

De reis van Karel V doorheen Frankrijk (1539-1540)

Maxim Hoffman

Studentennummer: 01607159

Promotor: Prof. dr. René Vermeir

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de geschiedenis

Academiejaar: 2019-2020

Verklaring in verband met de consulteerbaarheid

De auteur en de promotor geven de toelating deze studie als geheel voor consultatie beschikbaar te stellen voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van gegevens uit deze studie. Het auteursrecht betreffende de gegevens vermeld in deze studie berust bij de promotor. Het auteursrecht beperkt zich tot de wijze waarop de auteur de problematiek van het onderwerp heeft benaderd en neergeschreven. De auteur respecteert daarbij het oorspronkelijke auteursrecht van de individueel geciteerde studies en eventueel bijhorende documentatie, zoals tabellen en figuren.

Inhoud

Overzicht van illustraties	5
INLEIDING & PROBLEEMSTELLING	7
1. Een verbazingwekkende reis	9
2. Historiografie: een <i>terra incognita</i> ?.....	11
3. De reis van Karel V in het licht van de <i>New Diplomatic History</i>	16
4. Probleemstelling & opbouw	17
5. Bronnenmateriaal & methodologie.....	20
5.1. <i>Journal des voyages</i> van Vandenesse & <i>Description des voyages</i> van de Herbays.....	20
5.2. Vlugschriften & andere verslagen van de ceremonieën.....	21
5.3. Ordonnanties & beraadslagingen	31
5.4. Briefwisseling.....	31
5.5. Rekeningen van de algemene ontvanger in Rijsel	33
5.6. Kronieken	34
I. PRINSELIJKE ONTMOETINGEN IN DE LATE MIDDELEEUWEN & VROEGMODERNE TIJD: EEN 'GRANDE FOLIE'	36
1. Een oude traditie	39
2. Drie prinsen uit dezelfde generatie.....	43
3. De reis van 1539-1540 als ongewoon orgelpunt van een praktijk	49
II. STRATEGISCHE KEUZES VOORAFGAAND AAN DE REIS: HET OPZETTEN VAN EEN SPEKTAKEL.....	51
1. Waarom een reis/ontmoeting organiseren? Directe politieke belangen	53
1.1. Karel V's politieke belangen.....	53
1.2. Frans I & het eeuwige Milaan	56
2. Waarom een reis organiseren? <i>Cedyt royaulme duquel vous dysposerez entyement comme du vostre</i> : een nieuwe opportuniteit voor de versterking van de monarchale legende.....	58
2.1. Karel V als de eeuwige & vertrouwende reiziger	58

2.1.1. Een goede voorbereiding is het halve werk.....	58
2.1.2. Reizen met een klein gevolg.....	65
2.2. Frans I als chevalereske & genereuze gastheer.....	69
2.2.1. Een eerste probleem: een zieke gastheer.....	69
2.2.2. Een tweede probleem: een onwezenlijke, organisatorische uitdaging.....	72
3. De cijfertjes: (on)zichtbare kosten van een dure passage.....	80
4. Het vertrek: “l’empereur nous a voullu tromper”.....	87
III. DE REIS VAN KAREL V DOORHEEN FRANKRIJK: POLITIEKE TEGENSTELLINGEN.....	91
1. Toeschouwende deelnemers? De kunst van het (niet) onderhandelen.....	93
1.1. Karels strategieën om politieke besprekingen uit de weg te gaan.....	93
1.2. Franse posities ten aanzien van potentiële politieke besprekingen.....	97
2. Deelnemende toeschouwers: een Europese dimensie.....	101
2.1. Paus Paulus III & het verlangen naar eenheid in de christenheid.....	101
2.1.1. De paus, de keizer & de koning.....	101
2.1.2. Het herschrijven van de geschiedenis: de missie van Alexander Farnese.....	102
2.2. Hendrik VIII & het oppoken van een niet zo oude vijandschap.....	107
2.3. Andere spelers.....	109
3. <i>A tale off differryng the Tretis</i>	112
IV. FEESTELIJKE INTREDES IN HET TEKEN VAN DE EEUWIGE VREDE.....	116
1. Intredes: van formaliteit tot totaalspektakel.....	118
2. Ambigue beeldvorming gedurende de intredes in de Franse steden.....	121
2.1. Een hele reeks onbekende intochten.....	122
2.2. Poitiers, stedelijk discours aan de vorst.....	124
2.3. De ontmoeting in Loches.....	128
2.4. Orléans: <i>si vis pacem, para bellum</i>	130
2.5. <i>Les fastes du cour</i> in Fontainebleau.....	132
2.6. Afwijken van de traditie in Parijs.....	135
3. Een muzikaal hoogtepunt in het ‘neutrale’ Cambrai.....	143
4. Valenciennes, omkering van de rollen?.....	148
5. Slotbemerkingen bij de verschillende intredes.....	155
V. DE INTREDES VOORBIJ: EEN RECIPROQUE SCHOUWSPEL VAN MYSTIEKE BEELDVORMING.....	159
1. <i>Gift-exchange</i> voor & tijdens de reis.....	161
1.1. De <i>gift-exchange</i> als praktijk in de 16 ^e eeuw.....	162
1.2. De materiële relaties tussen Maria van Hongarije & Frankrijk in 1538-1540.....	164

1.3. Geschenken voor Karel V & zijn gezelschap tijdens de reis	169
1.4. Geschenken van Karel V tijdens de reis	174
2. Fysieke omgang & non-verbale communicatie	175
3. Het banket: zo dichtbij & toch zo ver weg	178
4. Kledij & symboliek	181
5. Twee hoven, twee stijlen?	184
6. <i>Le roi très chrétien</i> tegen <i>le roi très catholique</i> : een strijd om hegemonie	186
EINDCONCLUSIE	190
BIBLIOGRAFIE	196
BIJLAGE	212

Overzicht van illustraties

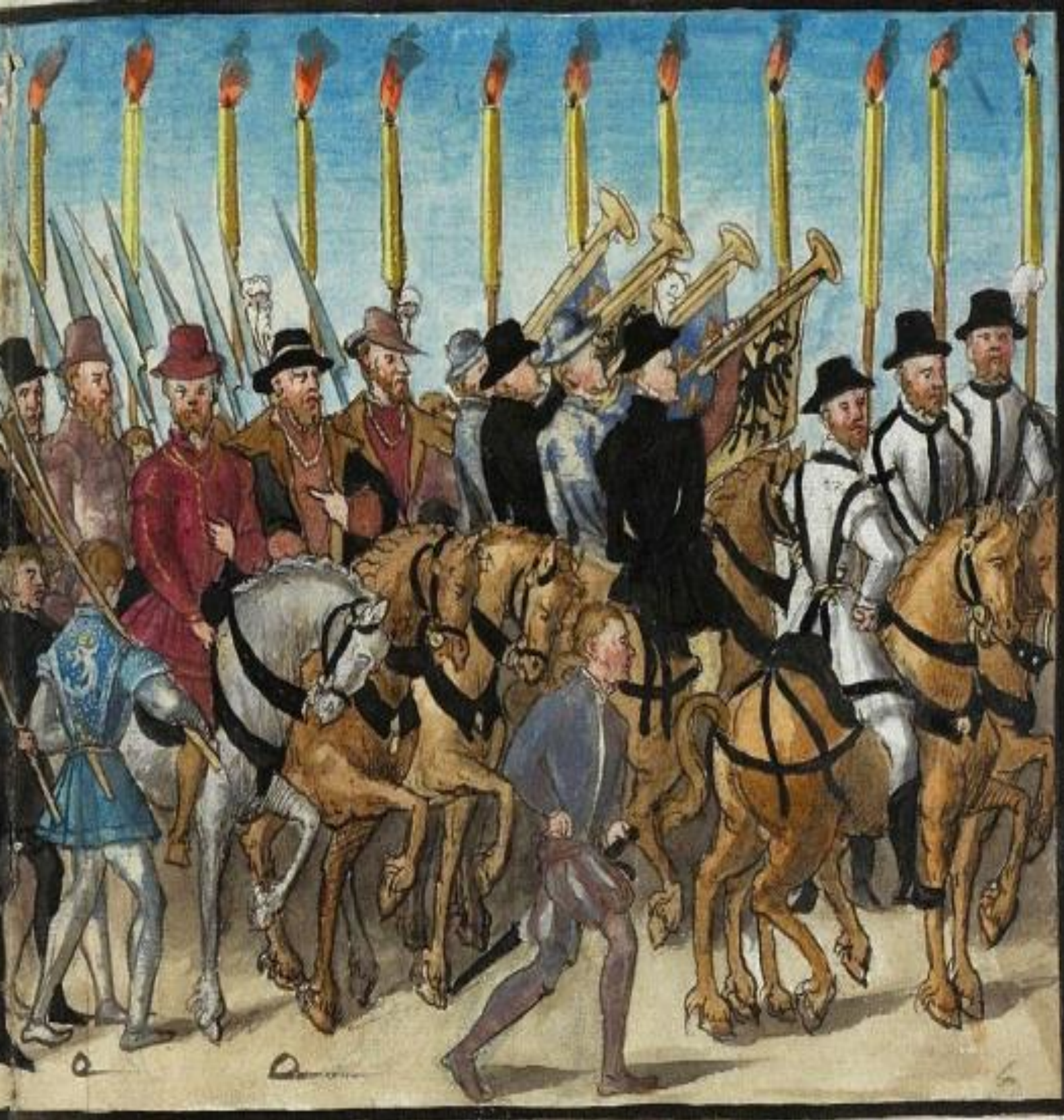
- Cover: Detail uit het fresco van de intrede die nooit was: de intrede van Frans I, Karel V en kardinaal Farnese in Parijs op 1 januari 1540. Taddeo Zuccaro (1529-1566), ca. 1562-1563, Palazzo Farnese di Caprarola, Sala dei Fasti Farnesiani. Geraadpleegd 25.05.2020. <https://commons.wikimedia.org>.
- Tussenbladen: De intrede van Karel V in Valenciennes op 21 januari 1540 met de *dauphin* en de hertog van Orléans. Loys de la Fontaine ('Wicart') en Hubert Cailleau, *Recueil des antiquités de la ville de Valenciennes* (Bibliothèque Municipale de Douai, ms. 1183), III: f. 236-237 (detail). Geraadpleegd 25.05.2020. <https://bvmm.irht.cnrs.fr>.
- Figuur 1: De reis van Karel V doorheen Frankrijk, 1539-1540. Samengesteld op basis van: Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint de 1506 à 1531*, 152-60; de Foronda y Aguilera, *Estancias y Viajes del emperador Carlos V*, 475-82; Jacques de Herbays, *Description des voyages* (Biblioteca Nacional de España, Madrid, *manuscritos*, mss. 7435), f. 33-6.
- Figuur 2: Voorbladen van enkele van de vlugschriften over de intrede in Parijs (01.01.1540). *El grande y muy sumptuoso recibimiento que hizieron en Paris al invictissimo emperador y rey nuestro señor* (Valladolid: Diego Fernández de Córdoba, 1540); Servitore N.A., *La sontuosa intrata di Carlo V sempre agosto in la gran citta di Parigi con gli apparati, triumpho, feste, archi triumphali, liuree, presenti, cirimonie, ecclesiastice & pompe regale, fatte a sua Maesta in Francia* (S.l.: s.n., 1540); *Warhaftige auch gantz glaubwürdige neue Zeytung, wie Keyserlich Majestat, jüngst verschynen, den fünfften Januarii dises XL. Jars, zu Paris in Franckreych ankommen ist. Auch mit was Pomp und Bracht er empfangen und geehrwürdiget worden sey. Alles gegenwertig gesehen, erfahren und schriftlich verfasst, wie nachfolgends klärllich angezeygt wirdt.* (Augsburg: Henrych Steyner, 1540); *La magnifique et triumpante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris* (S.l.; s.n., 1540).
- Figuur 3: Voorblad. *La triumpante et excellente entrée [...] en la ville d'Orléans* (Parijs: Charles l'Angelier, 1540).
- Figuur 4: Voorblad. *Le double et copie d'unes lettres envoyées d'Orléans* (Parijs: Gilles Corrozet en Jehan du Pré, 1540).
- Figuur 5: Karel V zit op een wit paard als teken van soevereiniteit, terwijl keizer Karel IV (1378) en de koning van de Romeinen Wenceslas op donkere paarden rijden. *Grandes chroniques de France, Parijs, 1375-1379* (BnF, *manuscrits français*, 2813), f. 470v. Geraadpleegd 25.05.2020. <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr>.
- Figuur 6: De ontmoeting die nooit was, het bestand van Nice (juni 1538). Taddeo Zuccaro (1529-1566), ca. 1562-1563, Palazzo Farnese di Caprarola, Sala dei Fasti Farnesiani. Geraadpleegd 25.05.2020. <https://commons.wikimedia.org>.
- Figuur 7: Het bezoek van Maria van Hongarije aan Frankrijk (oktober 1538). Samengesteld op basis van: 7e compte de Jean de Ghyn "penninckmaistre", c'est à dire maître de la Chambre aux deniers de Marie d'Autriche, reine douairière de Hongrie (1538) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 3360), f. 58-66.
- Figuur 8: Reisvoortgang Frans I richting de keizer (november-december 1539). Samengesteld op basis van: C.A.F., IV: 40-73; Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 286; *Le double et copie d'unes lettres envoyées d'Orléans*, Aiii; Kaulek, *Correspondance politique*, 135-54; Muir, *Life and letters*, 95-130; Ribier, *Lettres et mémoires d'etat*, 1: 386-503; *Recueil de lettres et pièces originales* (BnF, *manuscrits français*, 3021), f. 11-5.
- Figuur 9: Reis van Filips de Schone en Johanna van Castilië door Frankrijk naar Spanje (november 1501-januari 1502). Samengesteld op basis van: Chatenet en Girault, *Fastes de cour*, 21-5.
- Figuur 10: Reisvoortgang van de connétable Anne de Montmorency, de hertog van Orléans en dauphin Henri richting de keizer die op 27 november 1539 in Bayonne aankwam. Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 292-7; *Le double et copie d'unes lettres envoyées d'Orléans*, Aii-iii; Le Riche en le Riche, *Journal de Guillaume et de Michel le Riche*, 27-8; Anne de Montmorency aan Nicolas Perrenot de Granvelle, Dax, 26.11.1539 (AGR, microfilms, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B68); Kaulek, *Correspondance politique*, 135-54; Guérin, *RDBVP*, 1-2; *Recueil de lettres et de pièces originales* (BnF, *manuscrits français*, 3035), f. 78.
- Figuur 11: Reisvoortgang van Nicolas Perrenot de Granvelle (november 1539 - januari 1540). Rabe, Karl V. *Politische Korrespondenz*, 1236-40; Rivaud, *Entrées épiscopales*, 207; L&P, *Volume 14 Part 2*, 273-4;

- Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 153; AGR, microfilms, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B65-7; Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 305-6; Muir, *Life and letters*, 101-14.
- Figuur 12: De intrede die nooit was: de intrede van Frans I, Karel V en kardinaal Farnese in Parijs op 1 januari 1540. Taddeo Zuccaro (1529-1566), ca. 1562-1563, Palazzo Farnese di Caprarola, Sala dei Fasti Farnesiani. Geraadpleegd 25.05.2020. <https://commons.wikimedia.org>.
- Figuur 13: Frans I ontvangt Karel V in de abdij van Saint-Denis. Antoine-Jean Gros (1771-1835), olie op doek, Parijs, Musée du Louvre. Photo (C) RMN-Grand Palais (musée du Louvre)/ Michel Urtado.
- Figuur 14: Frans I toont zijn galerij aan een gast (Karel V?). Alfred Guesdon, 19e-eeuwse tekening. Alexandre Du Sommerard, *Les Arts au Moyen Âge, en ce qui concerne principalement le palais romain de Paris, l'hôtel de Cluny*, Paris, Techener, 1838-1846. BnF, Réserve des livres rares, V-640, pl. VIII.
- Figuur 15: Intredes in Parijs van Karel V (1540, via Porte Saint-Anthoine, rood) en Frans I (1515, via Porte Saint-Denis, blauw). 1. Château de Vincennes, 2. Klooster van Saint-Anthoine, 3. Bastille, 4. Porte Saint-Anthoine, 5. Stadhuis, 6. Pont Notre-Dame, 7. Notre-Dame, 8. Palais, 9. Louvre, H: tijdelijk ontvangsthuis voor de keizer, P: podium/constructie, T: triomfboog, M: eigendommen Anne de Montmorency, F: fontein met wijn, groene cirkel: Frans I zou vanaf hier naar de intocht hebben gekeken vanuit een huis van Montmorency. Voor 1540: cf. verschillende vlugschriften en Guérin, *RDBVP*, 1-10. Voor 1515: Lyse Roy en William Kemp, “France qui son cueur luy présente: les relations de l’entrée de François Ier à Paris en 1515,” *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance* 76, nr. 3 (2014): 471-500. Voor de eigendommen van Montmorency: Léon Mirot, “L’hôtel et les collections du connétable de Montmorency,” *Bibliothèque de l’école des chartes* 79 (1918): 311-413. Cartografisch materiaal: Olivier Truschet en Germain Hoyau, *Plan de Paris*, ca. 1552 (facsimile Seefeld, Zürich 1980).
- Figuur 16: Frans I ontvangt Karel V in het Louvre. In de achtergrond staat een standbeeld van Hercules, het geschenk dat Parijs aan de keizer gaf. Alexandre-Marie Colin, 1843, olie op doek, Parijs, Musée du Louvre. Photo (C) RMN-Grand Palais/ Gérard Blot.
- Figuur 17: De intrede van Karel V in Valenciennes op 21 januari 1540 met de dauphin en de hertog van Orléans. Loys de la Fontaine (‘Wicart’) en Hubert Cailleau, *Recueil des antiquités de la ville de Valenciennes* (Bibliothèque Municipale de Douai, ms. 1183), III: f. 236-237. Geraadpleegd 25.05.2020. <https://bvmm.irht.cnrs.fr>.
- Figuur 18: Eerste triomfboog Valenciennes. *Ibid.*, f. 235v.
- Figuur 19: Tweede triomfboog Valenciennes. *Ibid.*, f. 238r.
- Figuur 20: Derde triomfboog Valenciennes. *Ibid.*, f. 239r.
- Figuur 21: Wijnfontein met Bacchus. *Ibid.*, f. 242r.
- Figuur 22: Vierde triomfboog Valenciennes. *Ibid.*, f. 240v-241r.
- Figuur 23: Vijfde triomfboog Valenciennes. *Ibid.*, f. 242v.
- Figuur 24: Vreugdevuur in Valenciennes. *Ibid.*, f. 239v.
- Figuur 25: Geschenken van oktober 1538 tot december 1540 tussen Maria van Hongarije, Frans I en Eleonora op basis van de rekeningen uit de Rijkselse Rekenkamer (livres van 40 groten Vlaams). 3e-5e compte de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1538-40) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 2404, 2410, 2418); 7e-9e compte de Jean de Ghyn “penninckmaistre”, c’est-à-dire maître de la Chambre aux deniers de Marie d’Autriche, reine douairière de Hongrie (1538-1540) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 3360, 3361, 3362).
- Figuur 26: Jörg Seusenhofer (smid), Paul Dax, Degen Pirger en Hans Polhaimer (graveurs), *Doppelküriss* voor Frans I, Innsbruck, 1540; Hans Perkhhammer (graveur), *Barde* (harnas voor paard) voor Ferdinand II van Tirol, Innsbruck, 1547 en 1582. Parijs, Musée de l’Armée. Overgenomen uit Juliette Allix, “L’armure de François Ier: histoires d’un présent diplomatique,” *Les Cahiers de l’École du Louvre* 6 (2015): 15-26.

INLEIDING & PROBLEEMSTELLING

“Pendant sa première étape, la recherche scientifique ressemble à celle du crocheteur lorsque exhumant de sa poubelle les restes de menus ou de vêtements, il fait, de ses choses qu’il tient au bout de son crochet, le rêve de la maison où il n’entrera jamais, de repas et d’intimités qu’il ne connaîtra jamais. Ethnologue en puissance, le clochard invente des mondes où il n’entrera jamais. Ce qu’il ressuscite n’est que son rêve.”

de Certeau, *Histoire et psychanalyse*, 189.

1. Een verbazingwekkende reis

Op 21 januari 1540, omstreeks vijf uur in de namiddag, reed Karel V Valenciennes te paard binnen. Onder het gebulder van kanonschoten, luid trompetgeschal en klokgelui zag een massaal toegestroomde menigte hoe een zichtbaar vermoeide keizer statig voortschreed doorheen de rijkelijk versierde straten van de stad. Hij aanschouwde met voldoening de uitgebreide spelen en spektakels die de Valencijnen hadden voorbereid. Aan zijn rechterzijde reed de twintigjarige Henri, troonopvolger van Frankrijk en aan zijn linkerkant diens jongere broer en tweede in lijn, Charles, hertog van Orléans. Drie dagen later namen de Franse koningszonen en de keizer op een open veld even buiten de stad hartelijk afscheid van elkaar met langdurige omhelzingen.¹ Het was het eindpunt van een (haast) ongeziene gebeurtenis in de geschiedenis.

Meer dan twee maanden daarvoor had keizer Karel Madrid verlaten, officieel om de opstandige Gentenaren persoonlijk te gaan straffen. Hij reisde snel en met een uiterst beperkt gevolg. Eind november, even voor Fuenterrabía, dicht tegen de Franse grens, trad de hertog van Orléans de keizer tegemoet. In Bayonne sloten de *dauphin* Henri met heel zijn gevolg, alsook de *connétable* Montmorency, de rechterhand van Frans I, aan. Samen trokken ze relatief vlug verder via Bordeaux en Poitiers om uiteindelijk op 12 december in de kleine stad Loches te worden ontvangen door de Franse koning zelf. Toerend langsheen de kastelen van de Loire begaf een aanzienlijk reisgezelschap zich nu merkkelijk langzamer via Orléans uiteindelijk naar Fontainebleau waar samen de kerstperiode werd doorgebracht. Op nieuwjaarsdag maakte Karel V vervolgens zijn luisterrijke intrede in Parijs waar Frans I ter ere van de keizer een aantal spektakels en tornooien had voorbereid. Uiteindelijk trok het hele gezelschap na zes dagen verder noordwaarts. Op 20 januari in Saint-Quentin namen de keizer en de Franse koning afscheid van elkaar. Karel trok daarop verder met de koningszonen naar de neutrale grensstad Cambrai en het Habsburgse Valenciennes.²

In totaal had Karel V op bijna veertig plaatsen in Frankrijk verbleven. Haast evenveel feestelijke intochten waren daarbij telkens speciaal voor hem voorbereid. De voorgeschotelde schouwspelen waren uitgewerkt met allegorische *tableaux vivants*, meerdere triomfbogen, versierde (wijn)fonteinen, luxueuze wandtapijten en soms zelfs met pyrotechnische spektakels. De reis vond immers hoofdzakelijk plaats in het donkere winterseizoen. Telkens opnieuw kon de keizer aanschuiven aan rijkelijk gevulde tafels en geschenken in ontvangst nemen. 55 dagen lang had de keizer op die manier door Frankrijk gereisd als ware hij de Franse koning zelve. De tijd die niet aan reizen of intredes werd gependeed, brachten de keizer en zijn *compagnons de route* al biddend of jagend door.

---

¹ Relation de l'entrée et du séjour de Charles-Quint à Valenciennes: 21-24 janvier 1540 (Louis-Prospér Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint de 1506 à 1531. Journal des voyages de Charles-Quint, de 1514-1551, par Jean de Vandenesse*, Collection des voyages des souverains des Pays-Bas 2 (Brussel: Hayez, 1874), 581-92); *La triomphante et magnifique entrée de l'empereur Charles [...] en sa ville de Valenciennes 1539* (Rouen: Jehan l'Homme, 1540).

² Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 153-8; Vicente de Cadenas y Vicent, *Diario del emperador Carlos V* (Madrid: Hidalguia, 1992), 264-72; Manuel de Foronda y Aguilera, *Estancias y Viajes del emperador Carlos V* (Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1914), 475-82.

Figuur 1: De reis van Karel V doorheen Frankrijk, 1539-1540. Deze kaart toont alle overnachtingsplaatsen en werd samengesteld op basis van de reisverslagen van Jacques de Herbays en Jean de Vandenesse en het werk van Manuel de Foronda y Aguilera. Voor de plaatsen in het vet aangeduid, beschikken we over een of meerdere beschrijvingen van de gehouden ceremonieën bij de intocht van de keizer.

Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 152-60; Foronda y Aguilera, *Estancias y Viajes*, 475-82; Jacques de Herbays, *Description des voyages* (Biblioteca Nacional de España, Madrid, *manuscritos*, mss. 7435), f. 33-6.

De reis van Karel V kon zonder meer verbazingwekkend genoemd worden. De persoonlijke strijd tussen hem en Frans I was immers nooit veraf. Een eerste regelrecht confrontatie tussen de twee kwam er met de keizersverkiezing in 1519 waar Frans I zich ook kandidaat had gesteld en Karel zo tot zware uitgaves dwong om toch maar de keizerskroon te kunnen bemachtigen. Kort daarna,

in 1521, barstte een eerste, haast onvermijdelijke oorlog uit tussen de twee soevereinen. De voor Frans I desastreuze Slag bij Pavia in 1525 leidde tot zijn gevangennamen waarna hij naar Madrid werd gebracht. Iets minder dan een jaar later bond de halsstarrige Franse koning uiteindelijk in. Hij aanvaardde de keizerlijke voorwaarden en ondertekende de Vrede van Madrid. Hiermee werd de eerste onderlinge oorlog waarbij de Franse monarch Milaan was kwijtgespeeld, beëindigd. In ruil voor zijn vrijlating werd een enorme som losgeld geëist evenals de uitwisseling van zijn twee oudste, doch piepjonge zonen, de *dauphin* François (gestorven in 1536) en Henri, die later de keizer tijdens zijn doortocht in Frankrijk zouden vergezellen. Beide kinderen zouden tot 1530 in Spanje verblijven. Frans I brak echter snel zijn beloftes en verbond zich in de anti-Habsburgse Liga van Cognac met de paus, Venetië, Firenze en de nog door Karel V benoemde hertog van Milaan, Francesco II Sforza. Met die nieuwe alliantie verklaarde de Franse koning in 1527 de keizer wederom de oorlog. De Damesvrede van Kamerijk in 1529 bracht die tweede onderlinge krachtmeting met Frankrijk tot stilstand. In 1535 overleed de hertog van Milaan kinderloos en eiste Karel V de hertogtitel voor zichzelf op. Mede hierdoor volgde in 1536 een derde oorlog tussen Habsburg en Valois waarbij deze keer Frans I veelbetekenend de hulp inriep van de protestanten en Ottomanen.³

Een politieke aardverschuiving was het dan ook toen in 1538 beide vorsten met elkaar een wapenstilstand sloten. De Franco-Habsburgse relaties sloegen plots een heel nieuwe weg in. In juni 1538 waren onder de auspiciën van paus Paulus III beide monarchen afgezakt naar Nice om te onderhandelen over een tienjarig bestand, maar ze ontmoetten elkaar daar nog niet persoonlijk. Dat gebeurde pas een kleine maand later in de kuststad Aigues-Mortes waar ze zonder enige pauselijke bemoeienis het bestand definitief konden bezegelen.⁴ De koning van Frankrijk en de keizer voerden er een haast irreëel publiek schouwspel op met de meest joviale omhelzingen, nederige buigingen en rijkelijke geschenkuitwisselingen waarmee ze telkens hun soevereine deugden en wederzijdse trouw benadrukten.⁵ Anderhalf jaar later zou die hernieuwde vrede een nieuw en uitgebreid hoofdstuk kennen met de passage van Karel V doorheen Frankrijk. De keizer reisde door het land met zijn vroegere gevangenen als reisgezellen.

2. Historiografie: een *terra incognita*?

De reis kan dan wel in vele opzichten verbazingwekkend genoemd worden, toch hebben historici ze grotendeels ter zijde laten liggen om uitvoerig te beschrijven. Er kunnen hiervoor meerdere redenen opgegeven worden: de afwezigheid van een uitgebreid eigentijds reisverslag over de gehele reis, de grote verspreiding en haast oncontroleerbare uitgestrektheid van ander mogelijk bruikbaar bronnenmateriaal, een zekere afkeer van politieke en evenementiële geschiedenis in

---

³ Over de algemene politieke ontwikkelingen tussen Frankrijk en Karel V in die periode zie Wim Blockmans, *Keizer Karel V, 1500-1558: de utopie van het keizerschap* (Leuven: Van Halewyck, 2000), 94-111; Jean-Pierre Amalric, "La querelle sans fin: Charles Quint et François Ier de la captivité à l'hospitalité (1525-1540)," in *De la unión de coronas al Imperio de Carlos V*, ed. Ernest Belenguer Cebriá (Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001), 453-71; François-Auguste Mignet, *Rivalité de François Ier et de Charles-Quint* (Parijs: Didier, 1876).

⁴ Ludwig Cardauns, *Von Nizza bis Crépy: Europäische Politik in de Jahren 1534 bis 1544* (Rome: Regenberg, 1923).

⁵ Xavier Le Person, "A moment of 'resverie': Charles V and Francis I's encounter at Aigues-Mortes (July 1538)," *French History* 19, nr. 1 (2005): 1-2.

de 20e-eeuwse Franse historiografie, alsook de aard van het gebeuren zelf, want de reis was er mede gekomen door de garanties van Franse zijde om geen politieke onderhandelingen te voeren en uiteindelijk leidde de reis ook niet tot een duurzame vrede (de vijandelikheden werden zelfs hervat vanaf 1541). In tegenstelling tot bijvoorbeeld de prachtige ontmoeting op het Goudlakenkamp in 1520 tussen Hendrik VIII en Frans I, waar omvangrijke monografieën aan zijn gewijd,⁶ komt de passage van Karel V er in de historiografie bekaaid vanaf met slechts enkele korte artikels en beperkte bijdragen in verzamelbundels waarin de reis bovendien slechts zijdelings wordt beschreven.

Twee bronnenuitgaves van Louis-Prosper Gachard hebben een groot aandeel gehad in de tot op heden verschenen studies. Gachard bood in zijn uitgave handelend over de troebelen in Gent rond 1540 een hele reeks primaire documenten die sindsdien meermaals geciteerd werden.⁷ Die bronnen gingen voornamelijk over de opstand in Gent, maar behandelden ook de komst van de keizer uit Spanje. In het werk werd eerst een anoniem verslag van de opstand en de reis opgenomen en vervolgens hoofdzakelijk briefwisseling tussen hoofdzakelijk Karel V, Frans I en Maria van Hongarije. Enkele jaren later bracht Gachard het *journal* van Jean Vandenesse uit, een historiograaf aan het hof van Karel V.⁸ Hierin stonden de vele keizerlijke reisroutes beschreven.

Andere vaak aangehaalde bronnenuitgaves, die een basis legden voor een beschrijving van de reis, waren de publicatie van een anonieme kroniek over Frans I, uitgegeven door Guiffrey in 1860, een bronnencorpus met briefwisseling van Frans I door Ribier uit het begin van de 17e eeuw en de *mémoires* van Martin du Bellay.⁹ Zowel die kroniek als de *mémoires* gaven echter een sterk bevooroordeeld en vaak foutief beeld vanuit Franse hoek over de reis en schetsten onder andere hoe een ondankbare keizer de gastvrije Franse koning bedroog door zijn belofte voor de restitutie van Milaan achteraf niet na te komen.

Charles Paillard, steunend op de uitgaveprojecten van Ribier en Gachard, bestudeerde als een van de eerste moderne historici specifiek de reis en onderzocht wie het initiatief nam voor de passage (hij besloot dat het hoofdzakelijk de Franse koning was), wie de actieve diplomaten aan beide hoven waren en welke garanties bekomen werden door de keizer (o.m. rond veiligheid, toelating voor troepen, ontvangsten etc).¹⁰ Na Paillards studie werd lange tijd weinig aandacht geschonken aan de reis. Desalniettemin verschenen in een aantal oude biografieën van belangrijke personen aan het Franse hof intrigerende bijdragen. Francis Decrue beschreef de rol van de *connétable* Anne de Montmorency in de onderhandelingen voor de reis en in de organisatie van de hele doortocht.¹¹ In een ander werk omtrent de uithuwelijking van Jeanne d'Albret

---

⁶ Twee recente monografieën over die ontmoeting zijn Glenn Richardson, *The Field of Cloth of Gold* (Londen: Yale University Press, 2013) en Charles Giry-Deloison, *1520. Le camp du drap d'or. La rencontre d'Henri VIII et de François Ier* (Parijs: Somogy, 2012).

⁷ Louis-Prosper Gachard, *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint, par un anonyme; suivie de trois cent trente documents inédits sur cet événement* (Brussel: Hayez, 1846).

⁸ Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 152-60.

⁹ Georges Guiffrey, ed. *Chronique du roy François premier de ce nom* (Parijs: Jules Renouard, 1860), 275-319; Guillaume Ribier, *Lettres et mémoires d'estat* (Parijs: François Clouzier, 1666), 1: 386-503; Abbé Lambert, *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellay-Langey* (Parijs: Nyon, 1753), VI: 339-444.

¹⁰ Charles Paillard, "Le voyage de Charles-Quint en France en 1539-1540 d'après les documents originaux," *Revue des Questions Historiques* 25 (1879): 506-550.

¹¹ Francis Decrue De Stoutz, *Anne de Montmorency: grand-maître et Connétable de France, à la cour, aux armées et au conseil du roi François Ier* (Parijs: Plon, 1885), 370-89.

schetste Alphonse Ruble een origineel relaas op basis van bronnenmateriaal uit Simancas uit het archiefbestand *Estado*.¹² Hij vertelde onder meer over de bemiddelende rol van de pauselijke legaat Farnese tijdens diens verblijf in Parijs begin januari 1540, de onvrede van enkele Spaanse edellieden in Karels reisgezelschap en de (soms) moeilijke uitwisseling van geschenken langs keizerszijde.

In biografieën van Frans I en Karel V wordt meestal anekdotisch naar de reis verwezen, steunend op bovengenoemd bronnenmateriaal. Soms kan dit vrij uitgebreid en foutief zijn zoals in de populariserende biografie van Terrasse over Frans I.¹³ Evenzeer kan een bijdrage erg kort zijn zoals in de Duitse standaardbiografie van Brandi over keizer Karel.¹⁴ Een heel recente biografie van Didier Le Fur over Frans I berichtte dan weer uitvoerig over de reis, maar steunde opnieuw op dezelfde bronnencorpora en louter vanuit Frans perspectief.¹⁵ Ook de weinige biografieën over personen in het gevolg van de keizer tijdens de reis zijn meestal bijzonder karig met het geven van informatie.¹⁶ Die korte bijdragen missen haast steeds de nodige nuance, verwijzen frequent naar dezelfde bronnen en naar elkaar en vertellen over de reis louter als ware het een aaneenschakeling van festiviteiten die Karel zich steeds liet welgevalen.

De passage is pas vrij recent het onderwerp van ernstig historisch onderzoek gebleken. Met name de Britse historicus Robert Knecht - een internationaal erkend specialist van de geschiedenis van Frankrijk in de eerste helft van de 16e eeuw¹⁷ - heeft in een tweetal artikels gefocust op Karels reis en in het bijzonder op de symboliek tijdens diens intrede in Parijs.¹⁸ Vernieuwend in zijn bijdrage was het gebruik van de registers van het *Bureau de la ville de Paris* en de *State Papers* waarin Engelse en onderschepte Franse en Habsburgse correspondentie interessante inzichten leveren over de voorbereidingen en het verloop van de reis, alsook over de Engelse visies over de hele onderneming.¹⁹ Toch maakte Knecht niet onuitputtelijk gebruik van de diplomatieke briefwisseling en viel hij ook sterk terug op de klassieke bronnencorpora. Knecht had bovendien vooral aandacht voor de Franse invalshoek van het hele gebeuren en

---

¹² Jeanne d'Albret was de dochter van Henri d'Albret, heer van Navarra, en Marguerite d'Angoulême, de zuster van Frans I. Haar uithuwelijking lag zeer gevoelig. Karel V was het idee genegen van een huwelijk tussen haar en zijn zoon Filips. Uiteindelijk trouwde ze in 1540 op aansturen van Frans I met de hertog van Gelre; een niet mis te verstane provocatie tegenover Karel V. Alphonse Ruble, *Le mariage de Jeanne d'Albret* (Parijs: Adolphe Labitte, 1877), 25-52.

¹³ Charles Terrasse, *François Ier, le roi et le règne* (Parijs: Editions Bernard Grasset, 1970), 34-58.

¹⁴ Dit was natuurlijk niet geheel onlogisch, rekening houdend met het primaat van de natiestaat dat destijds rondwaarde over de geschiedschrijving. Karl Brandi, *Keizer Karel V: vorming en lot van een persoonlijkheid en van een wereldrijk*, vert. Nicolaas B. Tenhaeff (Amsterdam: Meulenhoff, 1942), 384-8.

¹⁵ Didier Le Fur, *François Ier* (Parijs: Perrin, 2018), 751-84.

¹⁶ Aline Goosens, *Slachtoffer van verraad en intrige. Graaf Lamoraal van Egmond. 1522-1568*, vert. Herman Vandormael (Leuven: Davidsfonds, 2007), 23-6; Henry Kamen, *The duke of Alba* (Bury St Edmunds: St Edmundsbury Press, 2004), 21; William Maltby, *Alba. A biography of Fernando Alvarez de Toledo, third duke of Alba 1507-1582* (Londen: University of California Press, 1983), 39-43.

¹⁷ De standaardbiografie over Frans I in het Engelse taalgebied is van zijn hand: Robert Jean Knecht, *Renaissance warrior and patron: the reign of Francis I* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

¹⁸ Robert Jean Knecht, "Charles V's journey through France, 1539-1540," in *Court festivals of the European Renaissance: art, politics and performance*, eds. James R. Mulryne en Elizabeth Goldring (Londen: Routledge, 2017), 153-70; Robert Jean Knecht, "'Haulse (Paris) haulse bien hault ta porte,' the entry of the emperor Charles V into Paris, 1540," in *Renaissance reflections: essays in memory of C.A. Mayer*, eds. Pauline Mary Smith en Trevor Peach (Parijs: Champion, 2002), 85-105.

¹⁹ Over de angsten aan Engelse zijde: David Potter, *Henry VIII and Francis I: the final conflict, 1540-47* (Leiden: Brill, 2011), 35-8.

haalde bijvoorbeeld de minstens even interessante intredes in Cambrai en Valenciennes amper aan. Hij stond ook niet stil bij hoe de keizer zich nu precies op die reis voorbereidde en hoe hij zich gedroeg tijdens de ontmoetingen. In Knechts bijdrage komt het over alsof de keizer wel moest overdonderd zijn door de eer die hem werd bewezen evenals door de ongelooflijke pracht en praal aan het Franse hof. Knecht zag de reis dan ook als een poging van Montmorency en Frans I om de keizer zich door die magnifieke ontvangsten als de koning van Frankrijk zelf te laten voelen, hem op die manier in hun ‘web’ te vangen en hem te overtuigen dat wanneer hij aan de Franse koning Milaan zou overhandigen hij het eigenlijk aan zichzelf zou geven.

Het moge duidelijk zijn dat onder historici de reis al bij al weinig stof heeft doen opwaaien en vaak slechts zijdelings is behandeld geweest. Vanuit de kunstwetenschappen en vooral de *literary studies* is de belangstelling voor de doortocht enigszins groter gebleken. De belangrijke verzamelbundel *‘Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint’* die onder leiding van Jean Jacquot tot stand kwam, is sinds het verschijnen frequent geciteerd.²⁰ In die bundel blijkt het artikel van de romanist Louis-Verdun Saulnier, die eerder al op intrigerende wijze het werk van René Macé over de reis belichtte,²¹ onmisbaar om inzicht te verkrijgen in het ontstaan van de liederen en poëzie naar aanleiding van de reis.²² De musicologe Nanie Bridgeman focuste dan weer op de context van de muzikale productie tijdens de reis en de intrede in Cambrai zonder daarbij echtin te gaan op de inhoud van de gezongen teksten of de rest van de intocht in Cambrai.²³ Jacquot maakte ook zelf een beknopt, maar handig vergelijkend, kunsthistorisch panorama van enkele intredes uit de regeerperiode van Karel V, die uit 1539-1540 inclus.²⁴ Algemeen wordt aangenomen dat de Franse intredes een hybride karakter hadden en balanceerden tussen de middeleeuwse tradities en een nieuwere renaissance-geïnspireerde aanpak.²⁵ De speciale aard van de intredes ten opzichte van klassieke blijde intochten wordt echter weinig in ogenschouw genomen.

Vrij recent zijn er enkele bijdragen geleverd om de literaire verbeelding tijdens de reis verder in kaart te brengen. De literatuurwetenschapper John Nassichuk beweerde dat het werk van Hugues Salel over Karels doortocht bijdroeg aan de lancering van diens literaire carrière.²⁶ Denis Bjaï trad recentelijk in de voetsporen van Saulnier door een completer beeld te maken van de literaire productie (van plechtige toespraken, liederen, kronieken tot gedichten).²⁷ Beide auteurs

---

²⁰ Jean Jacquot, ed. *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint* (Parijs: CNRS, 1960).

²¹ Louis-Verdun Saulnier, “Charles-Quint modèle du ‘Bon Prince d’après René Macé, chroniqueur officiel de François Ier,” *Studi Francesi* 3 (1959): 424-8.

²² Louis-Verdun Saulnier, “Charles Quint traversant la France: ce qu’en dirent les poètes français,” in *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*, ed. Jean Jacquot (Parijs: CNRS, 1960), 207-33.

²³ Nanie Bridgman, “La participation musicale à l’entrée de Charles Quint à Cambrai le 20 janvier 1540,” in *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*, ed. Jean Jacquot (Parijs: CNRS, 1960), 235-54.

²⁴ Jean Jacquot, “Panorama des fêtes et cérémonies du règne,” in *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*, ed. Jean Jacquot (Parijs: CNRS, 1960), 413-91.

²⁵ Jacquot, “Panorama des fêtes,” 439.

²⁶ John Nassichuk, “Poétique de la diplomatie: Hugues Salel et l’entrée de Charles Quint en France (1539-1540),” *Bulletin de l’Association d’étude sur l’humanisme, la réforme et la renaissance* 55 (2002): 51-67.

²⁷ Denis Bjaï, “De adventu Caesaris in Galliam. Échos littéraires à la traversée de la France par Charles Quint,” in *François Ier et la vie littéraire de son temps (1515-1547)*, ed. François Rouget (Parijs: Classiques Garnier, 2017), 61-78. We verwijzen ook naar zijn studie over de koninklijke intredes ten tijde van Frans I in Orléans (inclusief die in

gaan in hun studies vrij detaillistisch te werk, maar rijken toch interessante elementen aan over hoe de reis werd verbeeld en over wat de beleving was aan het Franse hof, bij de bevolking en bij de dichters. De auteurs spreken zich echter weinig uit over de politieke betekenis van de passage. Vooral de onmogelijk geachte vrede stond centraal evenals de verbeelding van eigentijdse dichters die het spektakel hielpen dirigeren in een esthetisch en propagandistisch geheel.

Kunsthistorisch is vooral de intrede in Valenciennes een dankbaar studieobject gebleken door het bewaarde iconografisch materiaal.²⁸ Pinson en Salamagne hebben hier vooral het Italiaanse renaissancistische karakter van de intrede benadrukt. Van de intredes in Frankrijk bestaat weinig gekend of gepubliceerd beeldmateriaal. Aan de hand van vlugschriften zijn evenwel vooral de intredes in Parijs, Orléans en Poitiers bestudeerd.²⁹ Andere intredes zoals die in Bayonne en Bordeaux zijn nauwelijks het onderwerp van studie gebleken. Speciaal vermelden we nog David Rivaud die op een historisch-kritische manier gekeken heeft naar het symbolische discours van de intrede in Poitiers, waarbij de stad zich duidelijk als belangrijk politiek lichaam profileerde.³⁰ De verschillende intredes tijdens de reis zijn, buiten op kunsthistorische vlak, nog maar weinig kritisch met elkaar vergeleken.

Tot slot wijzen we op de nadruk die in de historiografie te gemakkelijk is gelegd op de *magnificence* en *magnanimité* van het hele gebeuren in de maanden december 1539 en januari 1540.³¹ De grootsheid lag hem immers niet alleen in de tentoongestelde luxe bij iedere intocht, maar ook bij de magnifieke ontvangsten in de vele kastelen en architecturale parels die Frans I pas had laten optrekken of renoveren (Blois, Amboise, Chambord, Fontainebleau, Vincennes, Louvre, Madrid etc.). De talloze keizerlijke uitingen van verwondering bij zijn doortocht langs die gebouwen, waarvan er velen trouwens nog zeker niet geheel afgewerkt waren, werden ijverig overgeleverd, maar vallen vanuit kritisch oogpunt niet te controleren op hun betrouwbaarheid. Ook de vermeende luxueuze intochten waren zeker niet allemaal een onverdeeld succes. Sommigen hebben daar reeds kort op gewezen, maar ze hebben daarbij niet proberen zoeken

---

1539): Denis Bjaï, “De adventu regis in urbem Aureliam,” in *François Ier imaginé*, eds. Bruno Petey-Girard, Gilles Polizzi en Trung Tran (Genève: Droz, 2017), 113-28.

²⁸ Yona Pinson, “L’évolution du style renaissant, dans les entrées de Charles Quint à Valenciennes (1540-1549),” *Gazette des Beaux-Arts* 131 (1989): 201-13; Alain Salamagne, “L’entrée de Charles Quint à Valenciennes en 1540, politique et décor,” in *Vérité et fiction dans les entrées solennelles à la Renaissance et à l’Âge classique*, ed. John Nassichuk (Parijs: Hermann Editeurs, 2018): 27-57. Een oudere beschrijving van die intrede vinden we in Arthur Dinaux, “Entrée joyeuse de l’empereur Charles-Quint en sa ville de Valenciennes,” *Archives historiques et littéraires du Nord de la France et du Midi de la Belgique* 4 (1842): 349-66.

²⁹ Onder andere Knecht, “‘Haulse (Paris) haulse bien hault ta porte’,” 85-105; Ariane Langlois-Paiement, “Transformations thématiques et stylistiques dans les entrées solennelles de Charles Quint (1515-1541): l’idée du triomphe, survivance ou re-naissance” (Masterproef, Université de Montréal, 2008), 75-138; Lawrence M. Bryant, *The king and the city in the Parisian royal entry ceremony: politics, ritual and art in the renaissance* (Geneva: Droz, 1986).

³⁰ David Rivaud, *Les villes et le roi: les municipalités de Bourges, Poitiers et Tours et l’émergence de l’État moderne (v. 1440-v. 1560)* (Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2007), 207-39. Rivaud heeft kritische uitgaves gemaakt van enkele vlugschriften, toespraken en gedichten van de intrede van Karel V in Poitiers: David Rivaud, “Le vol de l’aigle, églogue pastorale du Jean Boiceau de la Borderie sur l’accueil de Charles Quint dans les villes de France (1539),” *Cahier du GRES* 3 (2008): 57-71; David Rivaud, *Entrées épiscopales, royales et princières dans les villes du Centre-Ouest de la France XIVe-XVIe siècles* (Genève: Droz, 2013), 23-58; 198-238.

³¹ “[...] la tonalité particulière que François Ier souhaite donner à l’événement pourrait se résumer en deux mots: magnificence et magnanimité.” Monique Chatenet, “Charles-Quint à Paris,” in *Histoire du Louvre. 1. Des origines à l’heure napoléonienne*, eds. Geneviève Bresc-Bautier en Guillaume Fonkenell (Parijs: Fayard, 2016), 126-7.

naar verdere verklaringen.³² De *magnanimité* of gastvrijheid kwam voort uit een heroïsche en chevalereske traditie. Het vertaalde zich in een extreme hoffelijkheid en eerbied voor de keizer. Er is echter onvoldoende gewezen op hoe de acties van Frans I in nauw verband stonden met die van Karel V en door hem ook werden uitgelokt. Dat is bijvoorbeeld wel aangetoond voor de samenkomst in Aigues-Mortes (juli 1538).³³

3. De reis van Karel V in het licht van de *New Diplomatic History*

Voorliggend onderzoek historiografisch positioneren blijkt geen sinecure. Een ontmoeting tussen twee vorsten moet wel behoren tot de oude politieke, evenementiële geschiedenis. Toch komen we met dergelijke enge categorisering niet ver. In dit onderzoek zal veel meer aandacht uitgaan naar de culturele dimensies van de reis in 1539-1540. Sinds kort heeft de bestudering van de diplomatieke geschiedenis en internationale betrekkingen een ware metamorfose ondergaan die ertoe heeft geleid dat men spreekt van een *New Diplomatic History*.³⁴ Zo evolueerde in de afgelopen twee decennia de diplomatieke geschiedenis van een oudere traditie, die vooral aandacht had voor de wettelijke en politieke theorie, naar een nieuw soort diplomatieke geschiedenis, beïnvloed door de *cultural turn* uit het laatste kwart van de 20^e eeuw. De *New Diplomatic History* is niet zozeer gericht op formele (wettelijke, institutionele en politiek-filosofische) aspecten, maar probeert in de plaats het begrip van de traditionele thema's van de politieke geschiedenis te verruimen door de diplomatieke en politieke acties te bestuderen vanuit hun bredere culturele en sociale inbedding. In het Franse taalgebied spreekt men daarom van een *histoire culturelle du politique*. De focus ligt nu eerder op culturele processen en culturele funderingen van de macht. De historiografie omarmt hierbij noties van *performance*, theatraliteit en beeldvorming en steunt daarbij vaak op eerder geformuleerde ideeën van antropologen, kunstwetenschappers, cultuurhistorici etc.

Voor dit onderzoek zal dat relatief 'nieuwe' onderzoeksveld binnen de historiografie niet zozeer als een vast kader dienen, maar eerder een inspiratiebron vormen voor veel aspecten van de reis van 1539-1540 die aan bod zullen komen. De hernieuwde opvatting dat het proces van diplomatie en internationale betrekkingen minstens even belangrijk is als het resultaat van diplomatieke onderhandelingen, blijkt immers nuttig voor de studie van een reis waar vooraf werd afgesproken geen politieke gesprekken te voeren. Diplomatie wordt in de *New Diplomatic History* niet langer beschouwd als een monopolie van soevereine vorsten en de belangstelling van niet-statelijke actoren. De traditionele actoren zoals Frans I en Karel V blijven hier centraal staan, maar aandacht zal ook gegeven worden aan talloze andere actoren. Zo bleek de input van steden in de organisatie van het spektakel immers onontbeerlijk. Tevens kan aan de bredere Europese

---

³² Saulnier, "Charles Quint traversant la France," 215-23; Salamagne, "L'entrée de Charles Quint à Valenciennes," 56-7.

³³ Le Person, "A moment of 'resverie'," 1-27.

³⁴ Voor een bondig overzicht van deze recente ontwikkeling in de historiografie: John Watkins, "Toward a New Diplomatic History of medieval and early modern Europe," *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 38, nr. 1 (2008): 1-14; Maurits Ebben en Louis Sicking, "Nieuwe diplomatieke geschiedenis van de premoderne tijd. Een inleiding," *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127, nr. 4 (2014): 541-52; Tracey A. Sowerby, "Early modern diplomatic history," *History Compass* 14, nr. 9 (2016): 441-56.

dimensie van de reis niet voorbij gegaan worden. De cultuursociologische dimensies van diplomatie waar de *New Diplomatic History* op heeft gewezen, komt ook ten dele terug in dit onderzoek. Met betrekking tot de reis van 1539-1540 hebben we getracht oog te hebben voor de symbolische functies van politieke rituelen en materiële geschenkenuitwisselingen, bepaalde ceremoniële omgangsvormen en meer in het bijzonder de specifieke beeldvorming en perceptie die gecreëerd werden rondom het gebeuren en de soevereinen.

4. Probleemstelling & opbouw

Hoewel er dus wel degelijk studies over de reis zijn gepubliceerd, blijkt het toch nuttig om de reis van Karel V in zijn geheel te herbekijken. In feite zijn slechts weinig nieuwe inzichten verworven sinds de oude publicatie van Paillard, de beperkte kunsthistorische studie in de bundel '*Fêtes de la renaissance*' van Jacquot of de recentere studie van Knecht. Bekeken vanuit de invalshoeken van de *New Diplomatic History* en de bredere aandacht voor de artistieke en theatrale dimensies van de vroegmoderne diplomatie krijgt de reis echter veel meer betekenis. Deze ontmoeting en demonstratie van een al dan niet gemeende vriendschap was immers voor heersers een waardig alternatief voor oorlog omdat ze ook een ridderlijke en veredelende kwaliteit in zich droeg.

In de eerste plaats wil dit onderzoek het gebeuren van 1539-1540 herwaarderen en een omvangrijk overzicht bieden over verschillende aspecten van de reis. Een centrale these die daarbij stevast zal onderbouwd worden, is dat de ontmoeting tussen Frans I en Karel V niet zozeer moest bijdragen aan de vriendschappelijke relaties tussen hen, maar wel hun eigen beeldvorming en hun monarchale superioriteit moest versterken. Hoe stelden beide vorsten zich voor en hoe gingen ze met elkaar om? Op welke manier verbeeldde Frans I zijn rol als ridder, hoofse gastheer en renaissancevorst? Hoe maakte hij een onderscheid tussen zijn koningschap en dat van zijn oude rivaal? Hoe versterkte Karel V, de eeuwige reiziger, zijn imperiale autoriteit en hoe kon hij de vele intredes en eerbetuigingen die zijn medemonarch voor hem had voorbereid overstijgen?

De hele reis zal beschouwd worden als één groot publiek vertoon waar de vorsten hun soevereine kwaliteiten en deugden ten toon wilden spreiden. Het ging om meer dan de ontmoeting *an sich* of de eventuele politieke gesprekken. De soevereinen demonstreerden hun trouw en vertrouwen naar elkaar toe. Een hele mystieke legende werd op die manier rond hun koningschap opgebouwd. Met die benadering van het gebeuren van 1539-1540 sluiten we aan bij het eerder door Lucien Bély omschreven concept van de monarchale legende waarmee soevereinen hun koningschap vorm gaven. In een ontmoeting tussen Karel V en Frans I, een moment doorspekt met generositeit, durf, fysieke kracht en luister, speelde telkens de idee dat de monarchale macht symbolisch kon versterkt worden. In werkelijkheid gaven deze ontmoetingen uitdrukking aan een zekere nostalgie naar een onderlinge dialoog tussen vorsten, in een ideale besloten prinsensamenleving, bewogen door de christelijke waarden.³⁵ Elk van de vorsten moest ook het gevoel hebben dat ze bij de hele onderneming iets te winnen hadden, iets wat hun status als soevereine vorst versterkte. Om dit onderzoek goed te begrijpen mag de hele

---

³⁵ Lucien Bély, *La société des princes XVIe-XVIIIe siècle* (Parijs: Fayard, 1999), 391.

ontmoeting daarom niet gezien worden als een loutere verspilling van geld, of een poging om verdere oorlogsplannen te verdoezelen. Beide partijen hadden elk hun eigen drijfveren om te participeren in een dergelijk gebeuren en dat willen we hier van nabij bekijken.

Uiteindelijk kwamen Karel V en Frans I, gezien hun onderlinge verleden, bovendien terecht in een persoonlijk spel. Hoe konden ze de eigen eer bewijzen aan de andere en hoe reageerden ze op elkaar? Vrede werd in 1538-1539 plots een minstens even belangrijke component als oorlog. Nu moesten beide prinsen een andere rol opnemen waarbij een ongezien vertrouwen tegenover elkaar diende getoond te worden evenals een rotsvast geloof in een duurzame vrede. Karel V als keizer en katholieke koning en Frans I als *le roi très chrétien* hadden tot taak om over vrede te onderhandelen en zodoende de gehele christenheid te beschermen. Het maakte deel uit van hun identiteitsvorming en de herinneringscultus rondom hen. Wat Xavier Le Person eerder voor de ontmoeting in Aigues-Mortes stelde, zal in voorliggend onderzoek nog meer benadrukt worden. De prinsen trachtten elkaar in hun andere rol nu te overtreffen op het vlak van deugden:

“The meeting between Francis I and Charles V thus became a mirror of virtues which took it far beyond what had been initially envisaged in the preparatory protocols, based on the established rules of harmony, equilibrium and reciprocity. It became an honorific confrontation between two knights who, unable to settle things on the field of battle, attempted to surpass one another in the field of virtue.”³⁶

De ontmoeting in Aigues-Mortes, het bezoek van Maria van Hongarije in het najaar van 1538 of Karels reis door Frankrijk droegen telkens elementen in zich die soms heel moeilijk rationeel te verklaren zijn of onder woorden kunnen worden gebracht. Het draaide vaak om het uitdragen van een breder beeld over de monarchie; naar elkaar toe, naar de onderdanen én de rest van de wereld. We zullen de ontmoeting in 1539-1540 benaderen als een eindeloos spel waarbij de andere telkens werd uitgedaagd om zichzelf opnieuw te bewijzen tegenover de acties van de andere. Elk element in de beeldvorming kon daarbij betekenisvol zijn, maar evenzeer kon een weggelaten traditie juist symboliek in zich dragen. Onder andere Peter Burke heeft gewezen op de hele propagandamachine en de ‘enscenering’ die aan het werk waren bij de beeldvorming van de keizer. Ook bij de reis van 1539-1540 zullen we veel elementen beschouwen als het resultaat van dergelijke zorgvuldige overwegingen. Hierbij willen we echter niet vervallen in wat we een ‘historiografische achtervolgingswaanzin’ zouden kunnen noemen, waarbij achter alles manipulatie vermoed wordt.³⁷ Hypotheses zullen stevast met de nodige voorzichtigheid en argumenten worden aangebracht.

Met oog voor het belang van de beeldvorming en de wedijver tussen de vorsten zullen we de verschillende delen in voorliggend onderzoek benaderen. In een eerste hoofdstuk zullen we dieper ingaan op het fenomeen van vorstelijke ontmoetingen in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Aan de hand van enkele concrete casussen worden de potentiële risico’s en

---

³⁶ Le Person, “A moment of ‘resverie’,” 2.

³⁷ Peter Burke, “Karel V (her)bekeken,” in *Karel V 1500-1558. De keizer en zijn tijd*, ed. Hugo Soly (Antwerpen: Mercatorfonds, 1999), 394-6.

voordelen van een ontmoeting belicht. Vooral de ontmoetingen tussen drie belangrijke prinses (Karel V, Frans I en Hendrik VIII) in de eerste helft van de 16^e eeuw krijgen aandacht. De bredere beschouwingen in dit hoofdstuk zullen een vergelijkingsgrond bieden om de reis van 1539-1540 in een beter perspectief te kunnen plaatsen. Inzet is het beter begrijpen van het waarom van een ontmoeting, dat zeker niet louter tot politieke gronden te herleiden valt.

Het tweede hoofdstuk zal dieper ingaan op de voorbereiding van de reis. Wie het initiatief nam voor de reis en hoe de reis georganiseerd werd, vormden immers directe elementen waarmee de vorst een bepaald beeld van zichzelf kon vormen. Een reciproque spel van allerlei beloftes en aankondigingen startte immers al voor de reis. In dit deel besteden we ook aandacht aan de concrete organisatorische aspecten en het financiële plaatje van de hele onderneming. Het ging hier om een ongezien evenement dat ook ongeziene voorbereidingen vroeg. Steden moesten bijvoorbeeld gemobiliseerd worden om de keizer te ontvangen. Hun medewerking was immers vereist om een grandioze ontvangst voor de keizer te verzekeren.

Het derde hoofdstuk gaat dieper in op de onderliggende politieke tegenstellingen tussen Frans I en Karel V tijdens de reis. Als goede gastheer zou het Frans I niet betamen om zijn belofte te verbreken en toch politieke gesprekken te houden. Hier willen we echter de vraag beantwoorden hoe twee vorsten die in het verleden groot belang hadden gehecht aan hun eigen diplomatieke kwaliteiten nu onderlinge gesprekken vermeden. Werd Karel V dan echt nooit in verlegenheid gebracht tijdens de reis? Het tweede deel van dit hoofdstuk schenkt dan weer aandacht aan de vele andere Europese spelers. Elk van hen had wel een eigen doelstelling voor ogen en daarvoor positioneerden ze hun diplomaten aan het keizerlijke en/of Franse hof om de relatie tussen de twee vroegere vijanden te beïnvloeden. Buitenlandse diplomaten leveren geregeld de nodige kritische blik om de schone schijn die heerste tijdens de ontmoeting tussen Karel V en Frans I te doorprikken.

Het vierde hoofdstuk benadert op een uitvoerige wijze de verschillende intochten die Karel V maakte in de winter van 1539-1540. Normaal ligt in de historiografie de nadruk op de grootsheid van die bijzondere gebeurtenissen. Hier willen we echter de intochten in Frankrijk kritisch evalueren door ze in de eerste plaats te vergelijken met de intochten gegeven in Cambrai en Valenciennes. Daarnaast zullen we wijzen op de onderliggende gedachte en teneur van de intochten die, ondanks dat Frans I alle mogelijke eer wou bewijzen aan Karel V, toch grondig verschilden van normale intredes voor de eigen soeverein.

Het laatste hoofdstuk omschrijft aan de hand van enkele specifieke invalshoeken hoe de vorsten hun beeldvorming verzorgden tijdens de reis. We letten op de details die vaak verloren gaan bij een artistieke bespreking van de intochten. We besteden kort aandacht aan de symbolische betekenis van vele van de uitgewisselde geschenken, de betekenis van bepaalde rituele gebaren en gedragingen van de vorsten naar elkaar toe, tijdens banketten of in religieus verband. We staan ook kort stil bij bepaalde vestimentaire gebruiken tijdens de reis. Bij elk van deze aspecten zullen we opnieuw een confrontatie zien tussen twee renaissanceprinses die elkaar wilden overtreffen en het belangrijk achtten een bepaald beeld aan te houden. In dit hoofdstuk zullen we echter veel punten aanreiken voor nog verder mogelijk onderzoek.

5. Bronnenmateriaal & methodologie

Om de reis van 1539-1540 te onderzoeken is niet meteen één specifieke bron voorhanden waarmee de hele reis in zijn geheel uitvoerig kan besproken worden. We beschikken niet over een uitgebreid ooggetuigenverslag zoals dat van het Goudlakenkamp van 1520 of zoals over de reis van Filips de Schone in 1501. Het materiaal over de passage in 1539-1540 is desalniettemin erg omvangrijk en gevarieerd, doch bovenal enorm verspreid.

5.1. *Journal des voyages* van Vandenesse & *Description des voyages* van de Herbays

“J’ai fait de fréquents voyages: neuf en Allemagne, six en Espagne, sept en Italie, dix aux Pays-Bas, quatre en France, tant en paix qu’en guerre, deux en Angleterre, deux en Afrique, en tout quarante.”³⁸ Van al die reizen was een van de meest opzienbarende waarschijnlijk Karels passage door Frankrijk in 1539-1540. Voor het merendeel van de reizen kennen we het verloop en weten we waar de keizer dineerde³⁹ en overnachtte. Verschillende historici hebben in het verleden immers in kaart trachten te brengen waar de keizer telkens verbleef. Prijzenswaardig is hier vooral het werk van Manuel de Foronda y Aguilera.⁴⁰ Enkele manuscripten hebben in het bijzonder bijgedragen om al de reisroutes samen te stellen: het *Journal des voyages de Charles-Quint* van Jean Vandenesse en de *Description des voyages* van Jacques de Herbays. Het eerste werk werd, zoals reeds hoger aangegeven, uitgegeven door de archivaris Gachard. Beiden geven summier de verplaatsingen van de keizer op. Van het manuscript van Vandenesse zijn talloze kopieën overgeleverd, terwijl van het verslag van de Herbays enkel een manuscript in Madrid bewaard wordt.⁴¹ Vandenesse en de Herbays waren beiden hofdignitarissen van Karel V en alle twee beweerden ze de keizer te hebben vergezeld tijdens diens reizen waardoor ze zo van dag tot dag de verplaatsingen, ontmoetingen en ceremonieën konden beschrijven. Hun beschrijvingen vertonen op het eerste zicht dan ook grote gelijkenissen. Het grootste verschil is dat de beschrijving van de Herbays stopt in 1542 en die van Vandenesse doorloopt tot in 1551.

Gachard vroeg zich al af “[...] qui, de Vandenesse ou de Herbays, a été le plagiaire?”⁴² Na de twee werken vergeleken te hebben besloot hij dat “[...] selon nous, Vandenesse s’est approprié l’ouvrage de Herbays, en y ajoutant un certain nombre de faits et quelques descriptions.”⁴³ Het valt op dat het verslag van de Herbays nauwkeuriger weergeeft waar de keizer zich telkens bevond tijdens de reis door Frankrijk. Vandenesse gaf bijvoorbeeld niet aan dat op 9 december 1539 de keizer in Poitiers aankwam en op 12 december in Loches verbleef.⁴⁴ De Herbays’ verslag vertoont bovendien een grote concordantie met de meeste gegevens die werden teruggevonden in eigentijdse brieven (van zowel Granvelle, Karel V, Maria van Hongarije als Engelse en

---

³⁸ In zijn abdicatietoespraak in Brussel, gehouden in het paleis op de Coudenberg op 25 oktober 1555, enkele maanden voor zijn definitieve vertrek naar het klooster in Yuste, herinnerde Karel V zijn geëmotioneerde luisteraars aan de vele reizen die hij als goede bestuurder had gemaakt en hem hadden uitgeput. Geciteerd in Ghislaine De Boom, *Les voyages de Charles Quint* (Brussel: Office de Publicité, 1957), 6-12.

³⁹ In de vroegmoderne betekenis van middagmaal.

⁴⁰ Foronda y Aguilera, *Estancias y viajes*, 264-72.

⁴¹ Jacques de Herbays, *Description des voyages* (Biblioteca Nacional de España, Madrid, *manuscritos*, ms. 7435), f. 32-6, geraadpleegd 25.05.2020, <http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/bdh0000145443>.

⁴² Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, xix.

⁴³ *Ibid.*, xxiii.

⁴⁴ *Ibid.*, 155. Gachard maakte zelf een vergelijking tussen de manuscripten in de *Introduction* van zijn werk.

Italiaanse diplomaten), vlugschriften of ooggetuigenverslagen. Het lijkt dan ook erg waarschijnlijk dat de Herbays deel uitmaakte van het reisgezelschap van de keizer in 1539.

De verslagen van Vandenesse en de Herbays zijn onontbeerlijk om de reisroute vast te leggen, maar ze bevatten evenwel geen grote politieke analyses of uitgebreide beschrijvingen van de opgevoerde ceremonieën. Ze geven ons de mogelijkheid om nauwkeurig de gevolgde reisroute samen te stellen en vergelijkingen te maken met de verplaatsingen van bepaalde van Karels gezanten zoals zijn voornaamste raadgever Nicolas Perrenot de Granvelle. De verslagen kunnen bovendien soms nog aanvullende informatie leveren over bepaalde geschenken, reissnelheden, waar het hele gevolg langere tijd doorbracht en wie de keizer vergezelde.

5.2. Vlugschriften & andere verslagen van de ceremonieën

Om de opgevoerde ceremonieën en spektakels te bestuderen, kunnen vele bronnen aangewend worden (rekeningen, briefwisseling, ordonnanties, kronieken etc.). Eén voor de hand liggend brontype is echter het vlugschrift. Dat kan omschreven worden als een kort, meestal gedrukt en algemeen verspreid verslag dat een actueel feit beschrijft. Sensationele nieuwsberichten over feestelijke intredes of politieke en diplomatieke gebeurtenissen zoals het bestand tussen Frans I en Karel V vormen bij uitstek een onderwerp waarover de vlugschriften berichtten. De verslagen maakten vaak vrij gelijkaardig melding over de intochten. Eerst ging de aandacht naar de voorbereidingen en dan naar de stoet die de keizer tegemoet kwam. De gastheren overhandigden hem de sleutels van de stad en boden hem een baldakijn en gingen hem vervolgens vooraf bij de intrede in de stad. Daarnaast hadden auteurs van vlugschriften oog voor de theaterspelen en opgerichte triomfbogen en tot slot stonden ze vaak stil bij de gegeven geschenken.

Om een volledig beeld te krijgen van de omvang en de verspreiding van de vlugschriften die handelen over de intochten tijdens de reis van Karel V, worden de gekende exemplaren hierna allen opgenomen. Indien tot op heden exemplaren bewaard zijn gebleven, worden die vermeld met mogelijke vindplaatsen (hiervoor werd onder andere gebruik gemaakt van de *Universal Short Title Catalogue*). De hoeveelheid van de reeds teruggevonden drukwerken doet vermoeden dat er in 1540 zeker nog meer verslagen werden gepubliceerd. Dat er van een drukker als Jean L'Homme uit Rouen bijvoorbeeld enkel een verslag van de intrede in Valenciennes beschikbaar is en niet één van die in Parijs, kan wijzen op het bestaan van nog meer vlugschriften. De hier gepresenteerde vlugschriften zijn niet de enige drukwerken die in 1539-1540 verschenen ter gelegenheid van de reis. De literaire weerslag van de passage is vrij groot gebleken en uitvoerig in kaart gebracht door literatuurhistorici Verdun-Léon Saulnier en Denis Bjaï.⁴⁵ Af en toe verwijzen zij ook naar de hier opgenomen vlugschriften.

Geconsulteerde werken werden telkens aangeduid met een *.

---

⁴⁵ Saulnier, "Charles Quint traversant la France," 207-33; Bjaï, "De adventu Caesaris in Galliam," 61-78; Bjaï, "De adventu regis in urbem Aureliam," 113-28.

1. **Triumphes d'honneur faitz par le commandement du roy à l'empereur en la ville de Poictiers, ou il passa venant d'Espagne en France pour aller en Flandres le neufviesme jour de decembre l'an mil cinq cens. XXXIX. au vray.* Parijs: Jean Du Pré, 1539.
  - Parijs, BnF, Rés. Lb30 81.
  - 17e-eeuwse kopie: Parijs, BnF, ms. fr. 4318.
  - Abbé Lambert, *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellai-Langei* (Parijs: 1753), VI: 339-67.
  - Moderne transcriptie: Rivaud, *Entrées épiscopales*, 209-23.
2. *Triumphes d'honneur faitz par le commandement du roy à l'empereur en la ville de Poictiers, ou il passa venant d'Espagne en France le ix jour de decembre, l'an mil cinq cens xxxix. Ensemble de l'entrée et triumphes faitz au dit Empereur, le premier jour de l'an ensuivant par les université, cité et ville de Paris en France.* Gent: Pieter de Keysere, 1540.
  - Brussel, KBR, collectie Van Hulthem, nr. 27469 A1.
3. *S'ensuivent les triumpantes et honorables entrées faites par le commandement du Roy très chrestien François Ier de ce nom à la sacrée majesté impériale Charles V de ce nom tousjours augustes ès villes de Poictiers et Orléans, avecque la harengue faicte par le baillif d'Orléans à sa dicte M. I. et la response de sa dicte M. au dict baillif. Item le honorable recueil que luy fait le dict Roy très christien à son entrée du chasteau de Fontaynebleau, l'an MDXXXIX. Item la complainte de Mars, dieu des bataylles, sur la venue de l'empereur en France, par Claude Chappuys, varlet de chambre du Roy; le tout imprimées à Paris par privilège du Roy et déffences. Item un épigramme de Clément Marot sur la venue de l'Empereur en France.* Gent: Josse Lambert, 1540.
  - Brussel, KBR, collectie Van Hulthem, nr. 27469 A2.
4. *Triumphe ende eere ghedaen by bevele vanden coninck van Vranckrijcke der K.M. binnen der stede van Poictiers, 10.12.1539.* Antwerpen: Heyndrick Peetersen van Middelburch, 1540.
  - Parijs, BnF, collection Rothschild, ms. 2140.
5. **La solenne et triomphante entrata de la Cesarea Maesta, nella Franza: con li superbi apparati, & archi triomphali, con tutte le historie pitture, & motti latini, che in essi erano, con l'ordine de tutte le feste, che sono fatte per tutte le terre de la Franza.* Ferrara: G. Francese, 1540.
  - De BM STC Italian geeft nog twee andere publicatieplaatsen op van hetzelfde drukwerk: Bologna, 1540 (Bonardi & A.M. da Carpi) en Firenze, 1540.
  - Londen, BL, 1318.c.7.(5.); 9930.cc.18.
  - Verschillende drukken met dezelfde inhoud raadpleegbaar via Google Books.
6. **La triumpante et excellente entrée de Lempereur faicte en la ville d'Orléans par le commandement du Roy, ou est contenu l'ordre garde et obserue en icelle. Avec la harengue faicte par le baillif d'Orléans à l'empereur et la response de l'empereur au baillif.* Parijs: Charles L'Angelier, 1540.
  - Parijs, BnF, Rés. Lb30 82; Parijs, École Nationale Supérieure des Beaux-Arts. Bibliothèque, LES-0884; Wenen, ÖNB, *Sammlung von Hondschriften und alten Drucken* 56.Y.9. (2) (raadpleegbaar via digital.onb.ac.at).
  - Abbé Lambert, *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellai-Langei* (Parijs: 1753), VI: 368-93.

7. **Le double et copie d'unes lettres envoyées d'Orléans à ung abbé de Picardie contenant la vérité le triumphe fait audit lieu d'Orléans à l'entrée et reception de l'empereur contre ce qui auparavant en a esté imprimé qui est faulx.* Parijs: Boutiques de Gilles Corrozet et Jean du Pre, 1540.
  - Parijs, BnF, Rés. Lb30 83; Bern, Universitätsbibliothek, MUE, Klein w 198:40; Rouen, Bibliothèque Municipale, Leberp-5196; Aix-en-Provence, Bibliothèque Méjanès, Rec. D. 9, 3.
8. **L'ordre tenu et gardé à l'entrée de très hault et très puissant prince Charles Empereur toujours auguste en la ville de Paris, capitale du royaume de France L'ordre du banquet fait au Palais. Lordonnance des ioustes et tournoy, fait au chasteau du Louure. La description des arcz triumpfans, magnificences... faitz en icelle ville... M.D.XXXIX.* Parijs: Boutiques de Gilles Corrozet et Jehan du Pre, 1540.
  - Parijs, BnF, Rés Lb30 84; Parijs, Bibliothèque historique de la ville de Paris, réserve 550889; Aix-en-Provence, Bibliothèque Méjanès, D. 8435; Bern, Universitätsbibliothek, MUE, Klein w 198:39; Rijsel, Médiathèque Jean-Lévy, 13870-Réserve; Wenen, ÖNB, 56.Y.9 (raadpleegbaar via digital.onb.ac.at).
  - Abbé Lambert, *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellai-Langei* (Parijs: 1753), VI: 419-44.
9. *La magnificque et triumpante entrée du très illustre et sacre empereur Charles cesar toujours auguste, faite en la excellente ville et cité de Paris, le jour de lan en bonne estreinne.* Lyon: François Juste, 1540.
  - Parijs, BnF, Z Fontanieu 170 (7).
10. **La magnificque et triumpante entrée du très illustre et sacre empereur Charles cesar tousiours auguste faite en la excellente ville et cité de Paris le jour de lan en bonne estreine.* S.l.: s.n., 1540.
  - Brussel, KBR, collectie Van Hulthem, nr. 27469 A3; Gent, Universiteitsbibliotheek, 6954; Parijs, Bibliothèque Sainte Geneviève, OE XV 754 (18) Rés.; Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 202 84 Quod (5).
  - Raadpleegbaar via Google Books.
11. **Servitore N.A. La sontuosa intrata di Carlo V sempre augusto in la gran citta di Parigi con gli apparati, triumphi, feste, archi triomphali, liuree, presenti, cirimonia, ecclesiastice & pompe regale, fatte a sua Maesta in Francia.* S.l.: s.n., 1540.
  - Londen, BL, 1318.c.7.(4.); Rome, Biblioteca Vallicelliana, S. Borr.G.II.130(10).
  - Raadpleegbaar via Google Books.
12. **Warhafftige auch gantz glaubwürdige neue Zeytung, wie Keyserlich Majestat, jüngst verschynen, den fünfften Januarii dises XL. Jars, zu Paris in Franckreych ankommen ist. Auch mit was Pomp und Bracht er empfangen und geehrwyrdigt worden sey. Alles gegenwertig gesehen, erfahren und schriftlich verfasst, wie nachfolgends klärlich angezeygt wirdt.* Augsburg: Henryich Steyner, 1540.
  - München, Bayerische Staatsbibliothek, Res/4 Eur. 412,35 & 4 Gall.sp. 86 (beiden raadpleegbaar via www.digitale-sammlungen.de & Google Books); Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, A: 115.2 Hist. (7).
13. **El grande y muy sumptuoso recibimiento que hizieron en Paris al invictissimo emperador y rey nuestro señor.* Valladolid: Diego Fernández de Córdoba, 1540.

- Londen, BL, C.62.c.10; Madrid, Biblioteca del Palacio Real, Sig. XVII/1996; Madrid, Biblioteca Nacional de España, R/12175-26.
  - Uitgave in *Entrada de Carlos V en Paris el año 1540*. Leon de Francia: N. Scheuring, 1864.
  - Raadpleegbaar via Google Books.
14. *Copia de una carta hecha a 6 de enero en la qual se contiene el gran recebimiento que han hecho al emperador en la ciudad de Paris*. S.l., s.n., 1540.
- New York, Hispanic Society.
15. Theodoricus Adamaeus. *De christiani orbis concordia panegyricus gratulatorius ad potentissimos & invictissimos monarchas, Carolum quintum Romanorum imperatorem augustum & Franciscum Valesium Francorum regem christianissimum*. Parijs: Chrestien Wechel, 1540.
- Van dit werk zijn heel wat exemplaren bewaard gebleven: o.a. Parijs, BnF, 4-Lb30 158; Wenen, ÖNB, 45.J.67; Den Haag, KW Pflf 80; Perugia, Biblioteca Augusta, I I 3113/7 etc.
  - Raadpleegbaar via Google Books.
16. **Déclaration des triumphantz honneurs et recoel faictz à la Majesté Imperiale à sa joyeuse et premiere entrée, ensemble aux illustres princes messieurs le daulphin et le duc d'Orléans en la cité et duché de Cambray, en l'an de grace 1539 au mois de janvier le 20e jour dudict moys*. Cambrai: Bonaventure Brassard, 1540.
- Parijs, BnF, Rés. Lb30 179.
  - Gedeeltelijke transcriptie in Katell Véronique Marie-Pierre Lavéant, "Théâtre et culture dramatique d'expression française dans les villes des Pays-Bas méridionaux (XVe-XVIe siècles)" (PhD diss., Universiteit van Amsterdam, 2007), 385-92.
17. **La triumpante et magnifique entrée de l'Empereur Charles tousjours auguste cinquiesme de ce nom, accompagné de messeigneurs le dauphin de France et duc d'Orléans en sa ville de Valenciennes*. MDXXXIX. Rouen: Jean L'Homme, 1540.
- Aix-en-Provence, Bibliothèque Méjanes: Rés. S 25 (24); Parijs, BnF, Rés. Lk7 10038.
  - Raadpleegbaar via gallica.bnf.fr.
18. Nicolaus Grudius, *Epigrammata arcuum triumphalium in adventu Caroli V imperatoris augusti & delphine Franciae, ducisque Areliae, atque aliorum procerum in urbem Valentianas. Item congratulatio Caesari*. Leuven: Servatius Zassenus, 1540.
- Brussel, KBR, LP 710 A; Londen, BL, 11405.b.16.; Leuven, KUL Centrale Bibliotheek, R3A26437.
  - Raadpleegbaar via Google Books.
19. *La triumpante et magnifique entrée de l'empereur charles toujours auguste, cinquiesme de ce nom acompaigne de messeigneurs le dauphin de France et du duc d'Orléans en sa ville de Valenciennes*. Parijs: Gilles Corrozet & Jean du Pré, 1540.
- Enkel gekend door de vermelding in Philippe Renouard, *Inventaire chronologique des éditions parisiennes du XVIe siècle* (Parijs: Abbeville, 2004), 487.

Deze drukwerken spelen een eersterangs rol bij de kennisvergaring over de intredes. Toch dienen ze met de nodige omzichtigheid behandeld te worden. De vlugschriften werden immers vaak met vorstelijke toestemming gedrukt en werkten mee aan de *image-building* van de vorst. Het blijkt nuttig stil te staan bij enkele essentiële vragen over deze drukken. Waarom werden ze gedrukt? Welke functie vervulden ze na afloop van het evenement? Wie nam het initiatief om de vlugschriften te drukken? Eerder dan voor elk van de vlugschriften exhaustief op die vragen te antwoorden, zullen we proberen enkele algemene beschouwingen te maken. Die maken het mogelijk om de werken beter in hun context te plaatsen.⁴⁶

Ten eerste hadden vlugschriften over vorstelijke intredes een grote nieuwsaarde. Het kwam zelfs voor dat drukwerkjes van intochten al op voorhand werden verdeeld als een soort programma's voor het verloop van de festiviteiten. Voor de reis van 1539 lijkt dit echter niet het geval te zijn geweest. Alle verslagen werden achteraf gedrukt. Vaak gaf de auteur (of toch in ieder geval de drukker/boekhandelaar) één of meerdere redenen op voor het uitbrengen van de publicatie. Een van de meest voor de hand liggende redenen voor publicatie, was de memorerende functie van de vlugschriften. Via een dergelijke uitgave kon een stad of organisator van de intrede vrij eenvoudig een groot publiek bereiken en dit buitengewone evenement herdenken. Deelnemers aan de intredes of spektakels konden de drukken als een aandenken bewaren. De inleiding van de vlugschriften van de intochten in Poitiers en Valenciennes geven goed weer wat het doel was van de publicaties. Die voor Poitiers gaf te kennen de lezer nauw te willen betrekken bij de gebeurtenis, alsof hij er zelf bij was. Die voor Valenciennes appelleerde al direct de historici die met deze drukken waarheidsgetrouw de spektakels en geleverde inspanningen van de stedelingen zouden kunnen beschrijven.

“Nous te avons bien voulu faire participant [ami lecteur] de la joye que nous avons receu quant la sainte et sacrée majesté de l'empereur a faict son entrée en ceste ville de Poictiers. Et affin que tu prinses autant de plaisir en lisant comme si tu eusses esté present, nous te avons mis le tout par escript en bon ordre, et quasi painct en ce petit tableau, le bon recueil, pompe et triumphe à luy fait suyvant le commandement du roy nostre Sire; et te avons tourné lez vers latins au plus près de la verité, affin de te esmouvoir a louer Dieu en ses faitz merveilleux, auquel gloire et honneur ès siècles des siècles. Amen.”⁴⁷

“Pour cause que tous hystoriographes, orateurs, et réthoriciens: anciens et modernes ont accoustumé mettre par escript et faire imprimer toutes nouvelles advenues en leurs temps dignes de louenge et mémoire: affin de animer et bailler couraige à la posterité et successeurs de proceder et cheminer de mieulx en mieulx et de ensuivre les vestiges et marches de leurs progéniteurs en tout bien me assemblé estre convenable mettre par escript et faire imprimer ce petit codicille

---

⁴⁶ Katell Véronique Marie-Pierre Lavéant, “Théâtre et culture dramatique d’expression française dans les villes des Pays-Bas méridionaux (XVe-XVIe siècles),” (PhD diss., Universiteit van Amsterdam, 2007), 200-2.

⁴⁷ *Triumphes d’honneur [...] en la ville de Poictiers* (Parijs: Jean Du Pré, 1539). Uitgegeven in Rivaud, *Entrées épiscopales*, 210 e.v.

contenant le description de la triumpante, magnifique et célèbre entrée de très haulte très illustre et très sacrée majesté impériale à tousiours auguste Charles cinquiesme de ce nom (ayant passé par le royaulme de France et retourné en ses Pays-Bas) qu'il fist en sa ville de Valenciennes accompagné de très hault et très excellens seigneurs, messeigneurs les Daulphin et duc d'Orléans, enfans de très hault, très excellent et très puissant le roy très chrestien de France, laquelle entré se fist à l'heure de cinq heures après midy le vingt ungisme jour de janvier l'an 1539 [a.s.] ainsi qu'il ensuyt."⁴⁸

In 1539-1540 hadden de vlugschriften naast een grote nieuwswaarde ook een commerciële waarde. De toenadering tussen Karel V en Frans I sloeg velen met verstomming. Uit de verleende privileges om te mogen drukken blijkt dat de vlugschriften al heel kort na de intredes werden verspreid. Al eind december verschenen in Parijs bij de drukker Jean du Pré de eerste verslagen over de intrede in Poitiers.⁴⁹ De snelle verspreiding van de drukken en populariteit ervan wordt geïllustreerd door het bestaan van meerdere herdrukken van eenzelfde vlugschrift. Het relaas van Jean L'Homme over de intrede in Valenciennes werd volgens een eerste bewaard gebleven exemplaar door hem gepubliceerd op 15 maart. Een tweede kopie vermeldt echter in de colofon dat die vijf dagen later werd gedrukt op 20 maart. Een eerste editie van L'Homme's drukwerk lijkt dus in minder dan een week uitverkocht te zijn geweest.⁵⁰

Niet alleen binnen Frankrijk verspreidden drukkers en boekhandelaars vlugschriften over de ontvangsten van Karel V. Drukkers in de Nederlanden, en specifiek in Gent, konden rekenen op een breed en geïnteresseerd lezerspubliek door de komst van de keizer naar hun gewesten. In Gent drukten zowel Pieter de Keysere als Josse Lambert al in de loop van januari 1540 meerdere verslagen over de intredes.⁵¹ Dat de drukkers een breed publiek voor ogen hadden, bleek uit de publicatie van een Nederlandse vertaling van de intrede in Poitiers door Heyndrick Peetersen van Middelburch in Antwerpen.⁵² Wat de inhoud betreft zijn de drukken die in de Nederlanden werden gepubliceerd, hoofdzakelijk kopieën van hun in Parijs gedrukte Franse tegenhangers al werd in de Gentse versies soms een stuk weggelaten.

Niet enkel in de Nederlanden bestond overigens de vraag naar nieuws over de intredes. Zowel in het Heilig Roomse Rijk, Italië als de Spaanse gebieden werden vlugschriften verspreid. Soms waren deze in de Habsburgse gebieden gedrukte verslagen vertalingen van Franse exemplaren, maar soms betrof het ook originele verslagen van aanwezige diplomaten of toeschouwers. Dat laatste was duidelijk het geval met een Italiaans drukwerkje dat de vorm had van een brief en volgens de ondertekening opgesteld werd op 3 januari 1539 in Parijs. Als laatste werden in het

---

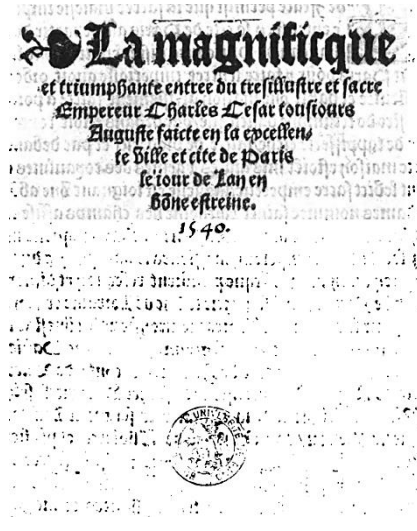
⁴⁸ *La triumpante et magnifique entrée de l'empereur Charles [...] en sa ville de Valenciennes 1539*, 2. Geciteerd in Lavéant, "Théâtre et culture," 201.

⁴⁹ Jean du Pré kreeg de toelating al op 29 december 1539. Rivaud, *Entrées épiscopales*, 210.

⁵⁰ Andrew Pettegree, "A provincial news community in sixteenth-century Europe," in *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands*, eds. Judith Pollmann en Andrew Spicer (Leiden: Brill, 2006), 41.

⁵¹ *Triumphes d'honneur faitz par le commandement du Roy à l'Empereur en la ville de Poictiers, ou il passa venant d'Espagne en France le IX. jour de decembre l'an mil cinq cens XXXIX. Ensemble de l'entrée et triumphes faitz au dit Empereur, le premier jour de l'an ensuivant par les université, cité et ville de Paris en France* (Gent: Pieter de Keysere, 1540).

⁵² *Triumphe ende eere ghedaen by bevele vanden coninck van Vranckrijcke der K.M. binnen der stede van Poictiers, 10.12.1539* (Antwerpen: Heyndrick Peetersen van Middelburch, 1540).

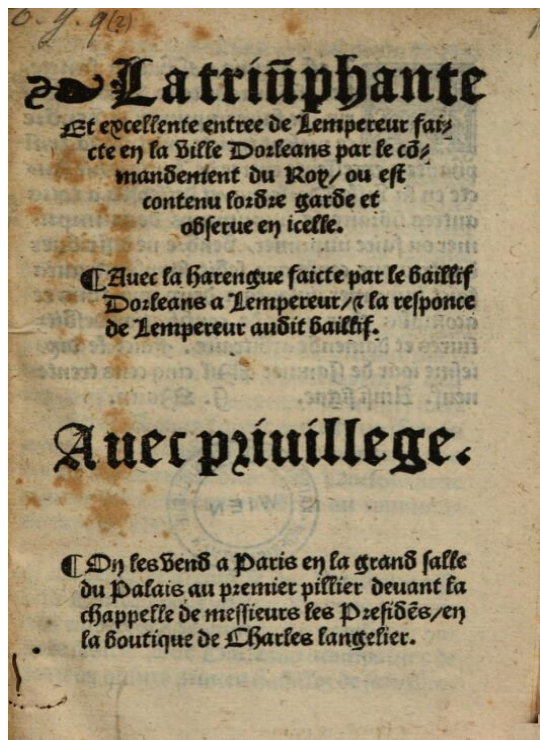
Figuur 2: Voorbladen van enkele van de vlugschriften over de intrede in Parijs (01.01.1540).

El grande y muy sumptuoso recibimiento que hizieron en Paris al invictissimo emperador y rey nuestro señor (Valladolid: Diego Fernández de Córdoba, 1540); *Servitore N.A., La sontuosa intrata di Carlo V sempre augusto in la gran citta di Parigi con gli apparati, triūphi, feste, archi triumphali, liuree, presenti, cirimonie, ecclesiastice & pompe regale, fatte a sua Maesta in Francia* (S.l.: s.n., 1540); *Warhaftige auch ganz glaubwürdige neue Zeytung, wie Keyserlich Majestat, jüngst verschynen, den fünfften Januarii dises XL. Jars, zu Paris in Franckreych ankommen ist. Auch mit was Pomp und Bracht er empfangen und geehrtyrdigt worden sey. Alles gegenwertig gesehen, erfaren und schriftlich verfasst, wie nachfolgendes klärlich angezeygt wirdt.* (Augsburg: Henrych Steyner, 1540); *La magnifique et triumpante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris* (S.l.; s.n., 1540).

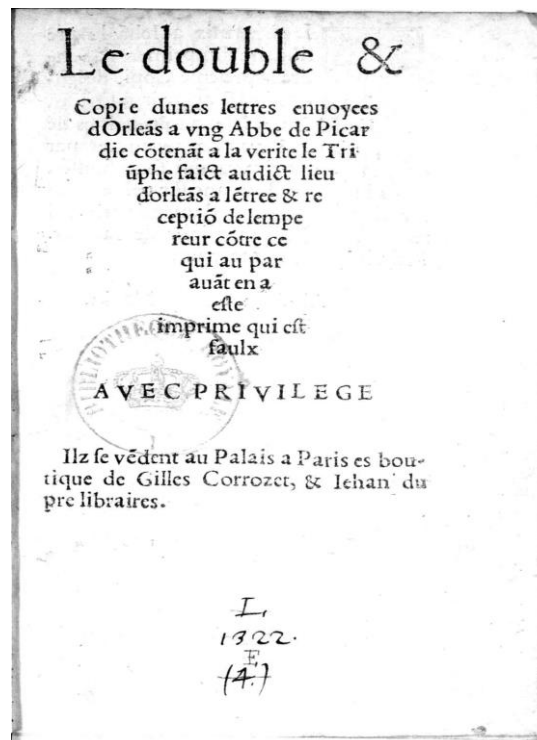
vlugschrift de initialen van de auteur opgenomen “servitore A.N.” Het ging hier vermoedelijk om de Italiaanse diplomaat Agnolo Niccolini di Matteo, een diplomaat voor de stad Firenze.

De snelheid waarmee en de hoeveelheid waarin de vlugschriften werden verspreid, kon soms aanleiding geven tot onderliggende spanningen tussen concurrerende drukkers. Van de intrede in Orléans bestaan bijvoorbeeld twee verslagen die allebei in Parijs werden gedrukt. Charles L’Angelier verkreeg op 10 januari een privilege om verslag te mogen doen van de intrede. Slechts elf dagen later, op 21 januari, konden Gilles Corrozet en Jean du Pré hun versie publiceren nadat ook zij een privilege hadden gekregen. Hun toelating annuleerde eenvoudigweg alle voorgaande. Die tweede uitgave wees in zijn titel en inleiding uitdrukkelijk naar een foutieve eerste uitgave.

“[...] et aussi que je doute que vous soyez mal informé dudict triumphe d’Orléans par quelque faulse et mensongère impression comme fréquentement quelques

Figuur 3: *La triūphante et excellente entrée [...] en la ville d'Orléans* (Parijs: Charles l'Angelier, 1540).

Figuur 4: *Le double et copie d'unes lettres envoyées d'Orléans* (Parijs: Gilles Corrozet en Jehan du Pré, 1540).

imprimeurs font mestier pour une ville lucrative imprimer fables & mensonges j'ay ausé mettre la plume sur le papier pour vous descouvrir sommairement et à la vérité, ce que j'ay veu et peu comprendre dudict triumphe, vous assurant que ce que vous en escrips est véritable sur mon honneur, et intervenu en la forme et par l'ordre qui s'ensuyt.”⁵³

De twee teksten waren echter grotendeels hetzelfde van structuur met achtereenvolgens de aankondiging van de passage van de keizer, de doortochten van de koningszonen en Montmorency op weg naar Bayonne, de komst van Frans I zelf in Orléans op weg naar Loches, de voorbereidingen van de stad, de stoet die de keizer verwelkomde voor de stad, de toespraak van de baljuw, de eigenlijke ontvangst in de stad met de triomfbogen en de gevolgde route, de overnachting van de keizer en een beschrijving van zijn vertrek uit Orléans. Het drukwerk van Corrozet en Du Pré verschilde echter op sommige vlakken. Zo schonk de tweede versie een grotere aandacht aan de edellieden uit Orléans. Ook verschillend waren de precieze aantallen van gerekruteerde soldaten voor de intocht (20 000 tegenover 35 362 bij L'Angelier) en de volgorde van de stoet die de keizer voorafging. Literatuurhistoricus Bjaï wijdt de concurrentiestrijd tussen L'Angelier enerzijds en Du Pré en Corrozet anderzijds aan een persoonlijke vete tussen de drukkers en aan het feit dat “[...] Corrozet et Du Pré n'en voulaient pas surtout à L'Anglier d'empiéter sur un marché éditorial “porteur”, en France comme à l'étranger, dont ils cherchaient à se réserver le monopole [...]”⁵⁴ Hierbij valt voorts op te merken

⁵³ *Le double et copie d'unes lettres envoyées d'Orléans*, Aii.r.

⁵⁴ Bjaï, “De adventu regis in urbem Aureliam,” 126.

dat Du Pré ook al een verslag van de intocht in Poitiers had verspreid en ook hetzelfde zou doen met de intrede in Parijs en Valenciennes.⁵⁵

Naast memorerende, informerende of (concurrentiële) economische motieven bestonden nog andere redenen om tot de publicatie van een vlugschrift over te gaan. Een stad kon met een dergelijke uitgave de eigen lof bezingen en zijn prestige ten aanzien van andere steden verhogen door de rijkdom en uitgebreidheid van de geleverde spektakels te benadrukken. Zo valt het bijvoorbeeld op dat een drukwerk van de intocht in Valenciennes gedrukt en verkocht werd in Rouen. Literatuurhistorica Lavéant poneerde dat het misschien de bedoeling was van degene die een verslag wilde drukken (of het nu de auteur betrof of de organiserende (stedelijke) autoriteiten) dat liefst wilde doen in een grote stad als Rouen om op die manier een zo groot mogelijke verspreiding te bewerkstelligen van het vlugschrift.⁵⁶

Een festivalboekje hoefde ook niet noodzakelijk een breed publiek aanspreken. Soms werd enkel de eigen stadsbevolking geïnformeerd of werd specifiek een dialoog aangegaan met de soeverein die eraan moest herinnerd worden dat hij de vrijheden van de stad in de toekomst diende te blijven respecteren. Dat laatste was bijvoorbeeld het geval met de intrede in het neutrale Cambrai. Musicologe Nanie Bridgman stelde dan ook de vraag of “Robert de Croy [de bisschop van Cambrai] avait-il espéré pouvoir “acheter” ainsi la bienveillance de l’empereur et préserver la liberté future de son petit état?”⁵⁷ Een publicatie van een vlugschrift kon dus de festiviteiten terug in herinnering brengen, maar ook een specifieke symbolische waarde in zich dragen.

Over de vlugschriften verschenen in 1539-1540, dient tot slot nog opgemerkt te worden dat, buiten hun nieuwswaarde, hun functie niet altijd even duidelijk was. In praktisch alle gevallen ging het over goedkope drukken zonder illustraties. Ze hadden in die hoedanigheid slechts een beperkte levensduur en een weinig luxueuze uitstraling. Gedetailleerd uitgewerkte festivalboeken met houtsneden of gravures zijn van de intochten van Karel V in Frankrijk niet beschikbaar. Ondanks de sobere uitvoering moet men zich echter blijven hoeden voor geïdealiseerde beschrijvingen in de vlugschriften die wel eens grondig van de werkelijkheid konden afwijken. Het blijft dan ook nuttig de verschillende vlugschriften naast elkaar te leggen en de vergelijking te maken met ander bronmateriaal.⁵⁸

Naast de vlugschriften bestaan nog een hele reeks andere, schriftelijke verslagen die werden genoteerd in stedelijke registers of kronieken. Die hier allemaal opzoeken en opsommen kan binnen het bestek van dit onderzoek als een haast onbegonnen werk worden beschouwd. Enkele van dergelijke verslagen zijn evenwel getranscribeerd en eenvoudiger te consulteren. Voor Poitiers beschikken we zo over een anoniem verslag dat in de stedelijke registers genoteerd

---

⁵⁵ *La triumpante et magnifique entrée de l’empereur [...] en sa ville de Valenciennes* (Parijs: Gilles Corrozet en Jean du Pré, 1540).

⁵⁶ Lavéant, “Théâtre et culture,” 202.

⁵⁷ Bridgman, “La participation musicale à l’entrée de Charles Quint à Cambrai,” 244.

⁵⁸ Helen Watanabe-O’Kelly. “The early modern festival book: function and form,” in *Europa triumphans. Court and civic festivals in early modern Europe*, eds. J.R. Mulryne, Helen Watanabe-O’Kelly en Margaret Shewring (Aldershot: Ashgate, 2010), 3-18.

staat.⁵⁹ Het biedt een heel andere invalshoek dan de bewaarde vlugschriften voor Poitiers. Het vertelt de intocht meer vanuit een stedelijk-organisatorisch perspectief. Het in Parijs gedrukte vlugschrift over de intocht in Poitiers lijkt daarentegen eerder vanuit universitaire en/of royalistische hoek te komen en legde meer de nadruk op de thematiek van de eeuwige vrede en de vrijgevigheid van de Franse monarch. Ook voor Parijs beschikken we over een gelijkaardig stedelijk verslag en een verslag van het Parlement.⁶⁰ Voor Valenciennes is naast een gepubliceerd vlugschrift, enkele jaren later eveneens een verlucht handschrift opgesteld onder leiding van Loys de la Fontaine met als titel ‘*Recueil des antiquités de la ville de Valenciennes*’ en met illustraties van Hubert Cailleau (1526-1590). Het handschrift dateert van 1553. Waarschijnlijk maakte Cailleau de bijhorende tekeningen van de triomfbogen van de intocht op 21 januari 1540 op basis van oudere (verloren gegane) schetsen en beschrijvingen uit eerdere vlugschriften en handschriften.⁶¹ De visuele getuigenis is grotendeels, maar niet volledig gelijk aan de tekst, maar kan toch als vrij authentiek en betrouwbaar beschouwd worden.⁶²

Tot slot merken we op dat vele van die vlugschriften en andere verslagen gretig gekopieerd werden en op zich weer de basis gingen uitmaken voor nieuwe kronieken.⁶³ De verschillende opeenvolgende versies die telkens weer in nieuwsberichten, nieuwe vlugschriften of kronieken verschenen, konden niet ontkomen aan het binnensluipen van flagrante fouten. Eén voorbeeld daarvan kan bijvoorbeeld gevonden worden in de kroniek van Cornelius de Fine die steunde op Italiaanse nieuwsberichten die over de reis vertelden.⁶⁴ De ontmoeting tussen de vorsten werd al vlug in een andere stad geplaatst, de uitgewisselde geschenken konden nogal eens veranderen, data verschilden vaak en ook ondergingen de eigenlijke routes vaak drastische wijzigingen.⁶⁵ Ook het anoniem verslag dat Gachard opgaf in zijn *Relations des troubles de Gand* vertoont zo veel fouten. Het blijft dus aangewezen om in het onderzoek zoveel mogelijk de originele vlugschriften ter hand te nemen. In een ander onderzoek zou het leerrijk kunnen zijn om de verschillende tekstversies naast elkaar te leggen en te bekijken hoe een auteur vaak het evenement nog meer grandeur wenste te geven of een van de partijen in een slechter of beter daglicht wenste te plaatsen.

---

⁵⁹ Relation anonyme qui rapporte les dispositions prises par la ville pour accueillir l'empereur (Médiathèque, Poitiers, *handschriften*, ms. 391 (51)), f. 97r-102v. Uitgegeven in Rivaud, *Entrées épiscopales*, 198-209.

⁶⁰ Paul Guérin, *Registres des délibérations du bureau de la ville de Paris (RDBVP)* (Parijs: Imprimerie Nationale, 1886), 1-10; “Entrée de Charles-Quint à Paris, extrait des registres du Parlement, 1539,” in *Recueil sur le cérémonial, formé en grande partie par les soins de Théodore Godefroy (1323-1654) - originaux et copies. III “mélanges” (1495-1639)* (BnF, *manuscrits français*, 18515), f. 49-53.

⁶¹ Loys de la Fontaine (‘Wicart’) en Hubert Cailleau, *Recueil des antiquités de la ville de Valenciennes* (Bibliothèque Municipale de Douai, ms. 1183), geraadpleegd 25.05.2020, <https://bvmm.irht.cnrs.fr>. Cf. Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 582-91.

⁶² Salamagne, “L’entrée de Charles Quint à Valenciennes,” 28-9.

⁶³ Kopieën van enkele vlugschriften in Lambert, *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellay-Langey*, VI: 339-444.

⁶⁴ Het gaat hier onder andere om volgende vlugschriften: *La solenne et triomphante entrata de la Cesarea Maesta, nella Franza: con li superbi apparati, & archi triumphali, con tutte le historie pitture, & motti latini, che in essi erano, con l'ordine de tutte le feste, che sono fatte per tutte le terre de la Franza* (Ferrara: G. Francese, 1540; Rome, 1540); Servitore N.A. *La sontuosa intrata di Carlo V sempre augusto in la gran citta di Parigi con gli apparati, triumphali, feste, archi triumphali, liuree, presentii, cirimonie, ecclesiastice & pompe regale, fatte a sua Maesta in Francia* (S.l.: s.n., 1540).

⁶⁵ Marie-Charlotte Le Bailly, “Koning Croesus en de Gentse opstand van 1539-1540 door de ogen van een Brabantse Romein. Cornelius de Fine en zijn *Ephemerides Historicae*,” *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 54 (2005): 135-61.

5.3. Ordonnanties & beraadslagingen

De stedelijke ordonnanties vormen een van de belangrijkste bronnen om meer te weten te komen over de organisatorische aspecten van de verschillende intochten. Het gaat om beraadslagingen en mededelingen van het stadsbestuur die publiekelijk werden verkondigd. De inwoners werden op de hoogte gebracht van de keizerlijke komst en daarbij hoorden voor hen een aantal verplichtingen zoals het kuisen van de straat en het aanbrenge van een toorts en/of versieringen aan hun huis. Ook dienden de ordonnanties ter handhaving van de openbare orde. De beraadslagingen bieden inzicht in de wil van de steden tot participatie in het bijzondere gebeuren en in hun bijdragen voor de organisaties van de intredes. Zowel voor de intochten in Poitiers,⁶⁶ Orléans,⁶⁷ als Parijs⁶⁸ werden meerdere van dergelijke besluiten of beraadslagingen van de stedelijke overheden bewaard en gepubliceerd.

5.4. Briefwisseling

Voorgaande bronnen lichten ons in over de verschillende intochten en hun organisatorische aspecten, maar geven weinig informatie over de gedachtegangen en de ervaringen van de betrokkenen. Hoe ervaren Karel V zijn passage door Frankrijk? Hoe stonden Maria van Hongarije, regentes in de Nederlanden, en Nicolas Perrenot de Granvelle, zijn raadgever, tegenover de reis? Welk beeld droegen Montmorency en Frans I uit in hun brieven gericht aan de keizer? De brieven van de hoofdactoren vertellen natuurlijk slechts één deel van het verhaal. Veelal blijkt het interessant te bekijken wat tijdgenoten (diplomaten, intellectuelen, edelen uit het reisgezelschap etc.) te zeggen hadden over de festiviteiten. Hoe kwam die hernieuwde vriendschap bij hen over en op welke manier trachtten ze te participeren in het gebeuren? De Engelse diplomaten waren bevreesd voor het sluiten van een duurzame vrede tussen Habsburg en Frankrijk, terwijl de pauselijke gezanten zo iets liever wel zagen gebeuren. Al die verschillende actoren bekeken en evalueerden hetgeen de keizer in Frankrijk kreeg voorgeschoteld vaak op een heel andere manier. De brieven kunnen aldus een tegengewicht vormen tegen het dikwijls idealiserende beeld van de vlugschriften.

Er duiken, afgezien van de taal, moeilijkheden op wanneer men met dergelijk briefmateriaal wenst te werken. Zo geeft de enorme verspreiding van het voorhanden zijnde materiaal een probleem. De reis was slechts een kortstondig evenement, maar wel één met een grote impact op het hele Europese diplomatieke verkeer. Het zorgt ervoor dat in een vrij groot aantal archieven telkens relatief weinig brieven aanwezig zijn die wel iets kunnen vertellen over de reis. Bestaande bronnenuitgaves bieden hier echter redding. Habsburgse correspondentie vinden we terug bij Gachard,⁶⁹ Weiss⁷⁰ en Álvarez.⁷¹ Een deel van de Franse koninklijke correspondentie is

---

⁶⁶ *Délibérations du corps de ville de Poitiers relatives à la préparation de l'entrée de Charles Quint* (Archives communales, *registre de délibérations*, 22). Uitgegeven in Rivaud, *Entrées épiscopales*, 223-37.

⁶⁷ Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 287-8, 299-304.

⁶⁸ Guérin, *RDBVP*, 1-10.

⁶⁹ Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 273-343, 637-668.

⁷⁰ Charles Weiss, *Papiers d'état du cardinal de Granvelle d'après les manuscrits de la Bibliothèque de Besançon* (Parijs: Imprimerie Royale, 1841-1852), 2: 540-72.

⁷¹ Manuel Fernández Álvarez, *Corpus documental de Carlos V* (Madrid: Espasa-Calpe, 2003), 2: 31-61.

door Ribier uitgegeven.⁷² Daarnaast treffen we brieven van Frans I, Montmorency en Marillac (de Franse ambassadeur in Londen) aan in de uitgave van Kaulek,⁷³ en in een aantal gedigitaliseerde handschriften uit de BnF.⁷⁴ Brieven van Engelse diplomaten werden integraal of in samenvatting gepubliceerd in de uitgavereeks van de *Letters & Papers* (L&P)⁷⁵ en de *Calendar of State Papers, Spain* (CSPS).⁷⁶ De bijzonder lezenswaardige, originele brieven van de diplomaat Thomas Wyatt werden opgenomen in de uitgave van Muir.⁷⁷ Pauselijke en Italiaanse diplomatieke correspondentie tot slot, is terug te vinden in de publicaties van Lestocquoy,⁷⁸ Cardauns,⁷⁹ Fontana,⁸⁰ Nohac,⁸¹ Smith,⁸² en via de online tool van *The Medici Archive Project*.⁸³

Daarnaast werden ook een hele reeks ongepubliceerde brieven van Habsburgse zijde aangewend om die bronnencorpora aan te vullen. In het bestand van de Audiëntie in het Algemeen Rijksarchief te Brussel (AGR) vinden we brieven terug van Nicolas Perrenot de Granvelle, Maria van Hongarije en Cornelis de Schepper.⁸⁴ Daarnaast bewaart het AGR ook honderden microfilms van de waardevolle correspondentie tussen Karel, Maria en Granvelle waarvan de originelen vandaag in het *Haus- Hof- und Staatsarchiv* (*Politisches Archiv-Belgien* (PA)) worden bewaard. De originele documenten werden op het einde van de 18e eeuw vanuit Brussel naar Wenen verhuisd. De stukken vonden nooit hun weg terug naar het AGR.⁸⁵ Het gaat hier in elk geval om erg waardevol bronnenmateriaal. Laenen stelde dan ook tot zijn spijt dat “l’examen de la collection laisse l’impression qu’on se trouve devant un recueil formé à la hâte de papiers ancien qu’on voulait conserver sans doute, mais auxquels on n’attachait plus qu’un intérêt tout

⁷² Ribier, *Lettres et mémoires d’etat*, 1: 386-503.

⁷³ Jean Kaulek, *Correspondance politique de mm. de Castillon et de Marillac, ambassadeurs de France en Angleterre (1537-1542)* (Parijs: Félix Alcan, 1885), 135-54.

⁷⁴ Recueil de lettres et pièces originales (BnF, *manuscrits français*, 3021), f. 6-18; Recueil de lettres et de pièces originales (BnF, *manuscrits français*, 2980), f. 107; Recueil de lettres et de pièces originales (BnF, *manuscrits français*, 3086), 1-10; Recueil d’actes de Louis XII, François Ier, Henri II, dauphin (BnF, *manuscrits français*, 5503), f. 158-9. Allen geraadpleegd 25.05.2020, <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr>.

⁷⁵ James Gairdner en R. H. Brodie, eds. *Letters and papers, foreign and domestic, Henry VIII, volume 14 part 2* (Londen: Her Majesty’s Stationery Office, 1895), 170 e.v.; James Gairdner en R. H. Brodie, eds. *Letters and papers, foreign and domestic, Henry VIII, volume 15* (Londen: Her Majesty’s Stationery Office, 1896), 1 e.v. (Verder afgekort als L&P).

⁷⁶ Pascual de Gayangos, ed. *Calendar of State Papers, Spain, Volume 6 Part 1, 1538-1542* (Londen: Her Majesty’s Stationery Office, 1890), 201-26. (Verder afgekort als CSPS).

⁷⁷ Kenneth Muir, *Life and letters of Sir Thomas Wyatt* (Liverpool: Liverpool University Press, 1963), 95-130.

⁷⁸ Jean Lestocquoy, ed. *Correspondance des nonces en France Carpi et Ferrerio 1535-1540* (Parijs: Éditions E. de Boccard, 1961), 494-522.

⁷⁹ Ludwig Cardauns, ed. *Nuntiaturen Morones und Poggios, Legationen Farneses und Cervinis 1539-1540*, Nuntiatu-berichte aus Deutschland 1533-1559 5 (Berlijn: Verlag von A. Bath, 1909), 7-83.

⁸⁰ Bartolomeo Fontana, *Renata di Francia duchessa di Ferrara sui documenti dell’archivio Estense, del Mediceo, del Gonzaga e dell’archivio segreto Vaticano (1537-1560)* (Rome: Forzani, 1893), 95-101.

⁸¹ Pierre de Nohac, “Une relation inédite de l’entrée de Charles-Quint à Paris,” in *Mélanges Bertaux: recueil de travaux* (Parijs: E. de Boccard, 1924), 221-4.

⁸² Marc Hamilton Smith, “La première description de Fontainebleau,” *Revue de l’Art* 91 (1991): 44-6.

⁸³ Agnolo di Matteo Niccolini, ambassadeur voor Firenze, aan Ugolino Grifoni, Parijs, 23.12.1539 (Archivio di Stato di Firenze, Mediceo del Principato 1176a), f. 176, geraadpleegd 08.05.2020, <http://bia.medici.org>.

⁸⁴ Algemeen Rijksarchief, Brussel (AGR), *Audiëntie*, 50 en 1540. Over de Audiëntie: Hugo De Schepper, “Audiëntie en secretarie van de Geheime Raad (1413-1794),” in *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*, ed. Erik Aerts (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1994), 1: 367-85.

⁸⁵ Over het relevante archief in Wenen: Jacqueline Wijngaard, “Rapport sur l’analyse de la correspondance politique du XVIe siècle conservée aux archives de Vienne,” *Bulletin de la Commission Royale d’Histoire* 128 (1962): 65-76.

relatief.”⁸⁶ Een ambitieus uitgaveproject onder leiding van Gorter-Van Royen om de briefwisseling tussen Maria van Hongarije enerzijds en Karel V en Granvelle anderzijds uit te geven, zag recent het levenslicht. Die heuse onderneming is echter voorlopig gestrand bij het jaar 1533.⁸⁷ De microfilms van het bestand PA werden hier daarom nog doorgenomen en dat voor de periode van september 1539 tot februari 1540.⁸⁸ Natuurlijk komen in die brieven in de eerste plaats belangrijke staatszaken voor (bv. troepenverplaatsingen, de situatie met Gelre en Gent, de Osmaanse kwestie). Toch leveren die brieven ook belangrijke aanvullende inzichten over de reis van Karel V doorheen Frankrijk (o.a. over het besluit tot het maken van de doorreis, het eigenlijke reisgezelschap, de voorbereidingen door Maria van Hongarije voor de intocht in Valenciennes,⁸⁹ details van Granvelle over zijn vermoeiende reistocht, zijn gesprekken met Montmorency en de ontvangst van de keizer). Dit bronnenbestand bestaat zowel uit minuten (vnl. van Maria van Hongarije), originelen (vnl. Karel V en Granvelle) als kopieën.

In totaal werden meer dan honderd brieven, van kleine notities tot lange epistels van de Engelse diplomaat Thomas Wyatt, verwerkt in dit onderzoek. Elk van de briefschrijvers biedt telkens een ander perspectief op de reis. Het is pas door deze bronnen te plaatsen tegenover de vlugschriften, die stevast een positief beeld geven van de intochten, dat de onderzoeker een genuanceerder beeld kan vormen van de reis van Karel V. Enkel en alleen gebruik maken van vlugschriften zou van Clio een te vleierende meesteres maken. De brieven geven immers vaak een heel ander en minder positief beeld. Evenzeer laten de brieven vaak tegenstrijdige stemmen horen. Pauselijke nuntii keken heel anders naar de passage van Karel dan de Engelse diplomaten.

5.5. Rekeningen van de algemene ontvanger in Rijsel

Langs Franse zijde zijn de financiële gegevens slechts zeer fragmentair bewaard, daar een brand en een revolutie het merendeel van de Parijse Rekenkamer heeft vernietigd.⁹⁰ Aan Habsburgse zijde bezitten we echter over waardevolle bronnen uit de Rijselse Rekenkamer die ons beter inlichten over enkele organisatorische en financiële aspecten van de reis in 1539-1540. Die archivalia worden vandaag in de *Archives Départementales du Nord* (ADN) in Rijsel bewaard. Aan de hand van de opgemaakte inventarissen en nadere toegangen kan de onderzoeker zich een eerste beeld vormen van mogelijk bruikbaar materiaal.⁹¹

In de door de Rekenkamer gecontroleerde rekeningen, geproduceerd door de algemeen-ontvangers van de Raad van Financiën (*Recette général des finances*) vinden we over verschillende

---

⁸⁶ Joseph Laenen, *Les archives de l'état à Vienne au point de vue de l'histoire de Belgique* (Brussel: Kiessling, 1924), 161.

⁸⁷ Laetitia Gorter-Van Royen, Jean-Paul Hoyois en Heide Stratenwerth, eds. *Correspondance de Marie de Hongrie avec Charles Quint et Nicolas de Granvelle* (Turnhout: Brepols, 2009-2018), 1: VII-XXII.

⁸⁸ Voor de microfilms in het AGR wordt nog de oude nummering gebruikt. Het HHStA heeft na het opmaken van de microfilms van de bestanden nog een hernummering doorgevoerd.

⁸⁹ Zie hiervoor ook de gepubliceerde brieven van de landvoogdes en de hertog van Aarschot in Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 308-35.

⁹⁰ Philippe Hamon, *L'argent du roi: les finances sous François Ier* (Parijs: Ministère de l'économie et du budget. Comité pour l'histoire économique et financière de la France, 1994), XXIII-XLIII.

⁹¹ Max Bruchet, *Archives départementales du Nord. Répertoire numérique, série B: Chambre des Comptes de Lille* (Rijsel: Imprimerie L. Danel, 1921); Jules Finot, *Inventaire sommaire des Archives Départementales, antérieures à 1790, Nord. Archives civiles, série B: chambre des comptes de Lille* (Rijsel: Imprimerie L. Danel, 1872-1931).

jaren heen fragmenten terug die verwijzen naar de passage in Frankrijk.⁹² Er gebeurden uitbetalingen aan boodschappers die tussen de Nederlanden en het keizerlijke hof reisden. Soldijen werden gegeven aan soldaten die het keizerlijke gevolg bij zijn aankomst in de Nederlanden meer uitstraling moesten geven. Voorts bevatten de rekeningen allerlei betalingen voor eetfestijnen, juwelen, paarden en vele andere geschenken. Vaak geven de rekeningen, buiten de cijfers, ook extra informatie over bepaalde geschenken. Kosten waren er daarnaast ook voor de koninklijke residentie in Valenciennes.⁹³ In de ADN bevinden zich ook documenten over de uitgaves aan het hof van Maria van Hongarije. In de rekeningen van haar *maître de la chambre aux deniers* staan onder andere de bijzondere uitgaves voor feesten, bijzondere ontvangsten, geschenken, reizen, etc.⁹⁴ Van Karel zijn dergelijke rekeningen en dagstaten maar tot 1533 bewaard in de ADN. De verschillende documenten in de Rijse Rekenkamer hebben een bijzondere waarde, daar ze vaak een concreter idee geven van wat in bepaalde brieven wordt vermeld of zelfs volledig nieuwe informatie aanreiken.

Voor dit onderzoek werden ten eerste de uitgaves in de rekeningenboeken van de jaren 1539-1541 van de algemene ontvanger en ten tweede de uitgaves in de rekeningen van de landvoogdes van de jaren 1538-1540 grondig doorgenomen. De rekeningen maken gebruik van verschillende rubrieken zoals ‘ambassades et gros voyages’, ‘messagers’, ‘dons par mandemens particuliers’, ‘dépenses extraordinaires’ etc. Relevante uitgaves die betrekking hadden op de passage van de keizer beperkten zich echter niet tot een van die categorieën.

5.6. Kronieken

Een studie naar de latere verbeelding over de reis van Karel V doorheen Frankrijk in 1539-1540 op grond van (stads)kronieken kan *an sich* al een heel uitgebreid onderzoek opleveren. Werken van de volgende kroniekschrijvers werden tijdens dit onderzoek gelezen en (meestal beperkt) gebruikt: Fray Prudencio de Sandoval,⁹⁵ Alonso de Santa Cruz,⁹⁶ Guillaume Paradin,⁹⁷ een anonieme kroniek bewaard in de BnF uitgegeven door Guiffrey,⁹⁸ Martin du Bellay⁹⁹ en Willem Snouckaert.¹⁰⁰

---

⁹² *Recette générale des finances. Comptes et pièces comptables de Henri Sterck, receveur général de Charles-Quint (1539-1543)* (Archives Départementales du Nord, Rijsel (ADN), série B, *Chambre des comptes de Lille*, 2410-2441).

⁹³ In dat verband blijkt het ook interessant om de rekeningen te bekijken van *La Salle de Valenciennes*, die ook gecontroleerd werden door de rekenkamer. *Domaine de Hainaut. Valenciennes. Comptes du domaine par Jean Pierrart, receveur de la Salle de Valenciennes (1539-1540)* (ADN, série B, *Chambre des comptes de Lille*, 9964-9965).

⁹⁴ *Chambre aux deniers de la maison d'Autriche. Comptes de Jean de Ghyn « penninckmaistre », c'est-à-dire maître de la chambre aux deniers de Marie d'Autriche, reine douairière de Hongrie (1531-1540). 8e et 9e compte (1539-1540)* (ADN, série B *Chambre des comptes de Lille*, 3361-3362).

⁹⁵ Fray Prudencio de Sandoval, *Historia del emperador Carlos V, rey de España*, ed. Gregorio Urbano Dargallo (Madrid: 1847), VII: 92-100.

⁹⁶ Alonso de Santa Cruz, *Crónica del emperador Carlos V* (Madrid: Real Academia de la Historia, 1923), IV: 54-5.

⁹⁷ Guillaume Paradin, *Histoire de nostre temps* (Lyon: Jean de Tournes en Guillaume Gazeau, 1550), 114 e.v.

⁹⁸ Guiffrey, ed. *Chronique du roy François premier de ce nom*, 275-319.

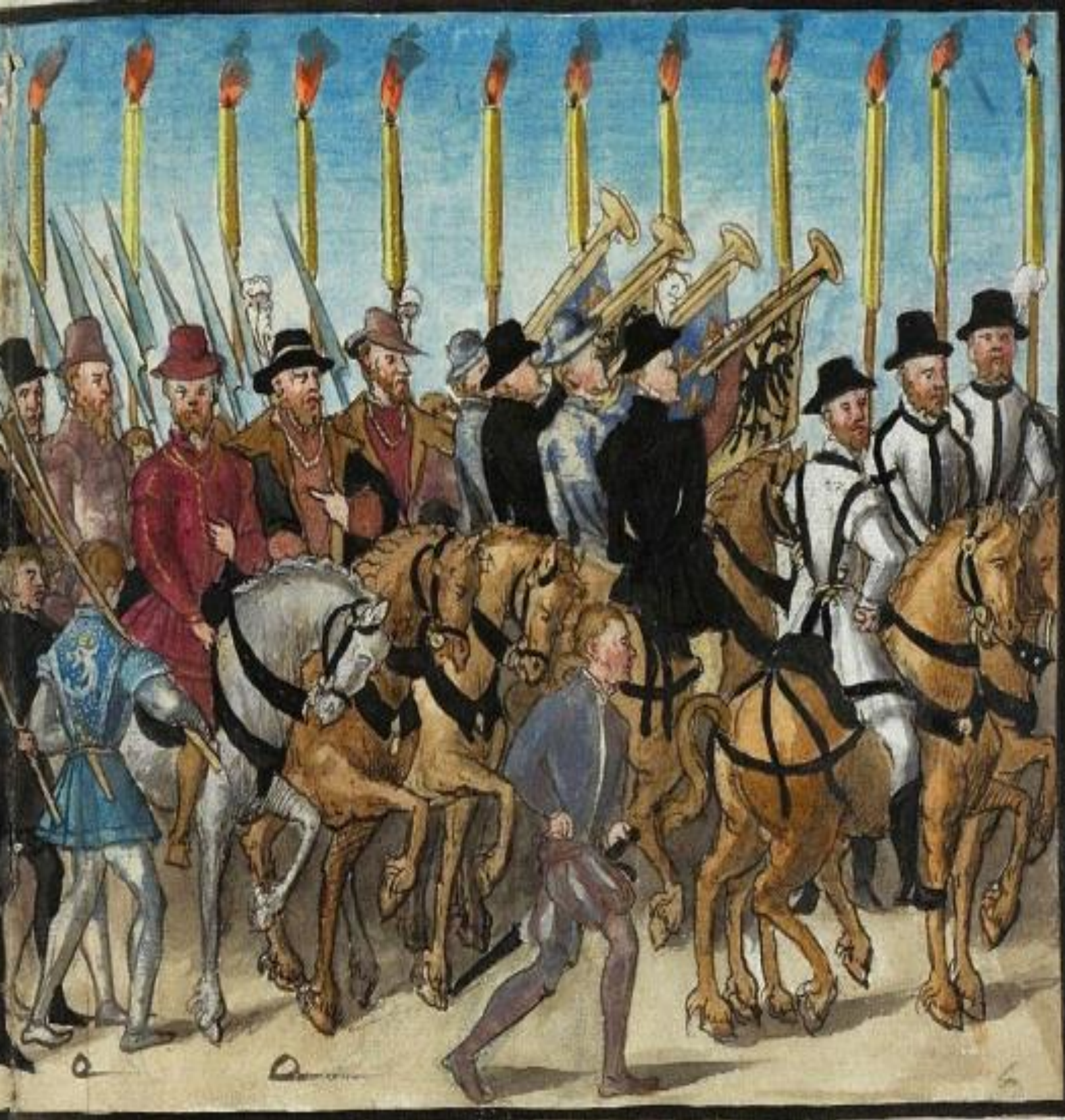
⁹⁹ Martin du Bellay en Guillaume du Bellay, *Mémoires de Martin et Guillaume Du Bellay*, eds. Victor-Louis Bourrilly en Fleury Vindry (Parijs: Libraire Renouard, 1912), 3: 445-52.

¹⁰⁰ Willem Snouckaert (Zenocarus) van Schauwenburg, *De republica vita, moribus, gestis, fama, religione, sanctitate: imperatoris, Caesaris, Augusti, Quinti, Carolis, Maximi, Monarchae* (Gent: Gislenus Manilius, 1559), III: 168-70.

De meeste kronieken geven bij nader onderzoek vaak foutieve informatie. De reisdata en reisroutes blijken dikwijls niet te kloppen. De eerste ontmoeting tussen Karel V en Frans I wordt bijvoorbeeld vaak in Chenonceaux geplaatst (en niet in Loches) en dikwijls passeert het gezelschap in de kronieken via Tours. Problematischer is echter de vooringenomenheid van de verschillende auteurs. De eigen monarch wordt als heilige afgebeeld en dat schijnt door in de rapportage over de reis. Langs Habsburgse zijde komt naar voren dat Frans I de keizer uitnodigde waardoor Karel V dat verzoek niet meer kon weigeren. Aan Franse zijde valt te horen dat het juist Karel V was die de doorreis vroeg. Franse auteurs benadrukken vaak de ondankbaarheid van de keizer en diens niet nagekomen beloftes omtrent de restitutie van Milaan. De ontvangsten in Frankrijk beschrijven de Franse auteurs zondermeer als grandioos, maar ze vergeten daarbij vaak de intochten in Cambrai en Valenciennes te vermelden. In deze verhandeling hebben we slechts in beperkte mate gebruik gemaakt van deze 16^e- en 17^e-eeuwse kronieken. Eerder dienen die verhalen voor een verdere illustratie van wat reeds met ander bronmateriaal werd onderbouwd.

I. PRINSELIJKE ONTMOETINGEN IN DE LATE
MIDDELEEUWEN & VROEGMODERNE TIJD:
EEN 'GRANDE FOLIE'

In de loop van de 20^e eeuw is persoonlijke diplomatie en *summit diplomacy* waarin staatshoofden gezamenlijk overleggen, alomtegenwoordig geworden en geïnstitutionaliseerd. Discussie bestaat evenwel over de invloed van dergelijke gemediatiseerde toppen voor concrete veranderingen in de internationale relaties.¹ Bovendien vertaalt de grote aandacht vandaag voor die vorm van diplomatie zich niet noodzakelijk in een even uitgebreide interesse om de historische ontwikkelingen van het fenomeen verder te bestuderen voor de premoderne tijden. Voordien is er nochtans een lange periode geweest waarin persoonlijke ontmoetingen tussen soevereinen vrij frequent voorkwamen.² We geven hier kort een historiografisch overzicht. Voor de ontwikkeling van het fenomeen tijdens de vroege en hoge middeleeuwen kan de vorser onder andere terecht bij de werken van Vos en Schwendler,³ en voor de 9e tot 15e eeuw bij die van Moeglin en Péquignot.⁴ In de 15e eeuw en eerste decennia van de 16e eeuw speelden de directe en actieve interventie van soevereinen in het diplomatieke proces ook nog steeds een aanzienlijke rol. Zonder hierbij uitpuittend te werk te gaan, vermelden we hier enkele van de voornaamste historici die vrij recent rond het thema zijn bezig geweest in die periode. Vooral in Frankrijk hebben een aantal academici nieuwe ideeën en perspectieven naar voren geschoven over dergelijke ontmoetingen in de 15e en 16e eeuw. Dit waren onder meer Philippe Contamine,⁵ Lucien Bély,⁶ Françoise Autrand,⁷ Alain Tallon,⁸ Monique Chatenet en Pierre-Gilles Girault⁹ en Xavier Le Person.¹⁰ Joycelyne Russell wees al eerder op het belang van samenkomsten tussen soevereinen in het vredesproces in de renaissance.¹¹

De reis door Frankrijk in 1539-1540 vormde niet alleen een van de laatste vorstelijke ontmoetingen van dergelijke aard in het vroegmoderne West-Europa, maar nam meteen ook een heel bijzondere plaats in vergeleken met eerdere samenkomsten. Dat kwam enerzijds door de

---

¹ David H. Dunn, ed. *Diplomacy at the highest level. The evolution of international summitry* (Londen: Macmillan Press, 1996); Charles Tenenbaum, "Une diplomatie globale: conférences et sommets mondiaux," in *Le multilatéralisme. Nouvelles formes de l'action internationale*, eds. Bertrand Badie en Guillaume Devin (Parijs: La Découverte, 2007), 73-94.

² De frequentie van internationale toppen vandaag zijn natuurlijk mee mogelijk gemaakt door onder meer de verbetering in transportmethodes en de grotere informaliteit in internationale relaties. Richard Feinberg, "Institutionalized summitry," in *The Oxford handbook of modern diplomacy*, eds. Andrew F. Cooper, Jorge Heine en Ramesh Thakur (Oxford: Oxford University Press, 2013), 303-18.

³ Ingrid Voss, *Herrschartreffen im frühen und hohen Mittelalter: Untersuchungen zu den Begegnungen der ostfränkischen und westfränkischen Herrscher im 9. und 10. Jahrhundert sowie der deutschen und Französischen Könige vom 11. bis 13. Jahrhundert* (Keulen: Böhlau, 1987); Gerald Schwedler, *Herrschartreffen des Spätmittelalters: Formen, Rituale, Wirkungen* (Ostfildern: Thorbecke, 2008).

⁴ Jean-Marie Moeglin en Stéphane Péquignot, *Diplomatie et relations internationales au moyen âge: IXe-XVe siècles* (Parijs: Presses Universitaires de France, 2017), 155-233.

⁵ Philippe Contamine, "Les rencontres au sommet dans la France du XVe siècle," in *Im Spannungsfeld von Recht und Ritual, Soziale Kommunikation in Mittelalter und Früher Neuzeit*, eds. Heinz von Duchhardt en Gert Melville (Keulen: Böhlau, 1997), 273-89.

⁶ Lucien Bély, *L'art de la paix. Naissance de la diplomatie moderne* (Parijs: Presses Universitaires de France, 2007); Bély, *La société des princes XVIe-XVIIIe siècle*.

⁷ Françoise Autrand, Lucien Bély en Philippe Contamine, *Histoire de la diplomatie française. I. Du moyen âge à l'Empire* (Parijs: Tempus, 2007).

⁸ Alain Tallon, *L'Europe au XVIe siècle. États et relations internationales* (Parijs: Presses Universitaires de France, 2010).

⁹ Monique Chatenet en Pierre-Gilles Girault, *Fastes de cour. Les enjeux d'un voyage princier à Blois en 1501* (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2010).

¹⁰ Xavier Le Person, "A moment of 'resverie'," 1-27.

¹¹ Joycelyne G. Russell, *Peacemaking in the renaissance* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1986).

speciale onderlinge relatie tussen de twee hoofdactoren en anderzijds door het doorbreken van heel wat protocollaire aangelegenheden tijdens het evenement. In dit hoofdstuk willen we dan ook een vergelijkingsgrond bieden door enkele bijzondere voorgaande vorstelijke treffens te bespreken om zo de betekenis van de reis in 1539-1540 beter te kunnen doorgronden.

1. Een oude traditie

Wat betreft ontmoetingen tussen de koning van Frankrijk en de Rooms-Duitse keizer bestaat er een notoir en uitgebreid bestudeerd voorbeeld, het treffen tussen de Franse koning Karel V en diens oom langs moederszijde, de Roomse keizer Karel IV, die eind december 1377 aan de grens en begin januari 1378 in Parijs werd ontvangen.¹² Officieel werd de reis voorgesteld als een pelgrimage naar de relieken in Saint-Denis en Parijs. Daarnaast voerden de monarchen ook politieke gesprekken. De meegekomen Wenceslas, zoon van de keizer en de koning van de Romeinen, beloofde trouw en loyaliteit aan Karel V in het lopende Engels-Franse conflict, de Honderdjarige Oorlog (1337-1453). De reis bood bovendien Karel V de mogelijkheid om vooral zijn eigen onafhankelijkheid en soevereiniteit te demonstreren. Hij was de *rex imperator in regno suo*, de keizer in zijn eigen rijk, wat betekende dat hij geen andere autoriteit in deze wereld superieur achtte aan de zijne en dat door hem enkel verantwoording moest afgelegd worden aan God.¹³ De lange voorbereidingen en strikte ceremoniële protocollen stelden Karel V in staat zich als gelijke van de keizer voor te stellen. Zo waren de voor de keizer voorbereide intredes in Frankrijk sterk verschillend aan die aangeboden voor de eigen Franse koning. De inkleding was somberder, er waren geen vreugdevuren, de keizer kon niet op een wit paard zitten of onder een baldakijn voortschrijden. Zo werd geen enkel detail tijdens de festiviteiten en protocollaire evenementen aan het toeval overgelaten. Alle handelingen waren intentioneel en doelbewust gekozen om een bepaald beeld te scheppen van Frankrijk en de kroon.¹⁴ Het protocol dat in 1378 voor de ontvangst van de keizer werd vastgelegd zou ook bruikbaar blijken bij latere ontvangsten van andere buitenlandse soevereinen, zoals de komst van keizer Sigismond in 1416 naar Parijs, ten tijde van het koningschap van Karel VI, of later de passage van Filips de Schone in 1501.¹⁵

Dergelijke samenkomsten tussen vorsten moeten gezien worden in het licht van de lange periodes van (burger)oorlogen binnen en tussen de Europese vorstendommen. Voor laatmiddeleeuwse heersers vormden oorlogen ideale momenten om hun persoonlijke sterkte als leider te kunnen tonen. Zonder noodzakelijk strategische belangen te hebben, voerden ze oorlogen, soms puur gebaseerd op dynastieke claims. Ze vochten voor hun patrimonium, hun eer en hun grootsheid. Maar dergelijke ambities werden ook beperkt. Ze moesten de regels van het

---

¹² Studies over deze ontmoeting zijn talrijk: o.a. het werk van František Šmahel, *The Parisian summit, 1377-78. Emperor Charles IV and king Charles V of France* (Praag: Karolinum, 2015); Françoise Autrand, "Mémoire et cérémonial: la visite de Charles IV à Paris en 1378 d'après les *Grandes Chroniques de France* et de Christine de Pizan," in *Une femme de lettres au moyen âge*, eds. Liliane Dulac en Bernard Ribémont (Orléans: Paradigme, 1995), 91-103; Jana Fantysová-Matějková, "The Holy Roman Emperor in the toils of the French protocol: the visit of Charles IV to France," *Imago Temporis. Medium Aevum* 6 (2012): 223-48.

¹³ Over de *rex imperator in regno suo*: Šmahel, *The Parisian summit*, 283-94.

¹⁴ Fantysová-Matějková, "The Holy Roman Emperor in the toils of the French protocol," 227.

¹⁵ Chatenet en Girault, *Fastes du cour*, 11.

Figuur 5: Karel V zit op een wit paard als teken van soevereiniteit, terwijl keizer Karel IV (1378) en de koning van de Romeinen Wenceslas op donkere paarden rijden. *Grandes chroniques de France*, Parijs, 1375-1379 (BnF, manuscrits français, 2813), f. 470v, geraadpleegd 25.05.2020, <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr>.

christendom respecteren en geen ongewettigd geweld plegen. Vrede bewaren wanneer er geen reden tot oorlog was, kon zo voor een ware krijger, levend volgens de ridderlijke codes, even belangrijk zijn. Een koning diende de juiste oorlog te voeren. Binnen die context gaf een samenkomst tussen vorsten een kans om de eigen ridderlijkheid te bewijzen. Natuurlijk zorgden die ontmoetingen ook voor heel wat kopzorgen. Dergelijke evenementen vonden immers meestal plaats tussen heersers die voordien in oorlog waren geweest en vaak al dachten aan het gevecht van morgen. Enerzijds primeerde het belang van het eigen rijk, maar anderzijds was er het collectieve gewicht van de toppen. Vorsten konden hun oude grieven tijdens een ontmoeting bijvoorbeeld zomaar op tafel gooien.

Exemplarisch voor de risico's was de moord op de hertog van Bourgondië Jan zonder Vrees op 10 september 1419 op de brug over de Yonne te Montereau.¹⁶ De Franse *dauphin*, de latere Karel VIII, had daar met de hertog afgesproken voor de onderhandelingen over een verdere toenadering tussen beide partijen. De korte gevangennamen van Lodewijk XI door Karel de Stoute in 1468 bij de onderhandelingen voor het verdrag van Péronne vormt een ander gekend voorbeeld van de gevaren van persoonlijke diplomatie. De Franse koning wou met dat verdrag verhinderen dat de Bourgondische troepen zich bij de Engelsen zouden voegen of opnieuw bij de *Ligue du bien public*.¹⁷

Dergelijke evenementen stonden natuurlijk in het geheugen gegrift van eigentijdse commentatoren. Voor de historiograaf en staatsman Philippe de Commines, die eerst aan het hof van Karel de Stoute werkte en later in dienst trad van Lodewijk XI, was het duidelijk dat vorsten die goede relaties met elkaar wensten, ontmoetingen best achterwege lieten en beter hun dienaren op pad stuurden. Commines schreef dit weliswaar vanuit zijn eigen professionele ervaring als diplomaat en hij aanzag met argwaan elke amateuristische poging die de soevereinen zelf ondernamen op het internationale toneel.

“Grand follie à deux princes qui sont comme esgualx en puissance, de s’entrevoir, sinon qu’ilz fussent en grand jeunesse, qui est le temps qu’ilz n’ont aultres pensees que à leurs plaisirs ! Mais depuys le temps que l’envye leur est venue d’acroistre les ungs sur les aultres, encores qu’il n’y eust nul peril des personnes, ce qui est presque impossible, si acroist leur malveillance et leur envye. Pour quoy vouldroit myeulx qu’ilz pacifiassent leurs differens par saiges et bons serviteurs [...] la veue des grans princes n’est poinct nécessaire.”¹⁸

Bij de 19e-eeuwse historicus Maulde La Clavière is van deze negatieve kijk op prinselijke ontmoetingen een echo te horen, want als dergelijke bijeenkomst “semblerait en principe le meilleur moyen de régler les affaires internationales; c’est en réalité le moins pratique, parce qu’un projet d’entrevue n’aboutit presque jamais, surtout quand il présente une véritable utilité.” Hij concludeerde dat “l’entrevue de souverains représente une démonstration bien plus qu’un acte, c’est une œuvre d’apparat plutôt qu’une œuvre diplomatique...”¹⁹

De 15-eeuwse Bourgondische kroniekschrijver Georges Chastellain oordeelde juist dat vorsten elkaar vaak niet begrepen omdat ze elkaar nooit ontmoet hadden.²⁰ Bij Michel de Montaigne lezen we een eeuw later in zijn essay ‘Cérémonie de l’entreveue des Rois’ dat dergelijke

---

¹⁶ Contamine, “Les rencontres au sommet,” 278-9; Bertrand Schnerb, *Jean sans peur: Le prince meurtrier* (Parijs: Payot, 2005), 205 e.v.; Pierre Cockshaw, “L’assassinat du duc Jean de Bourgogne à Montereau. Étude des sources,” in *Les Pays-Bas bourguignons, histoire et institutions: mélanges André Uyttebrouck*, eds. Jean-Marie Duvoisnel, Jacques Nazet en André Vanrie (Brussel: Archives et bibliothèques de Belgique, 1996), 145-62.

¹⁷ Over de ontmoeting in Péronne: het eerste hoofdstuk in Jean-Marie Cauchies, *Louis XI et Charles le Hardi. De Péronne à Nancy (1468-1477): le conflit* (Brussel: De Boeck, 1996).

¹⁸ Philippe de Commines, *Mémoires*, ed. Joël Blanchard (Genève: Librairie Droz, 2007), 1: 126-7.

¹⁹ René de Maulde La Clavière, *La diplomatie au temps de Machiavel* (Parijs: Ernest Leroux, 1892), 268. De auteur wijdde een volledig hoofdstuk aan vorstelijke ontmoetingen in de renaissance (252-92).

²⁰ Erik Goldstein, “Origins of summit diplomacy,” in *Diplomacy at the highest level. The evolution of international summitry*, ed. David H. Dunn (Londen: Macmillan Press, 1996), 24.

ceremoniële bijeenkomsten ook heel leerrijk van aard konden zijn. Gebaren van vriendschap tijdens een ontmoeting vertelden soms veel meer dan de woorden van diplomaten:

“C’est au demeurant une très-utile science que la science de l’entregent. Elle est, comme la grace et la beauté, conciliatrice, des premiers abords de la société et familiarité : et par consequent nous ouvre la porte à nous instruire par les exemples d’autrui, et à exploiter et produire nostre exemple, s’il a quelque chose d’instruisant et communicable.”²¹

Om de gevaren te beperken konden natuurlijk heel wat voorzorgsmaatregelen getroffen worden. In 1475 ontmoetten Edward IV van Engeland en Lodewijk XI van Frankrijk elkaar op een brug in Picquigny in Picardië, maar het wederzijds wantrouwen bleek zo groot dat ze bij hun ontmoeting werden gescheiden door een groot traliewerk waardoor ze elkaar toch probeerden te omhelzen.²²

De uitwisseling van gijzelaars voor de ontmoeting bood zich nog als andere oplossing aan om eventuele risico’s en discussies te vermijden. In 1503 maakte Filips de Schone een reis vanuit Spanje door Frankrijk waar hij onder meer als bemiddelaar optrad tussen Ferdinand van Aragón en Lodewijk XII. Alvorens zich te wagen op het Franse grondgebied vroeg Filips echter, op aanraden van Ferdinand, gijzelaars aan de Franse koning. Die stemde zonder veel problemen in en drie jongelingen uit zijn hof werden naar Valenciennes gebracht waar ze zouden verblijven totdat Filips de grens opnieuw passeerde.²³ Twee jaar daarvoor had Filips de Schone, samen met zijn vrouw Johanna van Castilië en hun hele hofhouding, al eens een langdurige reis door Frankrijk gemaakt. Lodewijk XII ontving hen gastvrij in zijn koninkrijk met heel wat feestelijke intredes, maar bij de ontmoeting in Blois, waar Lodewijk tijdens de reis verbleef, werd Filips uitdrukkelijk als ‘vazal’ bejegend. Hij erkende duidelijk de suzeriniteit van Lodewijk. Filips kreeg bovendien ook geen baldakijnen aangeboden, witte paarden of andere speciale regalia voorbehouden voor de soeverein.²⁴ Giften werden uitgewisseld en een grote luxe ten toon gespreid. Dergelijke herinneringen aan eerdere ontmoetingen konden bijdragen aan de overtuiging van Karel V dat het veilig genoeg bleek om door Frankrijk te reizen. Aan Karels hof leefde vast nog wel een herinnering aan die luisterrijke reis in 1501-1502 die aartshertog Filips en zijn vrouw hadden gemaakt.²⁵

Zelden speelden prinselijke bijeenkomsten zich af op een willekeurig gekozen plaats.²⁶ De ontmoeting tussen Lodewijk XII en Ferdinand van Aragón in 1507 in het kader van de Italiaanse Oorlogen (1494-1559) en hun strijd om Napels had bijvoorbeeld plaats in Savona, een Italiaanse maar door de Fransen bezette kuststad waarvan Ferdinand bij aankomst de sleutels kreeg

---

²¹ Michel de Montaigne, *Les essais*, ed. Pierre Villey (Parijs: PUF, 1992), 49.

²² Matthew Smith Anderson, *The rise of modern diplomacy 1450-1919* (Londen: Longman, 1993), 10.

²³ Théodore Juste, *Charles-Quint et Marguerite d’Autriche. Étude sur la minorité, l’émancipation et l’avènement de Charles-Quint à l’empire* (Brussel: Hayez, 1858), 11.

²⁴ Chatenet en Girault, *Fastes du cour*, 41.

²⁵ Over de reis van Filips de Schone door Frankrijk bestaat een kroniek van (vermoedelijk) Antoine de Lalaing uitgegeven door Louis-Prosper Gachard, *Itinéraires de Philippe le Hardi, Jean sans Peur, Philippe le Bon, Maximilien et Philippe le Beau*, Collection des voyages des souverains des Pays-Bas 1 (Brussel: Hayez, 1874), 123-49.

²⁶ Thomas Rahn, “Grenz-Situationen des Zeremoniells in der Frühen Neuzeit,” in *Die Grenze. Begriff und Inszenierung*, eds. Marc Bauer en Thomas Rahn (Berlijn: Akademie Verlag, 1997), 177-206.

aangeboden. De dag voordien had Lodewijk XII zelfs met een heel beperkt gevolg Ferdinand gaan begroeten op zijn schip dat voor anker lag vlak voor de stad.²⁷ Voor een ogenblik vergaten beide vorsten de discussies over titels en precedentie.

Maar waarom participeerden Europese soevereine vorsten nog voor zo'n lange periode in dergelijke risicovolle en politiek hoogst onzekere ontmoetingen? Het is belangrijk zich hier ook rekenschap te geven van het feit dat persoonlijke bijeenkomsten door tijdgenoten en soevereinen in de eerste plaats vaak gezien werden als het enig mogelijke kader waarbinnen relaties van vertrouwen en vriendschap konden worden opgebouwd en decisieve stappen konden worden gezet in het onderhandelingsproces om kritieke situaties op te lossen. Om het in de termen van Pierre Bourdieu te zeggen: soevereine vorsten beschikten als quasi enige over het benodigde symbolische kapitaal om dergelijke besprekingen te voeren.²⁸ Over dat kapitaal beschikten gezanten en tussenpersonen niet. De beperkte slagkracht van hun woorden leidde uiteindelijk tot het falen van vredesgesprekken. Enkel in dergelijke termen valt de enorme symbolische en besluitvaardige waarde te begrijpen die tijdgenoten hechtten aan de ontmoetingen tussen vorsten. Minieme, onderlinge gebaren of slechts enkele woorden konden genoeg blijken om een vreedzame harmonie te bewerkstelligen waar gezanten zolang tevergeefs voor hadden onderhandeld.²⁹ Bovendien was de rol van een ontmoeting het publiekelijk duidelijk maken van een entente tussen koningen. De vertoonde theatraliteit onderschreef mee het hernieuwde vertrouwen.³⁰ Het geloof in die bijzondere status van soevereinen bij persoonlijke ontmoetingen kreeg trouwens aan het begin van de 16^e eeuw een nieuwe en sterke zichtbaarheid.

2. Drie prinsen uit dezelfde generatie³¹

In de eerste helft van de 16^e eeuw traden drie vorsten kort na elkaar op het voorplan: Hendrik VIII (1491-1547, koning van Engeland vanaf 1509), Frans I (1494-1547, koning van Frankrijk vanaf 1515) en Karel V (1500-1558, landsheer van de Nederlanden vanaf 1515, koning van Castilië en Aragón vanaf 1516 en keizer van het Heilig Roomse Rijk vanaf 1519). Met de troonsbestijging van die drie nieuwe, jonge en goedopgeleide prinsen kreeg de idee dat alle problemen in een persoonlijke sfeer konden geregeld worden, opnieuw een grote impuls. Het waren drie koningen die elkaar constant tegenkwamen: ze waren verbonden door huwelijken (Hendrik VIII met Catherina van Aragón, een tante van Karel V, en Frans I met Eleonora van Oostenrijk, de oudere zus van Karel V) en stredden met of tegen elkaar op het slagveld. Ze leefden nog sterk met de gedachte aan die oude, hiervoor geschetste traditie. Tegelijk gaven ze een nieuwe dimensie aan het soevereine, chevalereske idee en de monarchale macht. Waar ontmoetingen in het verleden vaak gevaarlijk hadden gebleken, gingen deze drie prinsen bij hun onderlinge treffen nu op de

---

²⁷ René de Maulde la Clavière, *L'entrevue de Savone (1507)* (Parijs: Leroux, 1890), 1-2.

²⁸ Pierre Bourdieu, *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques* (Parijs: Fayard, 1982).

²⁹ Noemi Rubello, "La présence des princes: gli incontri tra sovrani come momenti d'eccezione nei rapporti diplomatici tra gli Stati (XVI secolo)," in *Diplomazie. Linguaggi, negoziati e ambasciatori fra XV e XVI secolo*, eds. Eleonora Plebani, Elena Valeri en Paola Volpini (Milaan: FrancoAngeli, 2017), 144-5.

³⁰ Tallon, *L'Europe au XVIe siècle*, 142.

³¹ Voor dit deel steunen we sterk op Bély, *L'art de la paix en Europe*, 27-40; Bély, *La société des princes*, 387-91; Tallon, *L'Europe au XVIe siècle*, 136-44; Rubello, "La présence des princes," 139-47.

meest genereuze manier om met hun opponent, geïnspireerd door de geest van de renaissance. De beschrijving van Alain Tallon is treffend: “La rencontre princière participe de l’idéal renaissant d’un prince accessible, bon compagnon, partageant les valeurs collectives de la société nobiliaire. [...] La rencontre princière à la Renaissance procède aussi d’une conception de la politique marquée par la sympathie personnelle, la capacité de séduction qui peut naître du contact direct.”³² In totaal tellen we meer dan twintig ontmoetingen waar minstens een van deze drie prinsesjes present tekende.

In de nasleep van het non-agressiepact dat Karel V, Frans I en Hendrik VIII in 1518 hadden gesloten om de Ottomaanse expansie het hoofd te kunnen bieden,³³ vond tussen die laatste twee, in juni 1520, een van de meest spectaculaire en befaamde ontmoetingen uit de vroegmoderne tijd plaats. Gedurende twee weken organiseerden beide hoven weelderige feesten met tornooien en banketten. De locatie was de Val Doré, een vallei tussen het Franse Ardres en Guines, nabij Calais dat toen in Engelse handen was. Frans I verbleef in Ardres en Hendrik VIII in Guines.³⁴ De omvang van elk gevolg bleek een gevoelig punt. Elke monarch mocht slechts vergezeld zijn door 400 wachters en enkele raadslieden. De rest van hun gevolg bleef op respectabele afstand in de respectieve kampen.³⁵ Maar hoe konden die twee sterren die zich elk superieur waanden en aan hetzelfde firmament wilden schitteren, nu hun plaats veroveren? De ontmoeting werd bijgevolg gekenmerkt door veel fysieke toenadering en onderlinge duels tussen de twee jonge, wedijverende prinsesjes die eveneens een zekere onvoorzichtigheid en durf aan de dag legden. Frans I begaf zich onverwachts met beperkt gevolg in het kamp te Guines, Frans I versloeg zijn medemonarch in een worstelpartij, Hendrik VIII won dan weer een duel met het boogschieten etc.

Politiek gezien was de ontmoeting echter weinig succesvol. Hendrik VIII had immers voordien in maart ook al met Karel V overlegd te Dover en Canterbury en zou dat na de gebeurtenis op het Goudlakenkamp nog eens opnieuw doen te Gravelines. In 1522 maakte de keizer zelfs zijn intrede in Londen.³⁶ De Franco-Engelse toenadering in juni 1520 leek dus al op voorhand gedoemd om te mislukken. De twee weken waren echter geen verspilling van tijd en geld louter om het publiek te entertainen. De slotwoorden van de studie van Glenn Richardson over het Goudlakenkamp verduidelijken de functie van het evenement:

---

³² Tallon, *L’Europe au XVIe siècle*, 142.

³³ Garrett Mattingly, “An early-non aggression pact,” *The Journal of Modern History* 10, nr. 1 (1938): 1-30.

³⁴ Een korte bibliografische selectie over de ontmoeting: Sydney Anglo, “Le Camp du Drap d’Or et les entrevues d’Henri VIII et de Charles-Quint,” in *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*, ed. Jean Jacquot (Parijs: CNRS, 1960), 113-34 (nog twee andere bijdragen in dit verzamelwerk gaan over de muzikale omkadering in 1520); Joycelyne Russell, *The Field of Cloth of Gold: men and manners in 1520* (Londen: Routledge, 1969); Robert Jean Knecht, “The Field of Cloth of Gold,” in *François Ier et Henri VIII: deux princes à la Renaissance*, ed. Charles Giry-Deloison (Rijsel: Centre d’Histoire de la Région du Nord et de l’Europe du Nord-Ouest, 1995), 37-57; Charles Giry-Deloison, *1520. Le Camp du drap d’or. La rencontre d’Henri VIII et de François Ier* (Parijs: Somogy, 2012); Glenn Richardson, *The Field of Cloth of Gold* (Londen: Yale University Press, 2013).

³⁵ Jean Jacquart, *François Ier* (Parijs: Fayard, 1994), 120.

³⁶ Jean Robertson, “L’entrée de Charles Quint à Londres, en 1522,” in *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*, ed. Jean Jacquot (Parijs: CNRS, 1960), 169-82.

“The meeting is best understood as a ‘field’ in the sixteenth-century senses of the word: a place, an event and a battle.³⁷ It was literally and metaphorically a war game which depended on spectacle for success. It was a very conspicuous piece of royal Renaissance ‘self-fashioning’, of ostentatious material display and political theatre, designed to present the power of monarchy in a dynamic and compelling way. Ultimately, the meaning of the event is declared by its name - the Field of Cloth of Gold.”³⁸

Ook al was die pronkerige ontmoeting politiek geen succes, toch werd ze een geprefereerd model - zowel destijds als in de latere historiografie - om een bijeenkomst te karakteriseren tussen renaissanceprinsen.³⁹

Zeker Frans I vertrouwde sterk op zijn eigen persoonlijke krachten om de politieke zaken te regelen. Hij hechtte een rotsvast geloof aan de onderhandelende capaciteiten van een soeverein. In een werk van Claude de Seyssel, verschenen in 1519 en opgedragen aan de jonge prins, staat te lezen dat de fysieke aanwezigheid van een vorst veel efficiënter en overtuigender werkt dan het geschreven woord: “il [...] acquiert trop plus l’amour et le cœur des hommes quand on ne le voit que par écrit.”⁴⁰ Guillaume Budé schreef dat dergelijke zichtbaarheid zelfs noodzakelijk was “car la révérence et majesté royale est adhérente et inseparable de la couronne et de la personne [...] en manière qu’elle ne se peut déléguer.”⁴¹ Zelfs tijdens zijn gevangenschap in Madrid, na de slag van Pavia in 1525, vroeg Frans I om persoonlijk te mogen onderhandelen met de keizer, die juist elke discussie met zijn gevangene uit de weg trachtte te gaan en de Franse koning uiteindelijk pas bezocht nadat die zwaar ziek was geworden. De gevangenschap van Frans I werd door de Franse historici in de 16e en latere eeuwen vaak als de ultieme vernedering voorgesteld. Toch dient in herinnering gebracht te worden dat toen Frans I op weg was van Pavia naar Madrid “partout [...] l’accueil est digne du roi de France: entrées solennelles, cortèges de notables, messes nombreuses, réceptions. Les scrofuloux viennent en masse se faire toucher par le roi, confiants dans les pouvoirs miraculeux du descendant de Saint Louis.”⁴² Uiteindelijk accepteerde Frans I na een klein jaar gevangenschap het verdrag van Madrid waarbij hij beloofde Bourgondië te zullen afstaan. Om de naleving van het verdrag te garanderen, eiste de keizer dat de twee oudste Franse koningszonen in Spanje verbleven als gijzelaars.⁴³ Hiermee was de eerste oorlog tussen Frans I en Karel V afgesloten. Toch hervatte die eerste snel zijn vijandigheden en allieerde hij zich zelfs met Hendrik VIII, die meer en meer afstand nam van Rome.

Ook Karel V toonde net als Frans I een zeker geloof in zijn eigen capaciteiten om politieke zaken definitief te regelen. De intense persoonlijke rivaliteit tussen hem en zijn Franse

---

³⁷ Vergelijk met de meerdere betekenissen van het Nederlandse equivalent ‘kamp’. De frequent gebruikte vertaling Goudlakenveld is daarom minder te verkiezen t.o.v. Goudlakenkamp.

³⁸ Richardson, *The Field of Cloth of Gold*, 209.

³⁹ Tallon, *L’Europe au XVIe siècle*, 142.

⁴⁰ Claude de Seyssel. *La monarchie de France et deux autres fragments politiques*, ed. J. Poujol (Parijs: Librairie d’Argences, 1961), 168. Geciteerd in Rubello, “La présence des princes,” 144.

⁴¹ De idee van het symbolische kapitaal is duidelijk merkbaar in die uitspraak. Guillaume Budé, *Le livre de l’institution du prince, au roy de France très chrestien Francoys premier de ce nom* (Parijs: Jehan Foucher, 1548), 59. Geciteerd in Rubello, “La présence des princes,” 144.

⁴² Jacquart, *François Ier*, 174.

⁴³ Bély, *L’art de la paix*, 35.

medemonarch om Milaan en Italië zette de keizer bijvoorbeeld aan tot een meer creatieve oplossing voor het probleem. Meermaals heeft hij immers een onderling duel voorgesteld om de grote problemen tussen hen op te lossen: in 1526, opnieuw in 1528 en zelfs een derde maal in 1536. Die ‘oplossing’ kan echter gezien worden als een poging om de publieke opinie te bespelen.⁴⁴

Frans I en Karel V traden niet als enige van koninklijken bloede op het voorplan. In 1529 ontmoetten de moeder van Frans I, Louise van Savoie, en Karels tante, Margeretha van Oostenrijk elkaar in Cambrai.⁴⁵ De keuze voor de grensstad, deel van het Heilig Roomse Rijk, bleek niet toevallig want ze bezat een zekere neutrale status, vaak omschreven als Frans noch Habsburgs. Die neutraliteit was verzekerd door de koning van Frankrijk in 1397 en 1399 en door de Bourgondische hertog in 1471.⁴⁶ Beide dames voerden onderhandelingen voor een vrede langs de noordelijke grens van Frankrijk. Karel V, bewust van de mogelijks lange duur van een oorlog met het rijke Frankrijk, wilde de toekomst vooral gaan wijden aan de strijd tegen de oprukkende Turken en de protestanten. Steeds meer gaf hij dan ook te kennen om bepaalde aanspraken op Bourgondië te laten varen. De Damesvrede van Cambrai resulteerde uiteindelijk in de teruggave van Hesdin en Doornik door Frans I alsook de opzegging van diens suzereiniteit over Vlaanderen en Artois. De Franse koning behield wel Bourgondië, maar liet zijn aanspraken op Milaan en Napels vallen. Uiteindelijk vergezelde Frans I de dames nog tijdens het slotbanket in Cambrai om de vrede te bezegelen.⁴⁷

In oktober 1532 ontmoetten Frans I en Hendrik VIII elkaar opnieuw, ditmaal te Marquise. Die ontmoeting was een veel kleinere en bescheidenere versie van het Goudlakenkamp.⁴⁸ Hendrik VIII zocht bij de Franse koning vooral steun tegenover Rome. De Engelse koning wilde immers scheiden van zijn vrouw Catharina van Aragón.

De hernieuwde vrede tussen Karel V en Frans I van 1529 bleef uiteindelijk ook niet lang standhouden. De Franse koning had nog steeds het verlangen om Milaan terug te winnen. Een nieuwe oorlog brak uit in 1536, maar al gauw kwamen beide partijen opnieuw zonder geld te zitten. Onder supervisie van de paus kwamen beide soevereinen in 1538 naar Nice, een stad in het hertogdom Savoie, ongeveer even ver gelegen van de Franse als Habsburgse bezittingen. Paulus III wilde de vrede binnen de christenheid bewerkstelligen om te kunnen strijden tegen de Reformatie en de Turken. De paus pendelde daarom tussen beide monarchen om over een verdrag te onderhandelen. Uiteindelijk werd (slechts) een tienjarig bestand gesloten zonder dat de vorsten elkaar daarbij hadden gezien.⁴⁹

Op de terugweg beslisten Karel V die via zee reisde, en Frans I, die over het land reisde, echter om nog eens samen te komen zonder de paus en in juli 1538 ontmoetten ze elkaar in Aigues-Mortes. Het symbolische kapitaal dat een vorst bezat, werd duidelijk. Nu kon een breed publiek

---

⁴⁴ Knecht, *Renaissance warrior and patron*, 278.

⁴⁵ Joycelyne G. Russell, *Diplomats at work. Three renaissance studies* (Wolfboro Falls: Alan Sutton Pub., 1992), 94-152; Catherine Fletcher. “The Ladies’ Peace revisited: gender, counsel and diplomacy,” in *Queenship and counsel in early modern Europe*, eds. Helen Matheson-Pollock, Joanne Paul and Catherine Fletcher (Londen: Palgrave Macmillan, 2018), 111-34.

⁴⁶ Bély, *La société des princes*, 389.

⁴⁷ Bély, *L’art de la paix*, 35-6.

⁴⁸ Alfred Hamy, *Entrevue de François premier avec Henry VIII à Boulogne-sur-Mer, en 1532* (Parijs: Lucien Gougy, 1898).

⁴⁹ Nicolas Geligne, *Le pape, l’empereur et le roi. L’entrevue de Nice (1538)* (Nice: Serre Editeur, 2019).

Figuur 6: De ontmoeting die nooit was, het bestand van Nice (juni 1538). Karel V en Frans I bezegelen hier onder goedkeurend oog van paus Paulus III het bestand, maar ontmoetten elkaar pas in Aigues-Mortes (juli 1538). De imaginaire ontmoeting staat op een van de fresco's in de villa Farnese te Caprarola. Het vormde voor de Farneses slechts een kleine stap van het schrijven naar het herschrijven van de geschiedenis. Het fresco moest de *pax farnesiana* van Nice beter doen uitkomen. Fresco: Taddeo Zuccaro (1529-1566), ca. 1562-1563, Palazzo Farnese di Caprarola, Sala dei Fasti Farnesiani. Nicolas Geligne, *Le pape, l'empereur et le roi*, 7-8. Over de kunst van de Farneses: Helge Gamrath, *Farnese: pomp, power and politics in Renaissance Italy* (Rome: L'Erma di Bretschneider, 2007).

zien dat uit de eerdere onderhandelingen een 'definitieve' alliantie kon bezegeld worden. Een tijdgenoot omschreef de ontmoeting als een "resverie." De onverwachte handelingen van beide actoren maakten duidelijk dat de relatie tussen beiden drastisch veranderd was. Net als zijn voorganger Lodewijk XII had Frans I eerst het schip van Karel V, dat voor anker lag voor Aigues-Mortes, benaderd in een klein vaartuig. Met een heel beperkt gevolg stapte hij op het imperiale schip en begroette de keizer heel vriendschappelijk. Frans I had het initiatief genomen om de protocollen te doorbreken en daarbij zijn prinselijke deugdzaamheid en durf getoond. Vervolgens beantwoordde de keizer dat grote gebaar van vertrouwen door zelf met een heel beperkt gevolg de stad binnen te trekken. De keizer ging zelfs verder en "se mit les genoux jusques à terre en se entrebrassant et ausy à Monsieur de Angolesme et Orléans, son frere dudit daulphin."⁵⁰ Daarmee toonde hij een enorme nederigheid als vroeg hij vergiffenis voor de gevangenschap die hij de Franse koning en koningszonen had laten doorstaan. Met dit gebaar was de Franse koning dan weer wat in verlegenheid gebracht. De locatie van Aigues-Mortes bleek ook allerminst toevallig. Omgeven door de mystiek van de kruistochten waaraan de Franse monarchie in het verleden had bijgedragen, vormde de keuze voor Aigues-Mortes een duidelijk

⁵⁰ Le Person, "A moment of 'resverie'," 19-20.

bewijs van het historisch engagement dat Frans I, die zich enkele jaren voordien nog had geallieerd met de Osmanen, aanging en een bewijs dat de koning van Frankrijk de vrede binnen het christendom niet wou verbreken.⁵¹ Het hoogtepunt van de toenadering was uiteindelijk de reis van Karel V doorheen Frankrijk een jaar later.

Naast die drie prinses speelde echter nog een belangrijke actor mee. De paus kon zich bij de verschillende oorlogen en onderlinge conflicten als bemiddelaar opstellen, of zich direct met deze of gene zijde akkoord verklaren. Ontmoetingen met de paus waren in de eerste helft van de 16^e eeuw dan ook frequenter dan voordien. Na zijn overwinning bij Marignano tegen Ferdinand van Aragón, zette Frans I zijn herovering van het hertogdom Milaan en Italië kracht bij door in de nasleep van zijn succes de paus Leo X in Bologna te ontmoeten. De bijeenkomst van de paus, bevreesd voor een verdere Franse invasie, en Frans I, beseffend dat hij zonder pauselijke goedkeuring zijn veroveringen misschien niet lang zou kunnen behouden, resulteerde uiteindelijk in het Concordaat van Bologna dat de Pragmatieke Sanctie van Bourges uit 1438 verving. Hiermee kreeg Frans I quasi absolute zeggenschap over het katholicisme in zijn koninkrijk (het zgn. gallicanisme).⁵² De paus Clemens VII speelde een centrale rol bij de keizerskroning van Karel V in Bologna in 1529-1530.⁵³ Karel V en Clemens ontmoetten elkaar nogmaals in de winter van 1532-33, Frans I en Clemens VII in Marseille in oktober en november van 1533. Karel V bezocht Paulus III bij zijn bezoek aan Rome in 1536 en ontmoette hem nogmaals in Lucca in september 1541 en in Busseto in juni 1543. Paulus III was ook al een tussenpersoon in Nice in 1538.⁵⁴

Gedurende enkele decennia maakten dus de grootste soevereinen van de christenheid in Europa vaak gebruik van persoonlijke ontmoetingen die onderhandelingen leken te vereenvoudigen. Achter al die hartelijke ontvangsten schuilde echter vaak veel schone schijn en valse pretentie, zoals op het Goudlakenkamp in 1520. Het waren ook momenten om de eigen durf, ridderlijkheid en generositeit te tonen als ware renaissanceprins. Die teneur zelf garandeerde de veiligheid van soevereinen. Telkens weer droegen die samenkomsten bij tot een monarchale legende die Bély treffend omschreef:

“Enfin, ces entrevues servaient la légende monarchique : le roi de France était un chevalier, brave, fort et courtois ; l’empereur, cet éternel voyageur, savait faire confiance et se montrer généreux ; le pape cherchait à imposer sa médiation aux princes chrétiens. Ces rencontres expriment en réalité la nostalgie d’un dialogue

---

⁵¹ Le Person, “A moment of ‘resverie’,” 5-6; Daniel Eisenmenger, “‘Cosa digna de memoria ver dos tan grandes principes [...] amigos de honra, y tan poderosos.’ Summit meetings in early modern history: the example of Charles V and Francis I,” *Pliegos de Yuste* 11-12 (2010): 57.

⁵² Over de ontmoeting in 1515, zie de *case study* in Noemi Rubello, “La présence des princes,” 139-60.

⁵³ Slechts één voorbeeld van de talloze artikels en monografieën gewijd aan de passage van Karel V in Bologna in 1529-1530: Bernhard Schimmelpfenning, “The two coronations of Charles V at Bologna, 1530,” in *Court festivals of the European festivals. Art, politics, and performance*, eds. J. Ronnie Mulryne en Elizabeth Goldring (Aldershot: Ashgate, 2002), 137-52.

⁵⁴ Rubello, “La présence des princes,” 142-3.

réservé entre souverains, dans un monde fermé de rois et de reines, dans une société idéale des princes, mue par les valeurs chrétiennes.”⁵⁵

3. De reis van 1539-1540 als ongewoon orgelpunt van een praktijk

De ontmoeting in 1539-1540 verschilde niet van de algemene trends van voorgaande ontmoetingen. Eerdere ervaringen, ideeën en idealen hadden allen een invloed op de uitwerking van de reis. Net zoals vele andere ontmoetingen heerste op bepaalde momenten een grote formaliteit, maar op andere momenten dook heel wat informaliteit op. Garrett Mattingly verwoordde het toepasselijk als volgt: “Now and then princes were their own ambassadors, and for these occasions there were no set rules. They might be conducted with the greatest pomp or with the greatest informality.”⁵⁶ Dat was maar al te waar voor Karels reis door Frankrijk.

Zonder veel vooruit te lopen op wat we in de volgende hoofdstukken uitvoeriger zullen behandelen, kunnen we stellen dat grote formaliteit aanwezig was bij de intredes in de Franse steden, waar Karel V op vraag van Frans I als de eigen monarch moest worden onthaald. Op andere vlakken heerste echter de grootste informaliteit. De keizer had geen gijzelaars gewenst voor aanvang van de reis, alhoewel die (in de personen van de koningszonen) hem wel werden aangeboden. De verbazing daarover was groot, zoals blijkt uit een verklaring van de toenmalige *chancelier* van Frankrijk, Guillaume Poyet, bij de voorbereiding van de keizerlijke intocht in Parijs:

“Et combien que du temps de l’archeduc⁵⁷ qui jadis vint audit royaume pour traicter quelques affaires avec le roy et luy, convynt bailler ostages pour sa personne, neantmoins ledit seigneur empereur demonstrant la grande confidence qu’il a envers le roy et les françoys, combien qu’il ne soit en riens subject audit royaume, comme estoit ledit archeduc, à cause de la conté de Flandres, vient audit royaume sans avoir demandé aucuns hostages; et qui plus est, se remet du tout au roy de luy faire bailler potagers, cuisiniers et autres officiers pour sa bouche.”⁵⁸

Het maakt duidelijk dat de herinneringen aan voorgaande vorstelijke ontmoetingen zeker bleven circuleren. De eigen positieve ervaringen van Karel V in Aigues-Mortes of van zijn voorvaderen zoals Ferdinand in Savona, of Filips tijdens zijn reis in 1501 wogen zwaarder door dan de negatieve herinneringen zoals de moord op de Bourgondische hertog Jan zonder Vrees.

Vergelijken we de doortocht in 1539 met de ontmoeting op het Goudlakenkamp in 1520 dan waren beide delegaties niet even groot, was er geen neutrale ontmoetingsplek, was er geen mogelijkheid tot een onderling tornooi of gevecht om de persoonlijke zaken te regelen.

---

⁵⁵ Bély, *L’art de la paix*, 39-40; Bély, *La société des princes*, 391.

⁵⁶ Garrett Mattingly, *Renaissance diplomacy* (Boston: Houghton Mifflin Company, 1955), 88. Zie ook Bély, *L’art de la paix*, 32: “Ces entrevues entre souverains supposent une mise en scène de la majesté, mais elles laissent aussi la place à une forme d’improvisation, à l’initiative (au moins apparente) des rois, qui montrent là leur simplicité, leur confiance et leur bonne foi.

⁵⁷ Vermoedelijk gaat het hier om Filips de Schone die gijzelaars vroeg, maar het kan eventueel ook om Maximiliaan van Oostenrijk gaan.

⁵⁸ *Préparatifz pour l’entrée de l’empereur*, 6 novembre 1539 (Guérin, *RDBVP*, 1).

Ogenschijnlijk was er geen gelijkwaardigheid, want de keizer moest alle honneurs krijgen van Frans I. Hij mocht gevangen vrijlaten, onder de baldakijn lopen, de sleutels van de steden ontvangen. Vergelijkbaar met 1520 was de weinig succesvolle politieke uitkomst van het gebeuren of de durf van beide kanten om te participeren in de hele passage. Net zoals in 1378 toen de Franse koning Karel V een propagandaspektakel op poten zette om zijn eigen koningschap en soevereiniteit te benadrukken, kan verwacht worden dat Frans I iets gelijkaardig voor ogen moet hebben gehad. De ontmoeting gaf een mogelijkheid voor de vorst om de weelde van zijn rijk ten volle in het licht te stellen. De reis was hoe dan ook bijzonder, maar kan wel duidelijk geplaatst worden in de trend van de voorgaande prinselijke ontmoetingen. Zo viel symmetrie te verwachten: als de ene vorst iets onverwacht of informeel deed, viel een tegenreactie te verwachten van de andere soeverein.⁵⁹ Zo was over elk aspect wel op een of andere manier nagedacht.

Of vorsten nu veel of weinig konden winnen bij dergelijke, grandioze ontmoetingen, na 1540 vonden veel minder ontmoetingen plaats tussen soevereine prinsen in West-Europa. Pas na de reis van Karel V doorheen Frankrijk in 1539-1540 en de dood van een generatie koningen in West-Europa (Hendrik VIII, Frans I en Karel V) verloren persoonlijke ontmoetingen hun nut onder meer door de opkomst van permanente ambassades, beter functionerende diplomatieke netwerken, en het meer sedentaire gedrag van vorsten.⁶⁰ In zijn overzichtswerk over de vroegmoderne diplomatie stelde Anderson dat “after the 1530s interviews of this kind became noticeably less frequent, perhaps because of their repeated failure to produce any lasting results; but until then they were always a factor of at least potential importance in international relations.”⁶¹ Alain Tallon wijdt het nagenoeg verdwijnen van dergelijke toppen vooral aan de toegenomen complexiteit van de etiquetteregels: “de plus en plus soucieux d’imposer une image de majesté immuable, les souverains de la seconde moitié du siècle sont moins sensibles à la familiarité bonhomme que leurs prédécesseurs affectionnaient à la Renaissance.”⁶² Er waren zeker nog ontmoetingen in West-Europa tussen prinsen en hun familieleden (*société des princes*), maar veel minder tussen soevereinen zelf. Bijeenkomsten tussen soevereinen zelf zouden pas echt terugkomen onder Napoleon en in loop 19e eeuw.

---

⁵⁹ Le Person, “A moment of ‘resverie’,” 10-8.

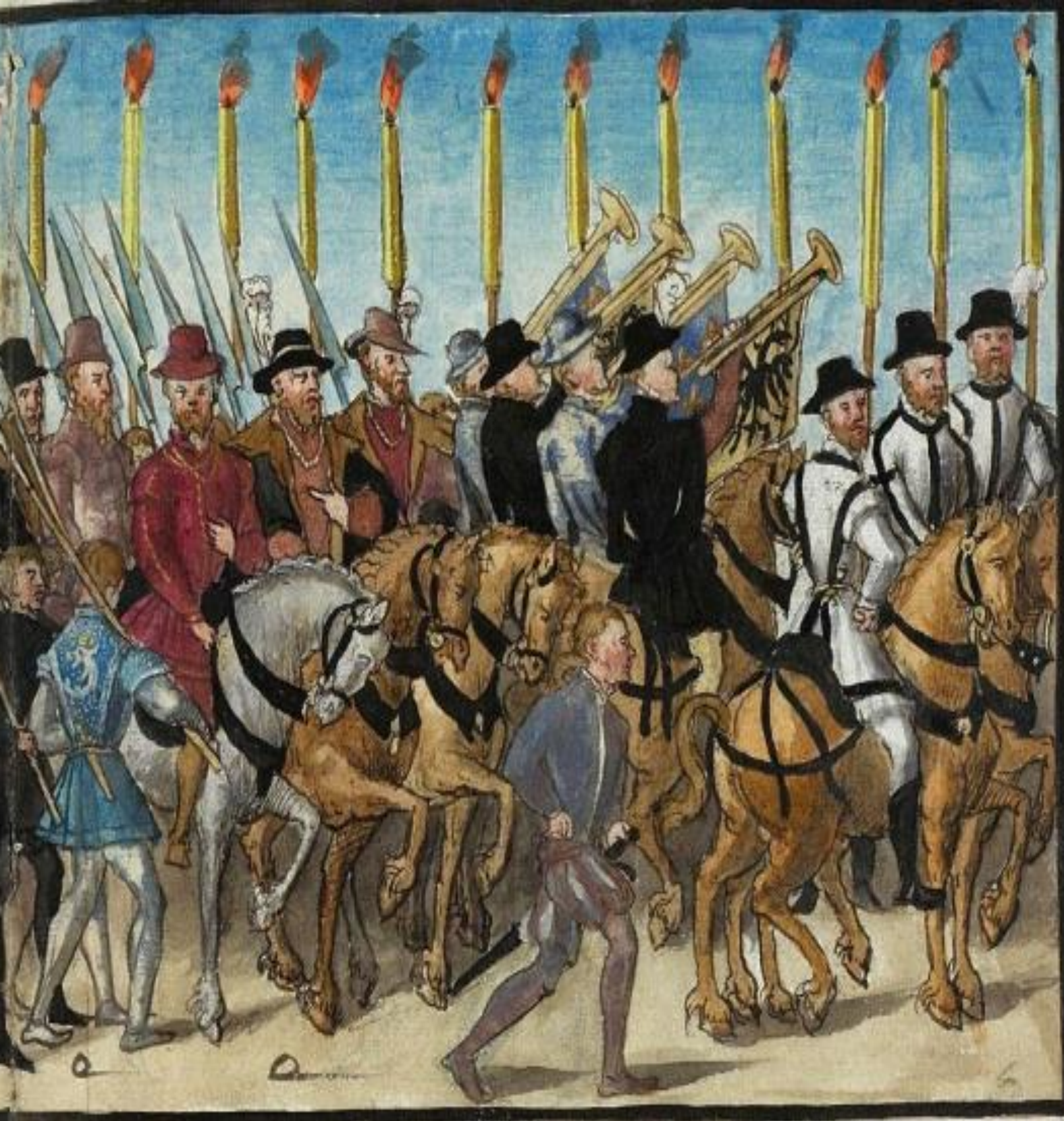
⁶⁰ Lucien Bély, *La société des princes*, 387.

⁶¹ Anderson, *The rise of modern diplomacy*, 10.

⁶² Tallon, *L’Europe de la XVIe siècle*, 143.

II. STRATEGISCHE KEUZES VOORAFGAAND AAN DE REIS: HET OPZETTEN VAN EEN SPEKTAKEL

“Zelfs de keizer kon het nieuws [over de reis doorheen Frankrijk]
niet geloven, omdat het niet te geloven was.”

Francesco Guiccardini aan Roberto Pucci, Firenze, 29.11.1539
Guiccardini, *Opere inedite*, X: 324.

1. Waarom een reis/ontmoeting organiseren? Directe politieke belangen

1.1. Karel V's politieke belangen

“There are three causes of the Emperor's coming hither: the mutiny of certain cities, the King's alliance with the house of Cleve, "which he greatly stomakithe," and the confederacy between the King and the Almayns. He therefore covets the French King's amity and a marriage with his daughter. He will then correct his cities, set upon Gelderland, "assay" the Almayns, and attempt some displeasure against the King.”¹

Dat waren volgens de Engelse diplomaat-handelaar Stephen Vaughan de drie voornaamste redenen voor de doortocht van Karel V. Met de “mutiny of certain cities” verwees Vaughan naar de troebelen in Gent en omgeving (o.a. Aalst & Oudenaarde). De opstandige houding van de Gentenaren kende een lange traditie. Telkens weer probeerde de stad zijn zelfbestuur te behouden ten koste van het grotere staatkundige geheel. Geregeld werden belastingen halsstarrig geweigerd. Nu was het twistpunt tussen de centrale overheid en de stad de vraag voor een nieuwe bedde in 1537 om de oorlog tegen Frankrijk te bekostigen. Wat echter begon als een gewettigde oppositie groeide in de zomer van 1539 uit tot een openlijke opstand. De Gentenaren die met de bepalingen vastgelegd in het *Calfvel* van 1515 heel wat van hun privileges zagen ingeperkt, gingen begin september 1539 over tot het publiekelijk verscheuren van dat *Calfvel*.² De oproep van landvoogdes Maria van Hongarije (1505-1558) die al meermaals had aangedrongen op persoonlijke hulp van Karel,³ kreeg pas eind september 1539 gehoor, nadat de keizer van die aanslag op zijn soevereiniteit op de hoogte was gesteld.⁴ Na een gesprek met Granvelle gevoerd te hebben begin december, vatte Wyatt in een van zijn brieven treffend samen wat met de Gentenaren stond te gebeuren: “[...] thei must know them sellffes subiectes, ye, and other to.”⁵

Vormde de verslechterende situatie in Gent de rechtstreekse aanleiding voor de reis, toch vroegen er, net zoals Vaughan stelde en Karel ook duidelijk maakt in zijn brieven aan Maria, nog andere zaken de keizerlijke aandacht. Een nakende alliantie tussen Engeland en enkele Duitse prinsen kon immers wel eens tegen de keizerlijke belangen indruisen. Hendrik VIII had zich in het najaar van 1539 verbonden met het huis van Kleef. Willem V van Kleef had zijn zuster Anna uitgehuwelijkt aan de Engelse koning in de hoop zo zijn heerschappij veilig te stellen. Willem was immers in 1539 hertog geworden van Gelre na het overlijden van de kinderloze Karel van Egmont, die ook al tijdens zijn leven de strijd had aangeboden met Maximiliaan en Karel V om zijn rechten te behouden. De staten van Gelre die hun onafhankelijkheid wilden bewaren, kozen daarom voor een naburige hertog (Willem van Kleef had dynastieke wortels met Gelre via zijn moeder) om hun gebied te besturen. Karel V die zelf ook dynastieke erfrechten meende te

---

¹ Stephen Vaughan aan Thomas Cromwell, 19.11.1539 (*L&P, Volume 14 Part 2*, 193-4).

² Over de oorzaken van de Gentse opstand vertelt Johan Decavele, *Keizer tussen stropdraggers, Karel V 1500-1558* (Leuven: Davidsfonds, 1990), 123-56.

³ Een voorbeeld daarvan staat in Parker, *Emperor*, 262: “What is at stake here is whether Your Majesty will be master or servant.” Maria van Hongarije aan Karel V, 09.06.1538 (Parker citeert een brief uit de collectie Gachard (AGR), *Charles-Quint*, col. 625n).

⁴ Karel V aan Maria van Hongarije, Madrid, 30.09.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA36/B62).

⁵ Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Amboise, 12.12.1539 (Muir, *Life and letters*, 102).

hebben, wilde maar wat graag dit hertogdom definitief bij zijn Nederlanden voegen.⁶ Het huwelijk tussen Anna van Kleef en Hendrik voltrok zich uiteindelijk op 6 januari 1540 op het moment dat Karel V op het punt stond Parijs te verlaten en verder te trekken. Aangekomen in de Nederlanden onderhandelde Karel V ook meermaals met Willem van Kleef over diens positie.⁷

Na de finale bestraffing van Gent in mei 1540 trok de ambulante vorst Karel doorheen de Nederlanden waar hij zich al acht jaar niet meer had laten zien. Daarna schonk hij inderdaad zoals Vaughan had aangegeven, aandacht aan de problemen in het Duitse Rijk ('assay' the Almans).⁸ Hij voerde gesprekken met de Duitse keurvorsten en verhinderde dat de hertog van Gelre zich kon aansluiten bij het Schmalkaldisch verbond.⁹

Met een reis door Frankrijk in het vooruitzicht te stellen, kon Karel V alvast hopen dat die drie actoren (de Gentenaren, Willem van Kleef en de protestanten) geen Franse hulp moesten verwachten. Toch kan ook de mogelijkheid niet uitgesloten worden dat Karel echt wel een duurzame verankering van de vriendschap met Frankrijk voor ogen had.¹⁰ Karel was immers vrij snel overtuigd van een reis door Frankrijk. Sinds de symbolische ontmoeting in Aigues-Mortes vonden immers haast constant onderhandelingen plaats. Het luisterrijke bezoek van Maria van Hongarije met haar hele hofhouding aan de Franse koning bezegelde nog eens de toenadering.¹¹ Op 8 oktober verliet Maria Cambrai om in Crèvecœur-sur-l'Escaut de Franse koning te ontmoeten en met hem te dineren. Vervolgens keerde ze met Frans I terug naar Cambrai om daar de nacht door te brengen. Daarna volgde een twee weken durende reis door het noorden van Frankrijk. Het was een passage gevuld met jachtpartijen en uitgebreide banketten, die helemaal liep tot in Chantilly waar Maria door de *connétable* Montmorency gul werd ontvangen in zijn eigen kasteel. Uiteindelijk werd in La Fère ook een document ondertekend dat enkele grensgeschillen met de Nederlanden moest oplossen.¹²

Met het verdrag van Toledo beloofden beide monarchen elkaar trouw te blijven en te verdedigen tegen alles en iedereen.¹³ Als we dan ook nog eens rekening houden met de bemiddelende rol van Eleonora van Oostenrijk (1498-1558), de oudste zus van Karel die sinds 1530

---

⁶ Potter, *Henry VIII and Francis I*, 48-50.

⁷ Uiteindelijk werd Gelre pas in 1543 definitief ingelijfd in Karels rijk. Laetitia Gorter-Van Royen, "Maria van Hongarije en de strijd om Gelre," in *Verdrag en tractaat van Venlo*, ed. Frank Keverling Buisman (Hilversum: Verloren, 1993), 59-82.

⁸ In zijn *mémoires* laat Karel V trouwens blijken Spanje hoofdzakelijk te willen verlaten om de problemen in het Heilig Roomse Rijk aan te pakken. Alfred Morel-Fatio, *Historiographie de Charles-Quint suivie des mémoires de Charles-Quint* (Parijs: Champion, 1913), 223.

⁹ Jean-Yves Mariotte, "François Ier et la ligue de Smalkalde: de la trêve de Nice à la paix de Crespy: 1538-1544," *Revue suisse d'histoire* 16 (1966): 222-3.

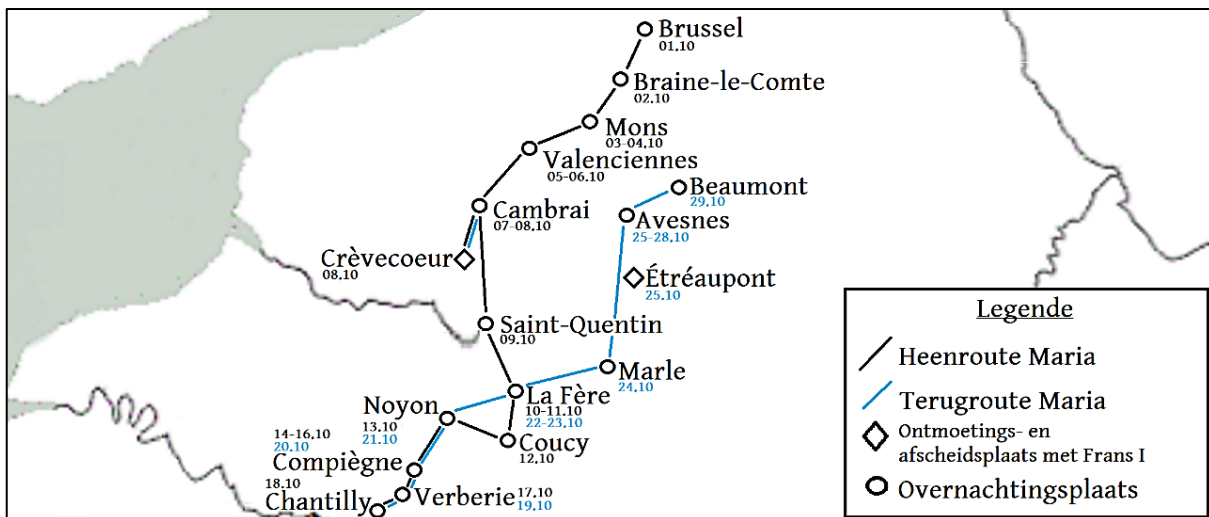
¹⁰ Cardauns, *Von Nizza bis Crépy*, 12.

¹¹ Jacqueline Kerkhoff, *Maria van Hongarije en haar hof 1505-1558: tot plichtsbetrachting uitverkoren* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2008), 217. Louis-Prospér Gachard, *Rapport à Monsieur le ministre de l'intérieur: sur différents documents concernant l'histoire de la Belgique, qui sont conservées dans les archives de l'ancienne chambre des comptes de Flandre, à Lille* (Brussel: Hayez, 1841), 260. Een korte bijdrage over enkele muzikale aspecten van de reis in Christelle Cazaux, *La musique à la cour de François Ier* (Parijs: École Nationale des Chartes, 2002), 222-3.

¹² Conférence pour les limites après la Trêve de Nice en 1538 à La Fère (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 386-7).

¹³ Le Fur, *François Ier*, 745-9.

Figuur 7: Het bezoek van Maria van Hongarije aan Frankrijk (oktober 1538).

7e compte de Jean de Ghyn “penninckmaistre”, c’est à dire maître de la Chambre aux deniers de Marie d’Autriche, reine douairière de Hongrie (1538) (ADN, série B, *Chambre des comptes de Lille*, 3360), f. 58-66.

in de echt verbonden was met Frans, en de verzoenende taal van Montmorency, kan gesteld worden dat de vriendschappelijke relaties in 1539 een hoogtepunt bereikten.

Bovendien had Karel volgens de Spaanse historicus Manuel Fernández Álvarez, die zijn leven gewijd heeft aan het bestuderen van Karel V en diens zoon Filips II, ook nog een persoonlijk motief. Hij stelde dat Karel intens de vrede wenste met Frankrijk. Allereerst kon de keizer terugvallen op het geliefkoosde procedé van huwelijksallianties. De reis gaf de gelegenheid een huwelijk tussen een koningszoon en een Habsburgse prinses te regelen. Ten tweede was Karel bereid om toegevingen te doen om de vrede te bewaren. Zo wou hij tijdelijk afstand doen van zijn kruistocht tegen de Turken, nadat hij van zijn zusters Maria en Eleonora had vernomen dat de Franse monarch dergelijke onderneming als een voldoende reden zou beschouwen voor een breuk.¹⁴ Op termijn echter kon een alliantie met Frankrijk misschien leiden tot een optreden tegen de protestanten en de moslims. De Duitse Schmalkalden wees Frans alvast af wanneer die hem in 1539 om steun vroegen.¹⁵

Puur praktisch gezien had de reis voor Karel ook voordelen. De keizer kon immers ook kiezen voor een volledige zeereis via de Golf van Biskaje of voor een route via Barcelona, de Middellandse Zee, de Alpen en zijn Duitse gebieden. De gevaren van een zeereis in de winter waren echter groot en een tocht via de winterse Alpen en enkele getroebleerde Duitse protestantse gebieden was al evenmin een aangename onderneming.¹⁶ Een route door Frankrijk was sneller, comfortabeler én goedkoper (zeker als de reis zou kunnen leiden tot een duurzamer verbond). Ook de Engelse diplomaat Wyatt zag de ‘emperours povertie’ als een belangrijke reden voor de reis naast het feit dat “[...] the way thither by see bysides the danger of the winter, must be to hym suspectid by landyng peraventure where he wold not. And it is owt of dowt that the Bishopp of Rome cowld not alow his coming thorowgh Italy, for then must he have comen thorow

¹⁴ Manuel Fernández Álvarez, “Francia vista por Carlos V,” *Hispania* 2 (1968): 106-8.

¹⁵ Mariotte, “François Ier et la ligue Schmalkalde,” 221-2.

¹⁶ Paillard, “Le voyage de Charles Quint en France,” 511-2. Wat betreft de zeeroute langs Engeland haalde Paillard de herinnering aan van de overtocht van Karels vader, Filips de Schone, die was afgedreven naar Engeland en vervolgens concessies had moeten doen aan Hendrik VII.

Almaine, where as he myght peraventure have cawght a perswatione not best for the Bishoppes purpos.”¹⁷

1.2. Frans I & het eeuwige Milaan

Welke mogelijke gedachtegangen schuilden er bij Frans I om Karel V op een grootse manier toegang te verlenen tot zijn koninkrijk? De historicus Knecht zag “behind all of this [de grandioze ontvangst waarbij Karel als de eigen monarch werd onthaald] Francis’s unrequited desire to recover the duchy of Milan. Did he perhaps have the idea that all objections to the handover of Milan would be removed by identifying the French and Imperial crowns? In other words, by giving Milan to Francis, Charles would effectively be giving it to himself.”¹⁸ Het was voor Knecht meer dan louter een demonstratie van vriendschap. Het doel was en bleef Milaan.¹⁹ De kwestie rondom het hertogdom behoeft echter verdere uitleg, want in 1539 draait de discussie om Milaan niet enkel meer om Frans I.

De historiografie onderstreepte in het verleden vaak de obsessionele aanspraken van de Franse koning op het hertogdom. Bij een bespreking van de onderhandelingen van Nice omschreef Pierre Chaunu het als volgt:

“Le comble est que le Milanais, dont François Ier n’a rien à faire en tant que roi de France et dont les français se moquent, constitue la pièce centrale de toute négociation sérieuse. Or les deux hommes désirent inégalement la paix. Charles Quint, qui commence à sentir l’impasse dans laquelle s’enfonce l’Empire des alliances, souhaite vraiment la paix [...]. Quant à François Ier, il songe à obtenir par la douceur ce que force et rage ne lui ont pas donné.”²⁰

De onderhandelingen in Nice gaven aan dat het niet louter om territoriale aanspraken ging, zoals dat bijvoorbeeld meer het geval was bij Hesdin of Doornik. Het hertogdom Milaan vervulde in de buitenlandse en militaire politiek van Frans I een cruciale rol. In het koninklijke standpunt kon evenwel een evolutie waargenomen worden. Tussen 1515 en 1529 liet de Franse koning zich gelden als de koning-ridder op het slagveld van Marignano en Pavia, daarmee in de voetsporen tredend van zijn voorganger Lodewijk XII. Na 1530 trad een voorzichtiger vorst op de voorgrond, gebonden door de verdragen Madrid en Cambrai waar hij zijn rechten op Milaan moest opgeven.²¹ Die twee verdragen vormden natuurlijk geen finale klap voor zijn ambities. Nu probeerde hij de rechten over Milaan te verkrijgen voor een van zijn zonen. Le Gall stelt het als volgt: “Souvent présentés comme les victimes des guerres menées par leur père, les fils de

---

¹⁷ Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Parijs, 25.12.1539 (Muir, *Life and letters*, 111).

¹⁸ Knecht, “Charles V’s journey through France,” 165.

¹⁹ Zo wijst Knecht op het feit dat er enkel arenden op de baldakijn stonden, de inwoners van Parijs een gelijkaardig standbeeld gaven aan de keizer als wat ze aan Frans hadden gegeven, dat Montmorency met getrokken zwaard de keizer voorging, een eer die niet gepast was voor gasten etc. Knecht, “Charles V’s journey through France” 165.

²⁰ Pierre Chaunu en Michèle Escamilla, *Charles Quint* (Parijs: Fayard, 2000), 272. Geciteerd in Geligne, *Le pape, l’empereur et le roi*, 109.

²¹ Jean-Marie Le Gall, “François Ier et la guerre,” *Réforme, Humanisme et Renaissance* 79 (2014), 60.

François Ier furent aussi en parti les “causes” de ces guerres.”²² De kwestie werd in 1535 extra gevoelig, wanneer de kinderloze hertog van Milaan, Francesco II Sforza, overleed, waardoor volgens het erfstelsel Karel V alle rechten over het hertogdom kreeg toegewezen. Een investituur over Milaan voor een van Frans’ zonen hing dus af van de welwillendheid van de keizer. Ook in Nice in 1538 werd daarover uiteindelijk geen definitief akkoord bezegeld. Voor Karel zorgde de strategische locatie van Milaan ervoor dat hij het hertogdom niet zo makkelijk kon opgeven. Hij sloot echter nooit uit dat Milaan potentieel terug kon gegeven worden aan een van de koningszonen. Zijn geprefereerde keuze daarbij was om evidente redenen niet de *dauphin*, maar de jongste zoon, Charles, hertog van Orléans. Hij was het verst verwijderd van de troon. Een mogelijk huwelijk tussen Charles d’Orléans en Karels oudste dochter Maria of de tweede dochter van Ferdinand, Karels broer, werd in 1538-1539 zelfs in het vooruitzicht gesteld.²³ Eind 1539 hadden het Habsburgse en Franse hof over deze complexe en gevoelige kwestie echter nog steeds geen definitief akkoord bereikt.

Om de passage van Karel V door Frankrijk überhaupt mogelijk te maken, was het nodig om de keizer te beloven tijdens zijn bezoek geen dergelijke, gevoelige politieke zaken voor te leggen.²⁴ Politieke besprekingen lagen trouwens toch moeilijk daar de keizer zijn familieleden zou wensen te raadplegen vooraleer enige beloftes te maken. Frans leek dan ook niet echt aan te dringen op politieke onderhandelingen. “Il ne convenait pas au caractère chevaleresque de François Ier de faire payer à Charles-Quint son hospitalité par un engagement de ce genre. On considéra déjà comme un succès suffisant d’obtenir de l’empereur qu’il consentit à traverser le royaume”²⁵ Daarnaast wist hij toch dat zelfs met keizerlijke beloftes op zak hij geen zekerheid had om Milaan te verwerven.²⁶ Maar zelfs zonder politieke besprekingen gaf de reis “[...] aux antagonistes une nouvelle occasion d’examiner les moyens de maintenir la paix.”²⁷ Door zich zo genereus op te stellen, kon Frans I verwachten dat achteraf nog serieuze gesprekken zouden kunnen gevoerd worden over Milaan.

De houding van de Franse koning werd meebepaald door zijn belangrijkste raadgever, de *connétable* Montmorency die zelf verwachtte dat na de reis de keizer wel bereid zou zijn om over Milaan te onderhandelen. Het standpunt van de *connétable* conflicteerde daarin met andere visies aan het Franse hof zoals die van de kardinaal de Tournon en de hertogin van Étampes, Anne de Pisseleu, die een militantere houding aannamen tegenover de keizer.²⁸ Die vijandige stemmen leken echter niet echt aanwezig tijdens de reis. Montmorency staat in de historiografie bekend als een gematigd staatsman, *le conseiller mediocre*. Zijn belangrijkste biograaf Decrue omschreef hem als iemand die “...ne cache pas ses préférences pour la cause de la paix. Partisan [...] de l’ordre

²² Geligne, *Le pape, l’empereur et le roi*, 110. Geligne verwijst hiervoor naar een nog te verschijnen artikel van Jean-Marie Le Gall, “Les fils de François Ier et la guerre,” in *François Ier, roi de guerre, roi de paix (Actes du LVIIIe colloque international d’étude humanistes du CESR, 30 juin-3 juillet 2015)*, eds. Pascal Briost en Pierre Benoist.

²³ Parker, *Emperor*, 263.

²⁴ Jacquot, “Panorama des fêtes,” 433.

²⁵ Decrue, *Anne de Montmorency*, 373.

²⁶ Frans I wist zelf maar al te goed na zijn gevangenschap in 1526 dat beloftes niet altijd werden nagekomen.

²⁷ Jacquot, “Panorama des fêtes,” 433.

²⁸ David Potter, “Anne de Pisseleu (1508-1580), duchesse d’Étampes, maîtresse et conseillère de François Ier,” in *Les conseillers de François Ier*, ed. Cédric Michon (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2011), 544.

établi, il témoigne le plus grand respect à l'empereur.”²⁹ Karels doortocht staat in de historiografie gekend als het symbolische hoogtepunt van de verzoeningspolitiek van Montmorency met de keizer en tegelijk als de start van diens politieke val doordat er geen duurzaam vervolg kwam aan de uiterlijke vertoningen tijdens de reis in 1539-1540. Op zijn advies weigerde Frans I ook een mogelijke samenwerking met de Gentenaren of een nieuwe alliantie met de protestanten.³⁰

2. **Waarom een reis organiseren? *Cedyt royaulme duquel vous dysposerez entyerement comme du vostre*: een nieuwe opportuniteit voor de versterking van de monarchale legende**

2.1. Karel V als de eeuwige & vertrouwende reiziger

2.1.1. Een goede voorbereiding is het halve werk

2.1.1.1. Een uitnodiging: wie vraagt wie?

Wie nam het initiatief voor de reis? Op die vraag kan enkel maar een genuanceerd beeld geschetst worden. De periode tussen het maken van beloftes voor een nieuwe ontmoeting en het effectieve akkoord gaan om te participeren in een nieuwe bijeenkomst, kon immers lang uitvallen, zeker voor een keizer die altijd wel ergens in zijn rijk problemen had. Al in Aigues-Mortes in juli 1538 werd snel duidelijk dat een volgende ontmoeting misschien niet zo lang op zich hoefde te laten wachten. Beide kampen hadden zelfs terloops beloofd elkaar te komen opzoeken: Frans I wilde de belangrijkste steden in Spanje bezoeken, en Karel wilde via Parijs reizen naar de Nederlanden en de Duitse gebieden om de moeilijke situaties daar persoonlijk te regelen.³¹ Het gerucht dat beide vorsten elkaar snel terug zouden zien, verspreidde zich ook verder onder de Europese diplomatieke gemeenschap. Een Italiaanse diplomaat sprak in augustus 1538 in een van zijn brieven over een mogelijke reis van de Franse koning naar Burgos en de passage van de keizer door Frankrijk.³²

---

²⁹ Decrue, *Anne de Montmorency*, 407. De biografie van Decrue blijft ondanks zijn ouderdom, een van de beste die voorhanden is over de *connétable*. Een recentere blik op de politiek van Montmorency in Thierry Rentet, “Anne de Montmorency (1493-1567). Le conseiller médiocre,” in *Les conseillers de François Ier*, ed. Cédric Michon (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2011), 279-311.

³⁰ Martin Du Bellay en Guillaume Du Bellay, *Mémoires de Martin et Guillaume Du Bellay*, eds. Victor-Louis Bourrilly en Fleury Vindry (Parijs: Renouard, 1912), 3: 447.

³¹ In de *Calendar of State Papers, Spain* staat een lang, vertaald verslag uit een dagboek, bewaard in Simancas, van iemand uit het gevolg van Karel V over de gebeurtenissen in Nice en Aigues-Mortes. In dat dagboek worden die merkwaardige beloftes aangehaald: “Already on deck, and before parting from the emperor, king Francis said to him: “I must go once more to Spain to visit you and the best cities in the Peninsula.” To which the Emperor replied: “I also intend, whenever I am bound for Flanders, to go through Paris, and traverse the whole of France,” which saying was no small flattery for king Francis.” Pedro de Gante, secretaris van Don Antonio Manrique de Lara, 18.07.1538 (CSPS, volume 5 part 2, 554).

³² “[...] esserli stati fatti quei honori che si possano immaginar’ maggiori [...] et che S. Mtà Ces. è per andar’ a Valladolid per dar forma ad alcuni suoi affari et che spedita de questi è per passar per Francia, dovendosi riddere in Alemagna per conto delle cose Turchesche, di che S. Mtà resta molto contenta et dice non solamente di voler far’ al imperatore ogni honore possibile [...] ma d’andar’ anco ad incontrarlo fin a Burges in Spagna. Mons. di Thes, che anch’egli è ritornato de Roma, ha portato che N. S. di già havea dall’imperatore havuto il medesimo dil suo venir’ in Francia.” Kardinaal Ippolito aan Ercole II Schiavanso, Chenonceaux, 28.08.1538 (Modena, Archivo di Stato, Carteggio del cardinal Ercole Or). Geciteerd in Cardauns, *Von Nizza bis Crépy*, 10, voetnoot 5.

Toch zou het nog anderhalf jaar duren alvorens Karel V effectief besliste om zich door Frankrijk te wagen. Wat gebeurde er in de tussentijd? Het diplomatieke verkeer tussen beide hoven verliep in 1538-1539 zoals betoogd in een ongewoon goede sfeer met het bezoek van Maria van Hongarije en het verdrag van Toledo. In het voorjaar van 1539 liet Montmorency zeker voldoende blijken dat hij en de Franse koning de keizer nog steeds wensten te ontvangen. Charles Paillard gaf in zijn studie zelfs te kennen dat een bijzondere ambassadeur, de secretaris van Montmorency, Christophe Sizesmes, in februari en augustus 1539 speciaal daarvoor werd uitgestuurd naar het Spaanse hof.³³ Bij het overlijden van de keizerin in mei 1539 werd bovendien de kans gegrepen om een speciale gezant, Charles de Cossé, uit te zenden die de condoléances kon overbrengen, maar ook vooral de reis verder ter sprake moest brengen.³⁴ Die twee diplomaten moesten naast de residerende ambassadeur, Antoine de Castelnau, bisschop van Tarbes, de keizer op het hart drukken dat hem een warme ontvangst stond te wachten in Frankrijk. Volgens de residerende ambassadeur zat de komst van de keizer er snel aan te komen. In februari 1539 gaf hij al te kennen dat de keizer het wenselijk zou vinden om binnenkort via Frankrijk naar zijn *Pays de par-deçà* te reizen. Castelnau had die informatie, naar eigen zeggen, verkregen van Nicolas Perrenot de Granvelle, de grootzegelbewaarder van de keizer.

“[...] monsieur de Granvelle m’a dit présentement que je vous assure de sa part, que l’empereur luy a dit, il y a bien quatre ou cinq jours, que si ses affaires luy permettent d’aller en Flandres, qu’il est déterminé de passer à bien petite compagnie par la France, pour estre en la compagnie du roy, à prendre le passe-temps de la chasse, & faire une bonne & longue chère avec luy, & la reine sa sœur; & que pour achever toutes choses, il fera aprocher de la frontière le roy des Romains son frère, afin que tous trois d’un commun accord, prenent conclusion de ce qui est nécessaire [...]”³⁵

De Franse diplomaten moesten dus overbrengen hoezeer de Franse koning zijn schoonbroer wenste te ontvangen en zagen de komst van de keizer snel gebeuren. De nuntius aan het Franse hof rapporteerde zelfs in februari 1539 dat nieuwe werken aan het paleis van Fontainebleau werden uitgevoerd om de keizer te ontvangen.³⁶ Toch hebben Montmorency en Frans I nog lang moeten wachten op een finale beslissing van Karel V. De keizer had immers genoeg redenen om zijn vertrek uit Spanje uit te stellen: de dood van de keizerin, de verminderde gezondheidstoestand van Frans I, de opmars van de Ottomanen, die in augustus 1539 Castelnuovo hadden veroverd, mogelijke problemen en oppositie bij zijn vertrek uit de Spaanse gebieden...

In april-mei 1539 leek het zelfs dat Karel V de reis door Frankrijk vooral liet afhangen van het gedrag van de Ottomanen. Cornelis de Schepper rapporteerde voor Maria van Hongarije vanuit

³³ Paillard, “Le voyage de Charles-Quint en France,” 512-3.

³⁴ Charles Marchand, *Charles Ier de Cossé, comte de Brissac et maréchal de France, 1507-1563* (Parijs: Champion, 1889), 53-5. Ook werd er een herdenkingsmis voor de keizerin georganiseerd in de Notre-Dame te Parijs begin juni. Jean-Marie Le Gall, “Les pompes funèbres des souverains étrangers à Notre-Dame de Paris, XVIe-XVIIIe siècles,” *Revue d’Histoire Moderne & Contemporaine* 59, nr. 3 (2012): 96-123.

³⁵ Ambassadeur Antoine de Castelnau aan Montmorency, Toledo, 06.02.1539 (Ribier, *Lettres et mémoires d’etat*, I: 369). Geciteerd in Paillard, “Le voyage de Charles Quint en France,” 512-3.

³⁶ Ferrerio aan kardinaal Farnese, Melun, 03.02.1539 (Lestocquoy, *Correspondance des nonces*, 440-1).

Toledo dat Karel zelf de weg langs Italië en Genua het meest aangewezen vond.³⁷ Of het vooruitzicht om naar Italië te reizen enige grond had, kan sterk worden betwijfeld. Het was de keizer waarschijnlijk meer te doen om de komende reis door Frankrijk wat minder ruchtbaarheid te geven, druk uit te oefenen op de Fransen om hem toch uitdrukkelijk te overtuigen en zijn Italiaanse bondgenoten in de Heilige Liga tegen de Osmanen voldoende trouw te houden door daar zijn vermeende komst aan te kondigen.³⁸ Wanneer de keizer uiteindelijk toch definitief besliste om niet via Italië te reizen, moest hij dat natuurlijk kunnen uitleggen aan de paus en de Venetianen. Hij droeg de speciaal daarvoor uitgestuurde gezant Luis de Ávila y Zúñiga op hen allen die beslissing mee te delen, zonder veel meer te vertellen over de keizerlijke plannen. De keuze om de Italianen te misleiden en uiteindelijk toch relatief goedkoop door Frankrijk te reizen illustreert voor Geoffrey Parker zelfs duidelijk “[...] the weakness of his overall position.”³⁹ De keizer was financieel uitgeput en overal in het verweer gedrongen.

Waarschijnlijk had de keizer dus al langer de idee om door Frankrijk te reizen. Zijn besluit kwam echter pas vast te liggen eind september 1539 toen hem de verslechterende situatie in Gent, waar het *Calfsveld* was verscheurd, ter ore kwam. Karel liet Maria weten dat “recue voutre lettres du xe du présent [september] [...] touchant ceulx de Gand et d’Alost [...] vous vous bien advertir en secret que je me y suis résolu de passer par France, nonobstant tous autres respectz très importans...”⁴⁰ Misschien was de winter als oorlogsluwe periode ook wel het ideale seizoen voor een dergelijke onderneming. Bovendien konden korte dagen er misschien wel voor zorgen dat er minder festiviteiten waren voorbereid en de reis zo sneller kon verlopen.

Karels vastberadenheid was nu misschien wel duidelijk voor zijn voornaamste raadgevers en Maria van Hongarije, maar voor alle anderen moest de geplande reis nog een geheim blijven. Aan Maria werd dan ook het volgende gevraagd: “en fin du mois prouchain [...] il est plus que requis de en tenant secret ceste madite délibération, jusques vous ay es nouvelles de la publication [...]”⁴¹ Het bleek van cruciaal belang dat Frans I een uitnodiging stuurde en Karel niet een doortocht vroeg. De eigen positie mocht niet verzwakken en zijn medemonarch moest gebonden worden aan de regels van de gastvrijheid. Francisco de los Cobos en Granvelle stuurden daarom op 27 september 1539 in het geheim een brief naar de ambassadeurs François Bonvalot en Lodewijk van Praet. Zij moesten via de koningin Eleonora en Montmorency zien te regelen dat Frans I, zijn zonen en zijn voornaamste ministers brieven verstuurdten waarin ze de keizer uitnodigden om door Frankrijk te reizen en zich niet over de te leveren aan de gevaren van de zee. Ze mochten bovendien geenszins de wens van de keizer uitdrukkelijk aanhalen.⁴²

---

³⁷ Cornelis de Schepper aan Maria van Hongarije, Toledo, 19.04.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA36). Geciteerd in Cardauns, *Von Nizza bis Crépy*, 11, voetnoot 1.

³⁸ Cardauns, *Von Nizza bis Crépy*, 11.

³⁹ Parker, *Emperor*, 262.

⁴⁰ Karel V aan Maria van Hongarije, Madrid, 30.09.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA36/B62).

⁴¹ Ibid.

⁴² “[...] afin que en secret vous le faites entendre à la royne et audit seigneur conestable secretement main que sedit seigneur roy très chrestien, ladite royne, messeigneurs les daulphin et duc d’Orléans, et ledit seigneur conestable, et aussi le cardinal de Lorraine escripvent lettres affectueuses pour persuader à sadite majesté cestuy passaige sans faire mention quelconque qu’ilz ayent entendu expressement la volonté de sadite majesté, sinon en fondant lesdites lettres sur la parfaicte amytié, et ayant regard au prochainete temps d’yver onquel ne pourroit bien convenir que sadite majesté impérial se aventurer par mer et que l’en gloseroit ce passaige par diffidence [...]” Nicolas Perrenot de Granvelle en Francisco de los Cobos aan François Bonvalot, Madrid,

Ook in zijn memoires liet Karel niks blijken van zijn eigen beslissing en vastberadenheid om door Frankrijk te reizen. Het was Frans I die hem had uitgenodigd en hij kon als goede vriend en schoonbroer moeilijk weigeren.

“[...] il [Karel V] voulait aussi terminer certaines choses qu’il avait laissées en suspens en Germanie. Il forma donc le dessein de s’embarquer à Barcelone pour passer en Italie. Mais en ce temps, de la part du roi de France, lui fut adressée une invitation pressante de traverser ce royaume, avec l’offre d’une sécurité complète et d’un bon accueil, ledit souverain déclarant qu’en cas de refus il éprouverait grand chagrin et regret, à cause de la marque de méfiance que Sa Majesté lui donnerait.”⁴³

Bonvalot en van Praet slaagden in hun opdracht. Het bleek niet zo moeilijk om het Franse hof mee te krijgen in het hele verhaal. Het antwoord van Frans I, residerend in Compiègne, volgde al heel snel, op 7 oktober. In oktober 1539 stuurden ook de koningszonen en de voornaamste ministers brieven naar Karel V met een expliciete uitnodiging om zich door Frankrijk te begeven en niet via Italië te reizen.⁴⁴ Een uitvoerige passage uit de brief van Frans I maakte duidelijk aan de keizer dat hij veel beter af was indien hij via Frankrijk passeerde.

“[...] voyant la sayson sy avancée comme elle est, et le commencement de l’yver entré, quy vous peult donner beaucoup de fascherye et d’ennuy, faysant vostre passayge en Ytalye par mer, il m’a semblé, pour le devoyr de l’entyère amytyé que je vous porte, et pour le regret que j’auroye que ynconvénient advynt en vostre personne, vous supplyer et requéryr, tant affectueusement et de cueur qu’yl m’est possyble, ne l’exposer au péryl et dangyer de la mer, mays fayre tant pour moy et poru ceste nostre commune et fraternelle amytyé, que de prendre vostre chemyn et adresse par cestuy vostre et myen royaulme, quy vous sera occasyon de vusyter voz Pays-Bas, chose quy ne pourra de ryens retarder ou reculer vostre bonne et sayncte délybéracyon de pourveoyr aux affayres de Levant, quy, pour ce temps d’yver, ne requyèrent vostre présence, ny ne sont en dangyer d’aucun inconvenyent, comme vous sçavez.”⁴⁵

Werd de passage aangeboden door Frans I of werd hij gevraagd door de keizer? Met bovenstaande gegevens kunnen we eigenlijk alleen maar stellen dat op beide vragen positief kan geantwoord

---

27.09.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA36-37/B63). Zie ook Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 250 en Lunitz, *Diplomatie und Diplomaten im 16. Jahrhundert*, 124-7.

⁴³ Over de verschillende edities en vertalingen van die memoires zie Parker, *Emperor*, 534-7; Morel-Fatio, *Historiographie de Charles-Quint*, 223.

⁴⁴ Paillard, “*Le voyage de Charles-Quint en France*,” 518, voetnoot 1 geeft een volledige lijst van de verstuurde brieven aanwezig in het bestand K, nummer 1484 uit de Archives Nationales (nu in Simancas bewaard): 1. Frans I aan Karel V (07.10.1539), 2. Frans I aan de los Cobos (07.10.1539), 3. Frans I aan Granvelle (07.10.1539), 4. Henri d’Albret en Marguerite de Valois aan Karel V, 5. Kardinaal Jean de Lorraine aan Karel V, 6. Kardinaal Jean de Lorraine aan de los Cobos, 7. Kardinaal Jean de Lorraine aan Granvelle, 8. Montmorency aan Karel V (07.10.1539), 9. Montmorency aan de los Cobos (07.10.1539), 10. Montmorency aan Granvelle (07.10.1539), 11. de hertog van Orléans aan Karel V (07.10.1539), 12 & 13 *dauphin* Henri aan Karel V (07.10.1539 & 17.10.1539).

⁴⁵ Frans I aan Karel V, Compiègne, 07.10.1539. Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 258-9.

worden.⁴⁶ Zowel Frans I en Montmorency drongen aan op een keizerlijk bezoek, maar ook Karel V had al sinds Aigues-Mortes meermaals laten verstaan door Frankrijk te willen reizen. Het draaide er echter vooral om hoe het hele gebeuren in beeld kwam. Met een expliciete uitnodiging kon Karel zijn raadgevers en onderdanen geruststellen. In die uitnodigingen werden namelijk heel wat garanties verleend.

2.1.1.2. Garanties: *la méfiance est mère de la sûreté?*

De keuze voor de tocht door Frankrijk was geen evidentie. De veiligheid van de keizer diende immers verzekerd te worden. Viel de Franse koning te vertrouwen? Hij was immers vijftien jaar eerder de gevangene geweest van de keizer na de Slag bij Pavia. De situatie in 1539 verschilde natuurlijk wel grondig met die in 1525, maar toch moesten bepaalde zaken worden uitgeklaard aan de minder overtuigde Spaanse onderdanen, met uitzondering van Francisco de los Cobos en Granvelle. Die twee vroegen uitdrukkelijk aan Bonvalot dat in de uitnodiging kwam te staan dat de keizer door zijn Frankrijk kon passeren “comme par ses propres royaumes” en dat “sans parler d'affaires ne y arrester, ne séjourner outre son bon plaisir.”⁴⁷ Ook aan Maria van Hongarije liet Karel V eind september verstaan geen zaken te willen behandelen gedurende de reis. Dat zou later wel geregeld worden op grond van haar advies en dat van Ferdinand, Karels broer die in Oostenrijk en Bohemen het bestuur overzag.⁴⁸ Bonvalot moest van Granvelle en de los Cobos ook duidelijk maken de keizer geen ceremonie wenste, noch dat de koning zich verplaatste vanwaar hij zich op dat ogenblik ook bevond.⁴⁹ Waar de Habsburgse ambassadeur in dat eerste zou slagen, zou dat tweede niet haalbaar blijken.

In de officiële uitnodiging van 7 oktober liet Frans I heel duidelijk verstaan dat Karel V er gerust kon op zijn:

“A quoy, de ma part, je m’employray et vous y feray toute telle ayde et secours que pour mes propres affayres, aynsy que je l’ay ja offert à la royne d’Honguerye, ma bonne seur, voullant byen vous assurer, monsieur mon bon frère, par ceste lettre escrypte et sygnée de ma mayn, sur mon honneur, et en foy de prynce et du meylleur frère que vous ayez, que, passant par mondyt royaume, il vous y sera fayt et porté tout l’honneur, recueyl et bon trayctement que fayre se pourra, et tel que à ma propre personne. Et iray, s’yl vous playst me le fayre sçavoyr, au devant de vous, jusques au mylyeu de voz pays, pour vous quéryr et acompayner, et y mèneray mes enffans, que trouverez prectz à vous obéyr, et pareyllement, tout ce quy sera en ma puysance et dedans cedyt royaume, duquel vous dysposerez entyèrement, comme du vostre.”⁵⁰

---

⁴⁶ Paillard was van mening dat het toch vooral Frans I was die aandrang op een doorreis. Paillard, “Le voyage de Charles-Quint en France,” 510-5.

⁴⁷ Nicolas Perrenot de Granvelle en Francisco de los Cobos aan François Bonvalot, Madrid, 27.09.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA36-37/B63). Cf. Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 250.

⁴⁸ Karel V aan Maria van Hongarije, Madrid, 30.09.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA36/B62).

⁴⁹ Nicolas Perrenot de Granvelle en Francisco de los Cobos aan François Bonvalot, Madrid, 27.09.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA36-37/B63). Cf. Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 250-1.

⁵⁰ Frans I aan Karel V, Compiègne, 07.10.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 259).

Voor de Franse koning stond zijn *honneur* als prins en schoonbroer op het spel. Bovendien wilde Frans I, goed wetende dat dat in zijn gezondheidstoestand wel erg moeilijk zou zijn, zich begeven naar de Spaanse grens of zijn zonen als gijzelaars geven. Latere, nogal onkritische overleveringen verhalen hoe de keizer toen de koningszonen hem tegemoet kwamen aan de grens, gezegd zou hebben dat hij “les accepte [...] non pour les envoyer en Espagne me servir d'otages, mais pour les retenir auprès de moi comme compagnons.”⁵¹ Het valt moeilijk na te gaan of de keizer iets dergelijk zou hebben gezegd, maar het illustreert wel goed de geest waarin de ontmoeting plaatsvond. De keizer wenste geen gijzelaars hoewel dat heel gebruikelijk was bij dergelijke ontmoetingen. Uiteindelijk beëindigde Frans I zijn uitnodiging met de belofte dat in het geval zijn oude vijand besloot zich door Frankrijk te begeven, hij dergelijk gebaar van vertrouwen enkel kon beantwoorden met de hoogste eer die hij hem kon verlenen: zijn gast over Frankrijk laten beschikken als was het zijn eigen koninkrijk. Granvelle liet de keizer bijvoorbeeld weten dat hij ook de eer kreeg van de koning om gevangenen te mogen bevrijden tijdens de tocht.⁵²

De brieven van Montmorency en de koningszonen hadden heel gelijkaardige verwoordingen. Die garanties van de voornaamste ministers en koningszonen vormden door de zwakke gezondheid van Frans immers geen overbodige luxe.⁵³ Een plotse dood van Frans kon ertoe leiden dat diens zonen de gegeven garanties niet gingen naleven. Karel en zijn wantrouwige hofhouding konden dat niet laten gebeuren en hadden ook van hen uitdrukkelijke beloftes nodig.⁵⁴

Mogelijke gevoelige onderhandelingen over Milaan stelden beide partijen uit zoals bleek uit een brief van Lodewijk van Praet en Bonvalot aan de keizer waarin ze vertelden dat Frans I liever de helft van zijn koninkrijk verloor dan ook maar iets te eisen van Karel.⁵⁵ Ook wanneer Montmorency met Granvelle, die voorop was gestuurd om een “plus briefs passage” te bekomen, overlegde eind november, vlak voor de aankomst van Karel in Bayonne, garandeerde Montmorency dat er geen belangrijke kwesties zouden worden besproken zoals Milaan of mogelijke huwelijksallianties. “Il [Montmorency] m’a aussi dict de soymesmes et vériffié plusieurs fois que l’on ne parleront à vostredit majesté d’affaires quelconques...”⁵⁶

De keizer wenste met klein gevolg door Frankrijk te trekken om de reïssnelheid zo hoog mogelijk te kunnen houden. Praet en Bonvalot schreven dat het de intentie was om in de keizerlijke entourage tijdelijk dienaren uit de Franse hofhouding op te nemen. De *connétable* antwoordde dat hij daar al aan gedacht had en enkel de beste personen zou kiezen om de keizer

---

⁵¹ Zie bijvoorbeeld: Gabriel-Henri Gaillard, *Histoire de François Ier* (Parijs: Blaise, 1819), III: 76. We vinden die anekdote ook al terug in de 16e-eeuwse kroniek van Prudencio de Sandoval, *Historia del emperador Carlos V*, VII: 93-5.

⁵² Nicolas Perrenot de Granvelle aan Karel V, Langon, 26.11.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B67).

⁵³ Frans I was immers in augustus zwaar getroffen door ziekte. Naast de dood van de keizerin, wat ertoe leidde dat Karel zich even in een klooster nabij Toledo terugtrok, was dit een tweede vertragende factor voor de start van de reis van Karel doorheen Frankrijk.

⁵⁴ Enkel Francisco de los Cobos en Granvelle waren zoals eerder betoogd, gewonnen voor een reis door Frankrijk.
⁵⁵ Lodewijk van Praet en François Bonvalot vermelden dat de koning tegen hen had gezegd: “I would rather forfeit half my kingdom than have the worth of one penny demanded from the emperor.” Lodewijk van Praet en François Bonvalot aan Karel V, Compiègne, 02.11.1539 (*CSPS, Volume 6 Part 1*, 201-2). Geciteerd in Knecht, “Haulse (Paris) haulse bien hault ta porte,” 91.

⁵⁶ Nicolas Perrenot de Granvelle aan Karel V, Langon, 26.11.1539 (AGR, microfilms, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B67).

voldoening te schenken.⁵⁷ Karel maakte in alle vertrouwen gebruik van koks en ander Frans hofpersoneel dat uitgeleend werd voor “eugallement services.”⁵⁸

De bereidwilligheid kende geen grenzen, want Frans verleende toestemming om Spaanse soldaten door zijn rijk te laten reizen zoveel als Karel wenste. De soldaten zouden daarbij voorzien worden van voedsel en logies.⁵⁹ Frans bleek eveneens op de hoogte dat er 2000 Spaanse soldaten over zee naar de Nederlanden zouden vertrekken.⁶⁰ Hoewel Karel dus de toelating had om troepen te laten afreizen, verkoos hij dat uiteindelijk niet. Maria van Hongarije liet hem immers weten dat ze dacht dat de 4000 Duitse landsknechten die op weg waren naar de Nederlanden wel moesten volstaan om de rust te laten wederkeren. Indien de keizer dat wenste mocht hij evenwel anders beslissen en toch Spaanse troepen uit Italië of Spanje laten overkomen.⁶¹

Met al deze gulle uitnodigingen en beloftes, die meteen ook laten zien hoezeer de reis van 1539-1540 afweek van vele andere voorgaande vorstelijke ontmoetingen, hoefde de vastberadenheid die de keizer al in zijn brieven van september in het geheim had getoond, eind oktober niet meer verborgen gehouden te worden. De formele acceptatie van de uitnodigingen gebeurde op 22 oktober.⁶² Dan was het tijd om de laatste voorbereidingen voor de reis te treffen, zowel aan Franse als Habsburgse zijde.

2.1.1.3. Het verlaten van Spanje

Het vertrek uit Spanje was voor de keizer allerminst vanzelfsprekend gezien het woelige verloop bij eerdere afwezigheden (de eerste keer dat hij Spanje had verlaten had het hem bijna zijn kroon gekost met de opstand van de *Comuneros* (1520-1522)). Waar de jaren voordien zijn gemalin, Isabella van Portugal, Karel nog kon vervangen als regentes en zodoende voor stabiliteit zorgde gedurende zijn afwezigheden, behoorde dat door haar vroegtijdige overlijden in mei 1539 niet meer tot de mogelijkheden. Nu liet hij zijn twaalfjarige zoon Filips als regent achter met een regentschapsraad onder leiding van de kardinalen Tavera en de Loaísa y Mendoza en het hoofd van de Spaanse overheidsfinanciën Francisco de los Cobos die met de koninklijke financiën belast

---

⁵⁷ Lodewijk van Praet en François Bonvalot aan Karel V, Compiègne, 02.11.1539 (CSPS, *Volume 6 part 1*, 201-2).

⁵⁸ Nicolas Perrenot de Granvelle aan Karel V, Langon, 26.11.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B66); Knecht, “Haulse (Paris) haulse bien hault ta porte,” 91.

⁵⁹ “[...] non seulement pour le passage dessusdit, mais generalement de toutes les autres forces qu’il luy plaira y faire passer: car il peut estre assureé que je n’estimeray jamais moins le bien & augmentation de ses affaires que les miennes propres [...]” Frans I aan Anne de Montmorency, Melun, 15.11.1539 (Ribier, *Lettres et mémoires d’etat*, 1: 487-8).

⁶⁰ Die troepen vertrokken uiteindelijk niet. Raymond Fagel, *De Hispano-Vlaamse wereld. De contacten tussen Spanjaarden en Nederlanders 1496-1555* (Brussel: Archief- en Bibliotheekwezen in België, 1996), 386-7. Zie ook Raymond Fagel, “El camino español por mar. Los soldados españoles en los Países Bajos durante la época de Carlos V,” in *Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa 1530-1558*, ed. José Martínez Millán (Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001), 1: 363-76.

⁶¹ Maria van Hongarije aan Karel V, Brussel, 21.10.1539 (AGR, *Audiëntie*, 50).

⁶² Knecht, “Charles V’s journey through France,” 158.

werd.⁶³ Aan zijn zoon richtte hij een instructie die hij net voor de reis had geschreven. Daarmee stelde Karel als het ware zijn politieke testament op.⁶⁴

Dat document onthulde de diepste politieke gedachten van de keizer aan zijn zoon voor in het geval “Dieu le Créateur seroit servi nous appeller à sa part.” Filips was met die informatie op de hoogte van “nostre volonté,” zodat hij “pouvoir vivre et régner pacifiquement et en prospérité, dont Dieu nostre Créateur, par son infinie bonté, luy doit la grâce.”⁶⁵ Logischerwijs kwam ook de onderlinge rivaliteit met Frankrijk en de kwestie van Milaan ter sprake. Karel V herinnerde zijn zoon aan de moeilijke relaties met de koning van Frankrijk, maar hij wenste dat om de huidige vrede te “conserver, confermer, estraindre et establir” Filips alles deed wat binnen zijn mogelijkheden lag. Die vrede moest helpen de Turken te bestrijden en de eenheid in het christendom te bewaren. Daarom moest Filips “oblire entièrement toutes les choses mal passées entre ledit seigneur roy et nous.” Het was ook daarom dat Karel zelf door Frankrijk reisde “pour gagner tant plus le cueur et volonté dudit sieur roy, selon qu’il démontre le désirer, et afin qu’il favorise et assiste au remède desdits affaires publiques.” De beste manier om de vrede in de toekomst te bewaren was natuurlijk de vertrouwde huwelijkspolitiek. Ondanks dat Karel kort geleden had “accordé audit seigneur roy de France de traicter le mariaige d’entre monsieur d’Orléans son second filz et nostre fille aînée, l’infante doyna Maria, ou dudit seigneur d’Orléans avec la seconde fille dudit seigneur roy des Romains, et disposer en faveur dudit mariaige de l’estat de Millan,”⁶⁶ onthulde Karel nu dat hij liever afzag van een huwelijk tussen de hertog van Orléans en de dochter van Ferdinand met Milaan als onderpand, maar eerder een huwelijk genegen was tussen de hertog van Orléans en Maria waarbij hen de Nederlanden zouden worden toebedeeld. Daarmee kon volgens de keizer de onrust in de Nederlanden beter gecontroleerd worden.⁶⁷ De instructie van Karel aan zijn zoon toont hoe de keizer nog voor zijn vertrek naar Frankrijk al zijn toekomstige huwelijkspolitiek aan het hertekenen was. Het Franse hof hoopte echter natuurlijk nog steeds op een huwelijk met Milaan als geschenk.

2.1.2. Reizen met een klein gevolg

De verkregen uitnodiging, de vele garanties, de delegatie van de macht in Spanje... Karel V bereidde zich goed voor op zijn reis door Frankrijk. Nu restte hem nog de vraag hoe en met wie hij door Frankrijk wilde trekken. Misschien lag daar wel de grootste ingeniositeit van de keizer. Aan Maria van Hongarije maakte hij snel duidelijk dat hij door Frankrijk wilde “passer le plus légèrément et diligencement.”⁶⁸ Dit hield in dat hij met een uiterst klein gevolg zou reizen en zo snel mogelijk. Zo kon hij de Franse koning minder tot last zijn en hem minder vragen. Ook aan Ferdinand gaf hij iets gelijkaardig te kennen, want de nuntius in Wenen, Morone, berichtte aan

---

⁶³ Hayward Keniston, *Francisco de los Cobos: secretary of the emperor Charles V* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1960), 223-5.

⁶⁴ Spaanse versie: Fernández Álvarez, *Corpus documental de Carlos V*, 2: 32-43; Franse versie: Weiss, *Papiers d'état du cardinal de Granvelle*, 549 e.v.

⁶⁵ Instructie van Karel V aan Filips, Madrid, 05.11.1539 (Weiss, *Papiers d'état du cardinal de Granvelle*, 549-50).

⁶⁶ *Ibid.*, 551.

⁶⁷ Parker, *Emperor*, 263-4.

⁶⁸ Karel V aan Maria van Hongarije, Madrid, 30.09.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen*, België, PA36/B62).

Farnese het gerucht dat de keizer met een heel klein gevolg wilde reizen.⁶⁹ Ook in Rome verspreidde midden november hetzelfde gerucht.⁷⁰ Tactisch gezien leverde het de keizer dus het voordeel op dat hem politiek gezien minder zou kunnen gevraagd worden. Bovenal toonde Karel V echter met dit besluit dat hij volop vertrouwen stelde in Frans I. Het was een bijzondere daad die net zoals in Aigues-Mortes in 1538 waar de keizer ook met klein gevolg aan land ging, de Franse koning wat in een ongemakkelijke positie bracht. Verwondering heerste aan het Franse hof doordat de keizer zoveel welwillendheid vertoonde.⁷¹ Anderzijds rees natuurlijk de vraag hoe Frans I dergelijke daad van vertrouwen kon beantwoorden?

Ook Maria van Hongarije verbaasde zich over het besluit van haar broer. Een jaar eerder was ze zelf nog met haar volledige hofhouding door Frankrijk getrokken.⁷² Ze had zelfs haar eigen hofkapel mee.⁷³ Ze vroeg haar broer dan ook per brief, en via Cornelis de Schepper, of hij toch geen paarden, ezels of iets anders nodig had voor tijdens zijn reis.⁷⁴ Maria vroeg ook of, en wanneer het nodig was om de voornaamste edellieden in de Nederlanden in te lichten en eventueel uit te sturen om de keizer te verwelkomen. “Monseigneur, pour ce que les seigneurs et bons personaiges apres qu’ilz seront advertiz de votre venue se vouldroit mettre en devoir de aller trouver votre majeste et presenter leur service, il seroit bien convenable que je fuyse adverty ou il plaira à votre majesté qu’ils vous debvront trouver et en quelz limitez.”⁷⁵

Uiteindelijk vergezelden slechts een 20 à 25 edellieden met elk wat eigen dienaren de keizer. Vrijwel alle diplomatieke brieven of vlugschriften vermeldden dit bijzondere gegeven. De nuntius in Frankrijk, Ferrerio, maakte melding van slechts 40 personen,⁷⁶ terwijl de Engelse diplomaat Thomas Wyatt aan zijn vorst te kennen gaf dat geen familieleden met de keizer meereisden en in zijn gevolg heel weinig dienaren waren.⁷⁷ In een eigentijds dagboek van

---

⁶⁹ “[...] con poca reputatione, non havendo forma d’esercito.” Giovanni Morone aan kardinaal Farnese, Wenen, 21.11.1539 (Cardauns, *Nuntiaturberichte*, 20).

⁷⁰ “[...] et dicono che va solamente con 30 o 40 cavalli meze poste et si abboccaranno lor Maestà a Parigi o li vicino [...]” Kardinaal Farnese aan Rorario, Rome, 22.11.1539 (Cardauns, *Nuntiaturberichte*, 21).

⁷¹ “[...] vous assurant, monsieur, que par tous les advertissemens que nous avons, il est impossible à prince de venir avec meilleure volonté, ne avec plus grand désir de veoir le roy que fait ledit seigneur empereur, lequel ne vient tant seullement acompaigné que de xxiiii ou xxv seigneurs et gentilzhommes et ne sçauroit avoir en tout de train et suite que cinquante ou soixante chevaux [...]” Villandry aan Marillac, Fontainebleau, 20.11.1539 (Kaulek, *Correspondance politique*, 144).

⁷² 7e compte de Jean de Ghyn “penninckmaistre”, c’est-à-dire maître de la Chambre aux deniers de Marie d’Autriche, reine douairière de Hongrie (1538) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 3360), f. 58-66.

⁷³ 8e compte de Jean de Ghyn “penninckmaistre”, c’est-à-dire maître de la Chambre aux deniers de Marie d’Autriche, reine douairière de Hongrie (1539) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 3361), f. 123v e.v.

⁷⁴ Maria van Hongarije aan Karel V, Brussel, 15.10.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B36bis).

⁷⁵ Maria van Hongarije aan Karel V, Brussel, 21.10.1539 (AGR, *Audiëntie*, 50).

⁷⁶ “L’empereur [...] est arrivé la veille à deux heures de l’après-midi à Loches, accompagné seulement de 40 personnes; le nonce Poggio étant avec lui.” Ferrerio aan kardinaal Farnese, Amboise, 13.12.1539 (Lestocquoy, *Correspondance des nonces*, 512).

⁷⁷ “Can only, however, write conjectures, as few or none of his familiars have come with the Emperor, whose train is the duke of Alva, Don Henrico de Toledo, the Marquis de Ancise, Don Pietro de la Cueva, the master of his horse, Mons. Degemound, Peloux that was with Borbon, La Shaw, Mons. de Rye, two varlets of the chamber, two secretaries, one physician, and the master of the posts; and few of these have as many as two servants.” Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Amboise, 12.12.1539 (*L&P, Volume 14 Part 2*, 246).

Guillaume Le Riche, advocaat in Poitou, staat dan weer vermeld hoe de keizer met 45 personen reisde.⁷⁸

De dagboeken van Vandenesse/d'Herbays lichten ons vrijwel als enige in wie nu precies deel uitmaakte van het reisgezelschap.⁷⁹ Ze geven aan dat Karel reisde met de hertog van Alva,⁸⁰ de heer van Boussu, hoofdstalmeester,⁸¹ Pedro de la Cueva, hofmeester,⁸² de heer van Rye, *sommelier de corps*,⁸³ de graaf van Egmont,⁸⁴ don Enrique de Toledo,⁸⁵ de heren de la Chaulx,⁸⁶ de Flagy⁸⁷ en de Herbays,⁸⁸ allen *gentilshombres de la chambre*, twee secretarissen zijnde Bave⁸⁹ en Idiaquez,⁹⁰ een dokter,⁹¹ een barbier, twee kamerdienaren, twee koks, enkele *sommeliers* voor het brood en de wijn, een postmeester en enkele koeriers.⁹² In het reisverslag van de Herbays staan bovendien ook nog de namen van don Louys d'Avila⁹³ en de heer de Peloux.⁹⁴ Het keizerlijke gevolg was aldus evenwichtig samengesteld met hoge figuren uit Spanje (Alva, de la Cueva, de Toledo en Idiaquez),

---

⁷⁸ “[...] à Lésignan, où l'Empereur Charles, Roy d'Espagne, accompagné de vingt cinq personnes, nombre qu'on appelloit les comtes, et cinq aultres ses officiers seulement, qui estoient trente et environ quinze serviteurs desdits comtes et officiers, tous grands d'Espagne, passa le lendemain, qui estoit jour de Nostre-Dame. Et estoient avec lui MM. le dauphin et d'Orléans, le connestable et aultres plusieurs grands seigneurs. Et y estoient, pour servir ledit Empereur, les officiers du Roy de France qui ont accoutumé servir la maison du Roy et les Archers pour le conduire [...]” Guillaume le Riche en Michel le Riche, *Journal de Guillaume et de Michel le Riche, avocats du Roi à Saint-Maixent (de 1534 à 1586)*, ed. Armand de la Fontenelle de Vandoré (Saint-Maixent: Reversé, 1846), 27-8.

⁷⁹ Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 154.

⁸⁰ Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel, 3e hertog van Alva (1507-1582). Maltby, *Alba. A biography*.

⁸¹ Jehan Hénnin-Liétard (1480-1562), grootbaljuw van de wouden van Henegouwen, 1528; ridder van het Gulden Vlies in 1531; hoofdstalmeester vanaf 1530. Marcel Capouillez, *Deux grands seigneurs du 16ème siècle Jean & Maximilien de Hennin-Liétard comtes de Boussu* (Hornu: Ledent, 1977).

⁸² Pedro de la Cueva (1482/1492-1546), hofmeester in het Bourgondische hof vanaf 1531. José Martínez Millán, ed. *La corte de Carlos V* (Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2000), 4: 134.

⁸³ Joachim de Rye, heer van Balançon (ca. 1500-1589), *panetier* in 1517, *sommelier de corps* vanaf 1531 tot 1556. Martínez Millán, *La corte de Carlos V*, 4: 330.

⁸⁴ Karel I van Egmont, 3^e graaf van Egmont (1520-1541). Karel I van Egmont trok samen met zijn jongere broer Lamoraal (1522-1568) in 1538 naar Spanje om zich bij Karel V te voegen. Karel van Egmont zou er als kamerheer het ambt van zijn overleden vader overnemen. Lamoraal zou page worden. Volgens zijn biografe Aline Goosens zat Lamoraal niet in het kleine gevolg van Karel V tijdens de reis, maar vertrok hij enige tijd later met de rest van het koninklijke gevolg onder leiding van Baron de Montfauconnet, Philibert de la Baume. Goosens, *Slachtoffer van verraad en intrige*, 23-5.

⁸⁵ Enrique de Toledo (eind 15^e eeuw-1552), kamerheer van de keizer vanaf 1523, lid en voorzitter (vanaf 1550) van de Orde van Santiago, thesaurier-generaal van Aragon (vanaf 1542). Martínez Millán, *La corte de Carlos V*, 3: 417-8.

⁸⁶ Jean de Poupet de la Chaulx (ca. 1500-1564), kamerheer in het Bourgondische Hof van 1534 tot 1556. Martínez Millán, *La corte de Carlos V*, 4: 306.

⁸⁷ Henri Champlitte-Pontailleur, heer van Flagy (-1548), kamerheer in het Hof van Bourgondië van de keizer vanaf 1534. Martínez Millán, *La corte de Carlos V*, 4: 166.

⁸⁸ Seigneur de Herbays, *gentilhombre de la boca* tussen 1520 en 1534; kamerheer van 1536 tot 1556. Martínez Millán, *La corte de Carlos V*, 4: 198.

⁸⁹ Joost Bave (begin 16^e eeuw-1581), staatssecretaris onder Karel V en Filips II, secretaris van de Geheime Raad en controleur van het zegel. In de dagelijkse praktijk was hij steeds in dienst bij de persoon van Karel als secretaris. Michel Baelde, *De collaterale raden onder Karel V en Filips II (1531-1578). Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw* (Brussel: Paleis der Academiën, 1965), 229.

⁹⁰ Alonso de Idiaquez (ca. 1497-1547), Martínez Millán, *La corte de Carlos V*, 3: 223-4.

⁹¹ Diego de Cevallos, geneesheer van de keizer, Martínez Millán, *La corte de Carlos V*, 4: 119.

⁹² Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 154.

⁹³ Luis Lobera de Ávila (1480-1551), geneesheer van Karel V, Martínez Millán, *La corte de Carlos V*, 4: 73.

⁹⁴ de Herbays, *Description des voyages*, 33v.

de Nederlanden (Boussu, Egmont, Bave) en Bourgondië (Rye, de la Chaulx, de Flagy, de Herbays, Bonvalot en later ook Granvelle).⁹⁵

Het kleine gevolg in Frankrijk stond in contrast met de anders vrij grote hofhouding van enkele honderden dienaars. Bleef een groot deel daarvan in Spanje of reisde het hof toch mee? In het relaas van Vandenesse/d'Herbays valt daarover enkel het volgende te lezen: "La maison de Sa Majesté partist après elle de Valdolit par journées, conduite par le baron de Montfaulconnet, maistre d'hostel de Sadicte Majesté."⁹⁶ Het is dus waarschijnlijk dat de hofhouding onder leiding van de maître d'hôtel, Philippe de la Baume, baron de Montfaulconnet, op een zekere afstand meereisde. Hierover is echter niks gekend in de historiografie. Een Spaans leger vergezelde Karel alvast niet. Ondanks de eerder toegelichte toestemming om troepen door te laten, ging de keizer daar niet op in en bracht hij geen soldaten met zich mee.⁹⁷ De Franse hofdichter Marot berichtte daarover ook in zijn *Cantiques*: "De legions non point environné."⁹⁸

Het kleine reisgezelschap bleek evenwel niet onveranderlijk. De talrijke koeriers zoals Cornelius de Schepper en Lodewijk van Praet reisden uiteraard op en af tussen het eigenlijke gevolg, de Spaanse landen en de Nederlandse gebieden.⁹⁹ Ook sloot de stalmeester Jean d'Andelot zich pas later aan nadat hij eerst met 25 Spaanse paarden was voorgegaan om die aan Frans aan te bieden.¹⁰⁰ Karels belangrijkste raadgever Granvelle vertrok al op de eerste dag van november om de nodige voorbereidingen te treffen en de vlotheid van de passage te garanderen. Onderweg had hij verschillende conversaties met Bonvalot, de hertog van Orléans, de *Connétable* en de *Dauphin*.¹⁰¹ Hij ontmoette Frans in Loches uiteindelijk op 6 december, enkele dagen voor de hereniging met zijn eigen monarch.

Over het algemeen lichten de Franse vlugschriften ons niet in over wie precies deel uitmaakte van het keizerlijke gevolg. Meestal werden enkel de hoogsten in rang genoemd, in dit geval de hertog van Alva. Toch is er één vlugschrift dat nog extra namen vermeld ten opzichte van Vandenesse. In Parijs zou de keizer volgens dat vlugschrift op 1 januari gedineerd hebben met Alva, Egmont, de graaf de Henneson, de graaf van Buren, de graaf van Roquandol, Saint-Vincent, de heer van Rye, Chaulx, seigneur d'Artes, Pelloux, Enrique de Toledo etc.¹⁰² Enkele van die figuren zoals de graaf van Buren en de seigneur d'Artes waren vermoedelijk nog niet aanwezig

---

⁹⁵ In dit gevolg nam de hertog van Alva, die nimmer zou wijken van de zijde van de keizer, de voornaamste plaats in. Ook in de meeste eigentijdse beschrijvingen van de intredes is hij meestal de enige uit het keizerlijke gevolg die steeds expliciet vermeld werd.

⁹⁶ Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 158.

⁹⁷ Fagel, *De Hispano-Vlaamse wereld*, 386-7.

⁹⁸ Clément Marot, *Les cantiques de la paix* (Parijs: Estienne Roffet, 1540), Biii.

⁹⁹ Voor een biografie over Cornelis de Schepper zie Lunitz, *Diplomatie und Diplomaten im 16. Jahrhundert*, 240-2 en Jules Baron de Saint-Génois en Gerrit Antonius Yssel De Schepper, *Missions diplomatiques de Corneille Duplicius De Schepper, dit Scepperus* (Brussel: Hayez, 1856), 73-4.

¹⁰⁰ Jean d'Andelot had er al verscheidene diplomatieke missies voor Karel V opzitten. Over het bezoek van d'Andelot bestaat trouwens een bijzondere anekdote. De stalmeester zou tijdens de Slag bij Pavia door Frans I, voordat die gevangengenomen werd, verwondingen hebben opgelopen. Frans I liet van dat feit een wandtapijt opmaken en zou aan d'Andelot in 1539-1540 gevraagd hebben of het afgebeelde wapenschild met het zijne overeenstemde. Miguel Ángel Ochoa Brun, *La diplomacia de Carlos V*, Historia de la diplomacia española 5 (Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores, 2003), 532; Over het geschenk: Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 158.

¹⁰¹ Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 292-7.

¹⁰² *La magnifique et triomphante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Ai.

van bij de start van de reis. Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat enkele figuren uit de Nederlanden die op de hoogte waren gesteld van de reis, waren afgezakt tot in Parijs.

2.2. Frans I als chevalereske & genereuze gastheer

Voor een reis als deze was het belangrijk dat Frans I niks aan het toeval overliet. Het moest een politiek project onderschrijven. Voor de oude gevangene van Madrid gaf het de mogelijkheid om aan iedereen op een grootse manier zijn gastvrijheid en hoffelijkheid te tonen door spectaculaire intochten voor te bereiden voor zijn oude gijzelnemer. De reis kan dan ook gezien worden als een morele revanche van Frans I op de keizer.¹⁰³ Aan zijn ambassadeur in Engeland, Marillac, liet hij weten dat de keizerlijke beslissing hem “donne très grande espérance de myeux [...]”¹⁰⁴ Tegelijk leverde het hem toch aanzienlijke uitdagingen op. Het beeld van een absolute vertrouwende keizer met klein gevolg die zijn lot in de handen van zijn oude vijand legde, geen gijzelaars wenste en bovendien Frans hofpersoneel wenste te gebruiken, diende op de gepaste manier beantwoord te worden. Daarom wilde de koning zijn wederzijdse vriendschap duidelijk tonen en droeg hij de steden op om de keizer de meest magnifieke intrede en rijke geschenken te geven die mogelijk waren.¹⁰⁵ Een groots feest werd dus voorbereid, terwijl Bonvalot en Granvelle juist voor de keizer hadden moeten ijveren voor een zo snel en compact mogelijke doorreis. Aan diezelfde Marillac liet Frans I dan ook weten dat, zelfs met de verschillende festiviteiten, hij “très déplaisant” was dat hij hem niet nog meer eer kon bewijzen, “attendu l’honneur qu’il me fait, et la seurté et fiance qu’il monstre clairement avoir envers moy d’avoir pris son passage par icy [...]”¹⁰⁶

Er doken echter een aantal problemen op die het beeld van een genereuze en chevalereske gastheer konden aantasten. Ten eerste liet de gezondheid van Frans I hem niet toe zich in het najaar van 1539 ver te verplaatsen. Ten tweede vormden de doortocht en de festiviteiten die Frans I en Montmorency de keizer wensten te geven een heuse organisatorische uitdaging.

2.2.1. Een eerste probleem: een zieke gastheer

In augustus 1539 leek het er even op dat een reis van Karel V door Frankrijk niet kon doorgaan. Zijn gezondheid liet de Franse koning niet toe om paard te rijden en daarom werd hij bijvoorbeeld begin november in een draagstoel door zijn Zwitserse garde gedragen van Compiègne naar Parijs.¹⁰⁷ De gezondheid en het lichaam, en zeker dat van de vorst, was in de 16e eeuw van cruciaal belang, want het vormde een fysieke emanatie van de persoonlijkheid, van de ziel en iemands intenties. Het is daarom dat, aldus Xavier Le Person, “les hommes de la Renaissance autopsiaient en permanence le monde et par voie de conséquence leur corps, à la recherche des moindres déséquilibres.”¹⁰⁸ Als metaforische belichaming van het koninkrijk was het lichaam van de vorst

---

¹⁰³ Amalric, “La querelle sans fin,” 467.

¹⁰⁴ Frans I aan Marillac, Pithiviers, 24.12.1539 (Kaulek, *Correspondance politique*, 147).

¹⁰⁵ Préparatifz pour l’entrée de l’empereur, 6.11.1539 (Guérin, *RDBVP*, 1).

¹⁰⁶ Frans I aan Marillac, Pithiviers, 24.12.1539 (Kaulek, *Correspondance politique*, 147).

¹⁰⁷ Knecht, *Renaissance warrior and patron*, 120.

¹⁰⁸ Xavier Le Person, “D’une “bonne et sainte ypocrisie”: usages et discours épistolaires de la maladie dans la vie nobilaire au XVIe siècle,” in *Littérature et médecine: approches et perspectives*, eds. Andrea Carlino en Alexandre

daarom een bijzonder symbolisch belang toebedeeld. Een vermindering van zijn fysieke capaciteiten kon niet anders dan het normale functioneren van de staat in gevaar brengen.¹⁰⁹ Maar evenzeer kon de gezondheidstoestand van een prins manipulatief worden gebruikt om er politieke voordelen uit te halen door bijvoorbeeld te weigeren om ambassadeurs te ontvangen. Natuurlijk was de aard van de ziekte ook belangrijk: kon de prins genezen, bracht het zijn leven in gevaar of was het een gevolg van het onvermijdbare ouder worden? Frans I, geboren in 1494, was in 1539 al zeker niet meer de heldhaftige ridder die in 1515 de Slag bij Marignano had gewonnen. Meerdere bronnen getuigen van zijn verslechterende toestand aan het eind van de jaren 1530.¹¹⁰ Toch komen we op het einde van zijn leven in 1546, een jaar voor zijn dood, nog een beschrijving van een Venetiaanse ambassadeur tegen die zijn fysieke kracht bewierookt:

“[Frans I] est maintenant âgé de cinquante-quatre ans: son aspect est tout à fait royal, en sorte que sans avoir jamais vu sa figure ni son portrait, à le regarder seulement, on dirait aussitôt: c’est le roi. Tous ses mouvements sont si nobles et si majestueux que nul prince ne saurait l’égalier.”¹¹¹

Het is een beeld dat echter volledig tegenstrijdig lijkt met wat we kennen van de gezondheidstoestand van Frans I. Pierre Nevejans stelde dat “la gestuelle faisait partie intégrante de la mise en scène du corps physique du prince.” Frans I wist dat maar al te goed “et savait se mettre en scène au bon moment, au bon endroit, avec les bonnes personnes. À la fin de sa vie, il ne changea pas d’attitude, ce que confirme la description de l’ambassadeur vénitien.”¹¹² Ook in 1539 zien we dat Frans I alles in het werk stelt om zijn lichamelijke sterkte aan te tonen.

In november 1539 verbeterde immers langzaamaan zijn gezondheid, zoals de koning ook liet weten aan Marillac. Hij was getroffen geweest door “un rume qui s’est tombé sur les génitoires,” maar ondanks dat de ziekte hem zoveel ellende en ongelooflijke pijn bracht, werd hij stilaan beter en kon hij zich beginnen te bewegen “hors de la douleur,” en hij verwachtte heel binnenkort terug in optimale gezondheid te kunnen regeren.¹¹³ De koning verheugde zich toen hij vernam hoezeer de keizer bezorgd was om zijn gezondheid: “[...] l’aise et contentement qu’il a eu d’avoir sceu ma bonne santé et convalescence, en laquelle je vous advise, mon cousin, que je me fortifie tous les jours de plus en plus, et de sorte que, grâces à Dieu, il y a bien longtemps que je ne me trouvoy mieux que je fais, qui vous sera, à mon advis, la meilleure nouvelle et la plus agréable que je vous sçaurois faire sçavoir pour cette heure.”¹¹⁴ Frans I voelde zich dus beter en beter in de loop van oktober en november, maar toch kon hij nog niet zomaar op een paard zitten. Wanneer hij uiteindelijk bevestiging kreeg van de passage van de keizer, trachtte hij om toch

---

Wenger (Genève: Droz, 2007), 230. Geciteerd in Pierre Nevejans, “Le corps souffrant et ses enjeux diplomatiques. La maladie du prince à la plume des ambassadeurs à la Renaissance,” *Bulletin du Centre de recherche du château de Versailles* (2016): 1.

¹⁰⁹ Nevejans, “Le corps souffrant,” 1.

¹¹⁰ *Ibid.*, 7-8.

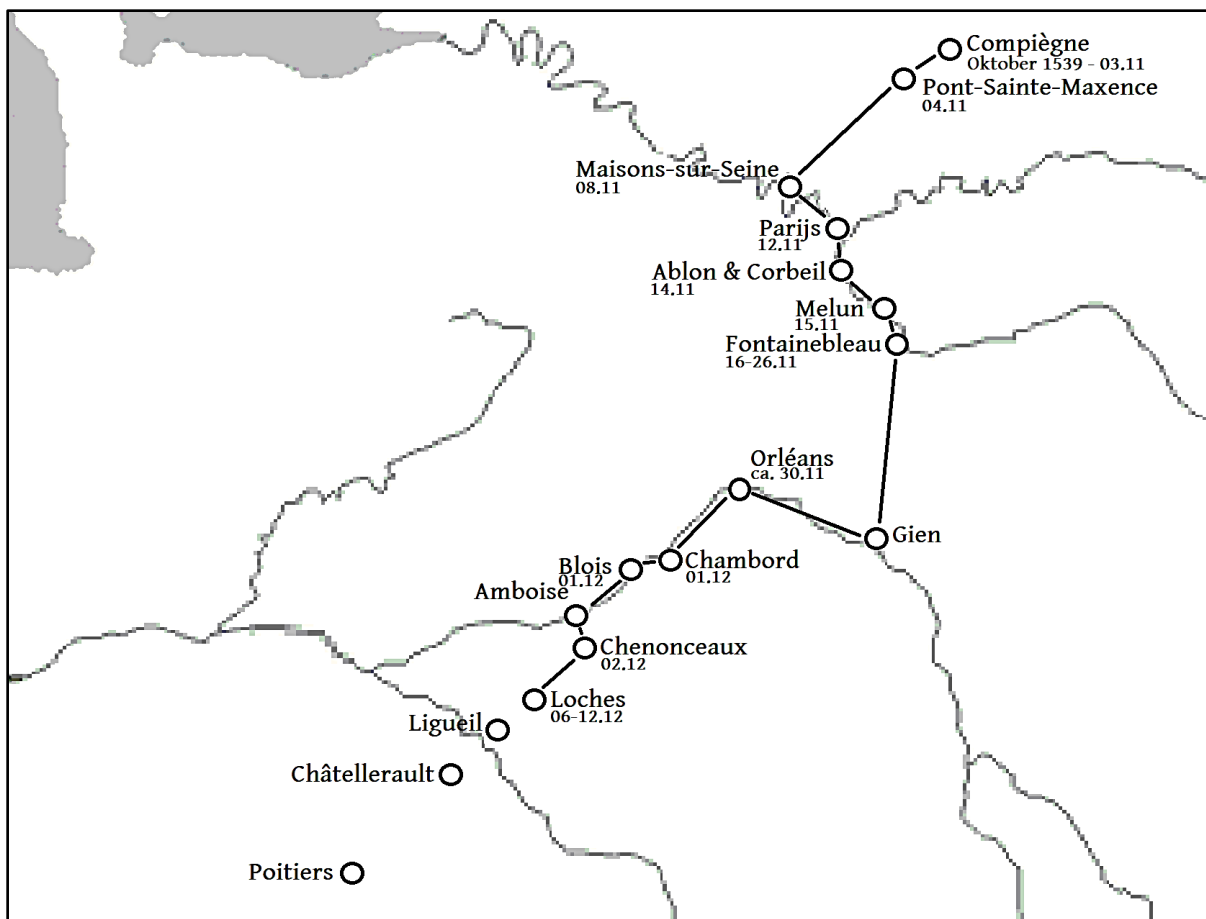
¹¹¹ Niccolo Tommaseo, *Relations des ambassadeurs vénitiens sur les affaires de France au XVIe siècle* (Parijs: Imprimerie Royale, 1838), I: 279. Geciteerd in *Ibid.*, 7.

¹¹² *Ibid.*, 8.

¹¹³ Frans I aan Marillac, Compiègne, 20.10.1539. (Kaulek, *Correspondance politique*, 136).

¹¹⁴ Frans I aan Anne de Montmorency, Melun, 15.11.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*), 286.

Figuur 8: Reisvoortgang Frans I richting de keizer (november-december 1539).

C.A.F., IV: 40-73; Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 286; *Le double et copie d'unes lettres envoyées d'Orléans*, Aiii; Kaulek, *Correspondance politique*, 135-54; Muir, *Life and letters*, 95-130; Ribier, *Lettres et mémoires d'estat*, 1: 386-503; *Recueil de lettres et pièces originales* (BnF, *manuscrits français*, 3021), f. 11-5.

zover mogelijk door te reizen of toch tenminste zover als hij zelf wenselijk achtte. Zijn koningszonen werden wel uitgestuurd om naar de grens te gaan.

De keizer daarentegen, goed wetend dat een vroegere ontmoeting met zijn Franse collega een fikse vertraging van het reistempo inhield, probeerde meermaals om de koning te overtuigen niet verder te trekken. Bonvalot en Praet probeerden het tevergeefs,¹¹⁵ en ook de seigneur de la Chaulx probeerde nog eens hetzelfde te bewerkstelligen: “[...] et semblent la dilligence faicte par ledit seigneur roy de venir rencontrer sadite maieste si avant, nonobstant sa derniere maladie et laise qu’il demonstrer de cedit passage, dont il ne par le gueres de fois sans pleurer de joye, comme encores me dit hyer le seigneur de la Chaulx, que sadite majeste anvoye visiter ledit seigneur roy, et pour le detenir qu’il passa plus en ca [...].”¹¹⁶

De Franse koning reisde toch zo ver mogelijk door om zijn fysieke paraatheid te tonen aan het brede publiek. Bij zijn passage in Orléans viel de bevolking meteen de goede gezondheid van hun monarch op. Voordien waren ze nog zo “grandement ennuyé et faché” geweest, maar nu hadden ze “plaisir merveilleux” bij het zien van hun koning “en si bonne santé & disposition.”¹¹⁷

¹¹⁵ Karel V aan Maria van Hongarije, Valladolid, 21.11.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA36/B62).

¹¹⁶ Nicolas Perrenot de Granvelle aan Maria van Hongarije, Châtellerault, 06.12.1539, (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B65).

¹¹⁷ *Le double et copie d'unes lettres envoyées d'Orléans*, Aiii.v-Aiiii.r.

Waar Frans I eerst de keizer beloofd had maar tot Blois of Amboise door te reizen, begaf hij zich uiteindelijk helemaal tot in Loches, weliswaar nog steeds in een draagbaar.¹¹⁸ Onderweg schreef hij aan Montmorency hoe hij fysiek in een goede staat verkeerde. In de bossen rond Amboise had hij begin december 1539 gejaagd en dankzij zijn goede kennis van die plek kon hij “en sa lictière” vóór alle andere jagers een hert doden.¹¹⁹

De ontmoeting met Karel op 12 december in Loches vormde een belangrijk moment. Karel schreef daarover later vanuit Orléans aan kardinaal Tavera. De kardinaal de Lorraine en *connétable* waren hem voor de intocht tegemoet gekomen met een groot aantal mensen van het hof, maar de koning was er nog niet bij. Volgens Karel was dit omdat hij nog te zwak was.¹²⁰ Toch zag hij ook de verwoede pogingen van de Franse koning om zich op een paard te zetten.

“[...] la maladie qu’il a eue ces jours derniers ne lui permettait pas encore de monter à cheval, ni à dos de mule; il voulut cépendant s’efforcer de sortir et de nous recevoir à cheval; mais, à force de l’importuner en lui faisant dire avec beaucoup d’insistance qu’il ne le fit en aucune façon à cause du dommage que cela pourrait entraîner pour sa santé, nous avons fini par obtenir qu’il n’en fasse rien.”¹²¹

Ook tijdens het vervolg van de reis probeerde Frans I meermaals op een paard te zitten. Karels secretaris liet dat tevens weten aan Francisco de los Cobos. De toestand van de koning verbeterde, maar hij kon toch nog niet perfect paardrijden en moest daarom vaak van zijn paard komen om toch met een draagbaar te worden verplaatst.¹²² Op een paard zitten was echter belangrijk, het was immers het teken van ridderlijkheid en van een goede fysieke gezondheid.

2.2.2. Een tweede probleem: een onwezenlijke, organisatorische uitdaging

Frans I wilde de keizer de meest hartelijke ontvangsten geven met alle honneurs, net alsof hij in zijn eigen koninkrijk werd ontvangen. Zoiets was natuurlijk sneller gezegd dan geregeld. Over heel het land moesten verblijfplaatsen worden ingericht en intochten worden voorbereid. Hier willen we ons de vraag stellen in welke mate er een vast script klaar lag voor de reis en hoe het

---

¹¹⁸ Nicolas Perrenot de Granvelle aan Karel V, Saint-André, 29.11.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B67). Ook Karel geeft dat aan: “Y como quera que el Rey ha venido todo este camino en leytera y timeo, porque la enfermedad de la postema que tuvo los dias passados no le dava aun lugar que pudiesse cabalgar á caballo, ny á mula, todavia se quiso esforzar para salir cavalgando á rescivirnos.” Karel V aan kardinaal Tavera, Orléans, 21.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 641).

¹¹⁹ Frans I aan Anne de Montmorency, Chenonceaux, 04.12.1539 (Recueil de lettres et pièces originales (BnF, *manuscrits français*, 3021, f. 11).

¹²⁰ Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 155.

¹²¹ Karel V aan kardinaal Tavera, Orléans, 21.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 641-2).

¹²² “El Rey ha conalescido de manera que despues que anda con su M^{ad} puede cabalgar a caballo pero poco; anda el camino y a caça y monte en leytera y cherrio otras vezes.” Idiaquez aan Francisco de los Cobos, Orléans, 21.12.1539 (Augustín Redondo, Un témoignage espagnol sur la cour de France en 1539,” *Mélanges de la Casa de Velázquez* 2 (1966): 336). Gachard nam een kort uittreksel uit die brief op in het Frans in zijn *Relation des troubles de Gand*, 645: “Le roi de France est convalescent; il est en état de monter à cheval, mais peu.”

Ook de Engelse diplomaten berichten over de gezondheidstoestand van de Franse koning en zijn pogingen om te zitten op een paard of ezel, tot vreugd van de bevolking. Zie o.m. verslagen door Edmund Stile en William Honnyng, 14.12.1539 (*L&P, Volume 14 Part 2*, 252-4).

Franse hof de voorbereidingen aanpakte. In samenkomsten tussen vorsten van een of meerdere dagen werd meestal niets aan het toeval overgelaten en had elk detail wel een betekenis. Nu moest een reis gepland worden van twee maanden en dat op een heel korte tijd.

2.2.2.1. Een route uittekenen

Eerst en vooral moest een route uitgedacht worden. Langs Franse kant nam de medebezieler van het Franco-Habsburgse bestand, Montmorency, de organisatie van de reis grotendeels op zich. Op zijn bevel werden rond 1 november brieven uitgezonden naar de verschillende steden op de geplande reisroute om zich voor te bereiden.¹²³ De uitgekozen steden en gevolgde routes werden natuurlijk niet aan het toeval overgelaten. De nuntius aan het Franse hof, Ferrerio, gaf te kennen dat 44 verblijfsplaatsen op de route werden voorbereid, allen met tapijten en zilverwerk versierd zodat de gast erdoor verwonderd zou zijn.¹²⁴ De keizer overnachtte uiteindelijk op 38 verschillende plaatsen, maar dineerde over de middag vaak nog in andere kastelen.

We zien evenwel beduidende verschillen met de route die Filips de Schone in 1501 aflegde op weg naar Spanje (figuur). Vanaf Orléans bijvoorbeeld volgde de aartshertog de traditionele weg naar Spanje via de meest westelijke route die samenviel met de *Guide de pèlerin de Saint-Jacques* uit de 12e eeuw.¹²⁵ Voor keizer Karel bereidden de Fransen daarentegen een andere route voor. Via Bayonne reisde Karel, net zoals Frans I dertien jaar eerder had gedaan bij zijn vrijlating uit Spanje, via Dax, Mont-de-Marsan en Bazas naar Bordeaux. In Mont-de-Marsan overnachtte de keizer in een verblijf van de koning van Navarra, Henri d'Albret, getrouwd met de zus van Frans I, Margaretha van Navarra. In Langon, even voor Bordeaux, trok Karel op een schip verder richting Bordeaux.¹²⁶ Via Saint-André en Montlieu trok het gezelschap naar Angoulême. Daarna passeerden ze in Verteuil, “qui est une baronnie dans la terre de la Rochefoucault, où il fut accueilli & traité si magnifiquement avec les enfans de France, par Anne de Polignac, dame du lieu, qu'ils en reçurent tous un singulier contentement; & l'empereur dit tout haut, qu'il n'étoit jamais entré en maison qui mieux sentît sa grande vertu, honnêteté & seigneurie que celle-là.”¹²⁷ Via Couhé en Lusignan arriveerde het gevolg uiteindelijk in Poitiers, waar Karel “[...] regarda [...] la très belle et ancienne structure de ladicté eclglise [matripce de Saint-Pierre] en laquelle, apres sa devotion faicte devant le grand aultel, se retira on logis de l'evesque, estably pour le loger,

---

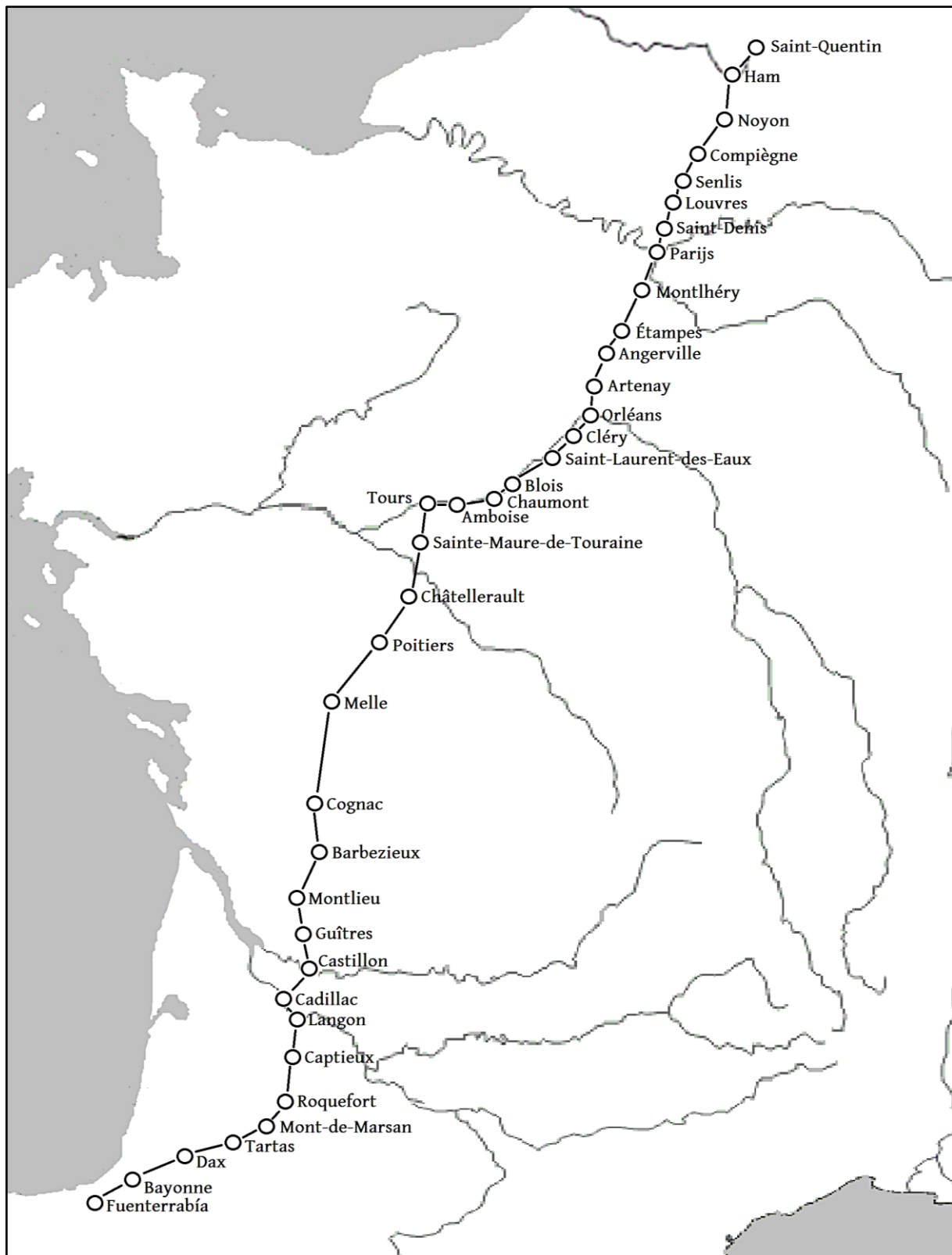
¹²³ “Lettres annonçant aux habitants de Poitiers l'arrivée de l'empereur Charles-Quint et leur ordonnant de le bien recevoir lors de son passage dans leur ville. Compiègne, 1er novembre 1539” (C.A.F., IV: 60).

¹²⁴ “Et per quello ch'io comprendo si farà vedere la pompa di Francia questa volta tale che son certo la Maestà Cesarea ne resterà maravigliata perché tra le altre cose, sua maesta christianissima ha fatto preparare 44 loggiamenti sul camino dritto, di tutte tapezzerie et argenterie necessarie per honorare dui si gran principi et le Dame squarciano broccati in chiocca di modo che se Dio venisse in terra non se quello se li potesse far di più per honorarlo.” Ferrerio aan kardinaal Farnese, Melun, 25.11.1539 (Lestocquoy, *Correspondance des nonces*, 508-9).

¹²⁵ Chatenet en Girault, *Fastes de cour*, 25.

¹²⁶ Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 154-5; Dom Devienne, *Histoire de la ville de Bordeaux* (Bordeaux: Simon de la Court, 1771), 104-5.

¹²⁷ Antoine Thibaudeau, *Abrégé de l'histoire du Poitou* (Parijs: Demonville, 1784), IV: 8.

Figuur 9: Reis van Filips de Schone en Johanna van Castilië door Frankrijk naar Spanje (november 1501-januari 1502). Chatenet en Girault, *Fastes de cour*, 21-5.

lequel logis estoit très magnifiquement droissé, tant pour la reception dudict seigneur, que de sa suytte.”¹²⁸ Vervolgens trok Karel V met de koningszonen verder naar Châtellerault en Ligeil.

De ontmoeting met Frans I vond plaats in Loches, aan het begin van de Loirevallei. Een mogelijke uitleg waarom de Franse koning pas daar zijn keizerlijk bezoek ontving, wordt toegeschreven aan zijn gezondheidstoestand die niet toeliet om snel te reizen. Toch lijkt de locatie allesbehalve toevallig gekozen. De koninklijke stad Loches, gelegen aan de rivier de Indre, was in de zestiende eeuw een kleine regionale stad in volle expansie waar in het verleden geregeld koningen hadden verbleven. Karel VII, Karel VIII en Lodewijk XII breidden het kasteel in de stad uit en verbleven er geregeld. Ook Frans I bracht geregeld tijd door in Loches. De stad “réunissait tous les attributs d’une “bonne ville” du royaume sur qui le roi savait qu’il pouvait compter et l’on ne s’étonnera pas qu’elle ait été choisie comme lieu de la rencontre en 1539 de François Ier et de Charles-Quint, pressé d’aller mater la révolte des Gantois, alors que, quelque quarante ans plus tôt, Louis XII lui avait confié la garde de son royal prisonnier Ludovic Sforza [...]”¹²⁹ Dat laatste detail speelde ongetwijfeld een belangrijke rol in de keuze van Frans I voor Loches. In 1504 werd de hertog van Milaan, Ludovico Sforza, verwickeld in een strijd met Lodewijk XII om het hertogdom, als gevangene overgebracht naar Loches. Sforza bracht er zijn laatste levensjaren door en overleed daar ook in gevangenschap in 1508.¹³⁰ Zonder Milaan te vernoemen, kon Frans I aldus zijn gast herinneren aan het hertogdom.

Daarnaast lag Loches op een interessante plaats wanneer we de routes van beide vorsten vergelijken. Vanuit Compiègne had Frans I circa 450 kilometer gereisd naar de stad. Karel V had dan weer vanaf Bayonne tot aan Loches ongeveer 500 kilometer afgelegd. Bij vorstelijke ontmoetingen gold vaak de gewoonte dat beide vorsten ongeveer evenveel afstand aflegden om elkaar te ontmoeten. Le Person stelde dat “the search of mutual symmetry of itineraries is apparently a constant feature in the meetings between sovereign princes in the first half of the sixteenth century.”¹³¹ Het befaamdste voorbeeld daarvan was de ontmoeting op het Goudlakenkamp in 1520. Die gulden middenweg vormde een sterk politiek symbool, want een gelijke afstand stond voor een gelijkheid tussen de prinsen. Sinds de middeleeuwen leefde de idee dat prins van een inferieure rang de verplaatsing moesten maken naar de prins van superieure rang.¹³² Filips de Schone werd bijvoorbeeld pas in Blois begroet door Lodewijk XII. De ondergeschikte aartshertog moest de verplaatsing maken naar zijn suzerain.¹³³ De daden van prinsen vertelden vaak dus meer dan hun woorden.

Na de eerste ontmoeting trokken beide soevereinen langs de kastelen van de Loire. Via de kastelen van Chenonceaux, Amboise, Bury en Blois, waar Filips de Schone nog uitgebreid had gevierd in 1501, kwam het gevolg aan in Chambord,¹³⁴ om dan verder te trekken naar Cléry en Orléans. De verblijven aan de Loire waren er echter opvallend kort. De nadruk kwam nu duidelijk te liggen op Frans’ nieuwe prestigeproject, Fontainebleau, waarvoor het reisgezelschap speciaal

---

¹²⁸ Rivaud, *Entrées épiscopales*, 204.

¹²⁹ Michel François, *Loches au XVIe siècle. Aspects de la vie intellectuelle, artistique et sociale* (Marseille: Editions Laffitte, 1979), inleiding.

¹³⁰ Gino Benzoni, “Ludovico Sforza, detto il Moro, duca di Milano,” in *Dizionario biografico degli italiani* (Rome: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 2006), deel 66.

¹³¹ Le Person, “A moment of ‘resverie’,” 6-7.

¹³² Moeglin en Pequignot, *Diplomatie et relations internationales au moyen âge*, 169 e.v.

¹³³ Chatenet en Girault, *Fastes du cour*, 37-41.

¹³⁴ Volgend videofragment geeft een impressie van hoe de kamer van Karel V in Chambord mogelijk werd aangekleed: http://passerelles.bnf.fr/films/chateau_chambord_03.php (laatst geraadpleegd: 21.05.2020).

een omweg maakte. Ferrerio omschreef de talrijke voorbereidingen in het nieuwe paleis en de ontelbare feesten die in gereedheid werden gebracht voor de vorsten.¹³⁵ Zes dagen verbleef de keizer uiteindelijk in Fontainebleau waar “Sa Majesté Impériale loge dans le logement de Sa Majesté Très-Chrétienne, et celle-ci dans la chambre de monsieur le connétable.”¹³⁶

Vervolgens trok het hele gezelschap verder naar Corbeil waar opnieuw te water werd gereisd tot aan het kasteel van Vincennes. Na de intocht in Parijs, waar de keizer een nacht in het *Palais de la cité* overnachtte en verder in het Louvre, trokken de keizer en koning eerst naar het *Bois de Boulogne*. Daar werd het kasteel van Madrid bezocht, dat herinnerde aan de gevangenschap van Frans I in Madrid. Bij zijn terugkomst had hij opdracht had gegeven voor de bouw van dit paleis. In Saint-Denis werden de relieken en koningsgraven bezocht. Dan vervolgden ze hun weg via Chantilly, waar Montmorency zijn *maison de plaisance* had staan en waar een jaar voordien ook Maria van Hongarije op bezoek was geweest. Dan ging het gevolg via Nantueil, Villers-Cotterêts, Soissons, Couchy, La Fère tot in Saint-Quentin waar afscheid werd genomen van Frans I.¹³⁷

2.2.2.2. Vorstelijk initiatief vs. stedelijke besognes van *les bonnes villes*

De steden en plaatsen waar het gezelschap zou verblijven, werden al begin november geïnstrueerd. Zo hadden alle steden normaliter voldoende tijd om zich voor te bereiden. Enkel de eerste steden zoals Bayonne en Bordeaux kregen beduidend minder tijd. In Poitiers echter kwam de gesloten brief van de koning al een maand voor de intocht toe, rond 10 november:

“Très chers et biens ayez, parce que nostre très cher et très amé frère l'empereur, nous a faict entendre qu'il se délibere passer en dilligence par cestuy nostre royaulme pour aller en ses Pays-Bas, et que nous voullons et désyrons sur toutes choses qu'il y soyt recueilly tracté et honoré le mieulx que fayre se pourra, et avec autant d'honneur et obéissance qu'on les peult fayre à nostre propre personne, à ceste cause, nous vous prions et néantmoins mandons, tant expressement que fayre pourons, que pour la réception de sa personne et ceulx de sa compaignie en nostre bonne ville et cité de Poitiers, vous regardez a fayre tous les préparatifz, provisions et autres choses requises et dont il peut avoir aysance, commodité, ou service en sondit passage tout le mieulx et le plus honorablement que vous pourrez. Et que ce soyt de sorte que ayons occasion de nous en contanter et comme pour chose qui touche à l'honneur de nous et nostre royaulme.”¹³⁸

---

¹³⁵ “In Fontanableau si attende con molta diligentia a adornare le stanze tutte, et maxime dove ha da loggiare l'Imperatore et tappezzari et statuarii che lavorano di continuo et le feste ve ne sono più di cento venti senza li altri maestri di legname et tagliatori di sassi che sono infiniti di modo che vi si fanno cose bellissime et di gran spesa.” Ferrerio aan kardinaal Farnese, Melun, 25.11.1539 (Lestocquoy, *Correspondance des nonces*, 508-9).

¹³⁶ Giovan Battista da Gambara aan Frederic II Gonzague, hertog van Mantua, Parijs, 28.12.1539 (Marc Hamilton Smith, *La première description de Fontainebleau*, 44).

¹³⁷ Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 158-9.

¹³⁸ De brief werd gebracht door Anthoine des Prez, chevalier de l'ordre, seigneur de Montpezat. Cf. Relation anonyme qui rapporte les dispositions prises par la ville pour accueillir l'empereur (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 200).

Betekende dit nu dat de steden eigen inbreng hadden in de intochten of was het vooral het Franse hof dat de festiviteiten, die de koning zijn *honneur* aanbelangden, overzag? Het antwoord ligt tussen die twee posities en is ook niet voor elke stad gelijk.

We werken eerst het vrij goed gedocumenteerde voorbeeld van Poitiers verder uit. De voorbereiding van de intocht namen een groot deel in beslag van de stedelijke beraadslagingen in de maand november en begin december. Direct na het vernemen van de nakende komst van de keizer, werden in de stad naast de burgemeester twaalf gedeputeerden aangesteld om de intrede te verzorgen. Uit de beraadslagingen van het stadsbestuur komt naar voren dat het stadsbestuur de verantwoordelijkheid opnam om theaters en een triomfboog op te richten, alsook de universiteit van Poitiers en de inwoners van de lokale parochie Notre-Dame-la-Petite theaterspelen verzorgden. De beraadslagingen verraden voorts dat de stad de autoriteit had om de verdeling te regelen van personen die voorop gingen in de stoet, om de stedelijke ambachten te mobiliseren of om de ambachtshouder te kiezen die het cadeau voor de keizer zouden verwezenlijken of de baldakijn en theaters. Over al die elementen werd overlegd binnen de stad, maar het zou verkeerd zijn om de stad als een volledig autonoom opererende entiteit te zien. De voorbereiding vond in samenwerking met de koninklijke vertegenwoordigers. Die officieren hadden een steeds groeiende rol binnen het ceremoniële gebeuren. Rivaud vergeleek die officieren in 1539 al met een vroege vorm van *maîtres de cérémonie* die later gebruikelijk zouden worden.¹³⁹ In 1539 presenteerden zich voor de stad enerzijds de gouverneur van de provincie, François de La Trimouille en daarna Jean Chasteigner, seigneur de La Roche-Pozay, raadgever en kamerheer van Frans I. Voor deze uitzonderlijke gelegenheid was het natuurlijk ook belangrijk tegemoet te komen aan de wensen van Montmorency. In de beraadslagingen van het stadsbestuur werden daarom ook speciaal commissarissen aangesteld om de wensen van die drie figuren te vernemen: “Item que de ordonner deux commissaires generaulx qui sçauront respondre de toutes choses aux deputez par monseigneur le connestable, et les seigneurs de La Trimouille et de La Roche de Pouzay.”¹⁴⁰

Terwijl de koning nog herstelde van zijn ziektes, verliet Montmorency al begin november het Franse hof om de keizer te gaan verwelkomen. Onderweg kwam hij samen met de magistraten van de grote steden om de laatste voorbereidingen voor de intochten te bespreken. Ook de *dauphin* en de hertog van Orléans reisden naar het zuiden en op hun weg instrueerden ze de lokale edellieden over hoe hun vroegere vijand te ontvangen. Zij (en hun entourage) waren niet te beroerd om de stad te bevragen over de voorbereide festiviteiten.¹⁴¹ Op vraag van de *connétable* werden bijvoorbeeld de wapenschilden van Frankrijk en die van de keizer versmolten met elkaar. De stad paste zijn baldakijn ook aan nadat ze hadden vernomen dat de *connétable* “n’a esté content de ceulx de Bourdeaulx qui vouloyent donner ung poisle de toille d’or faulce et parce qu’il convenoit y pourvoyr affin que l’on ne donnast aulcune chose qu’elle ne fust bonne.”¹⁴² De

---

¹³⁹ Rivaud, *Entrées épiscopales*, 26.

¹⁴⁰ Délibérations du corps de ville de Poitiers, 25.11.1539 (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 232).

¹⁴¹ Decrue, *Anne de Montmorency*, 374-5. Zie ook de brief van Nicolas Perrenot de Granvelle aan Karel V: “[Frans I] y envoyoit ses enfans, et à luy avoit donné tout absolut pouvoir, pour recevoir Vostredite Majesté et traicter comme ledit seigneur roy mesmes, et qu’il avoit adressé ceste à personnaige qui l’exécuteroit au pied de la lettre [...]” Nicolas Perrenot de Granvelle aan Karel V, Langon, 26.11.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 293).

¹⁴² Délibérations du corps de ville de Poitiers, 27.11.1539 (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 27 en 233).

ingrepen van Montmorency en andere koninklijke officieren moeten ervoor gezorgd hebben dat de intocht in de stad appelleerde aan de bredere boodschap die met de reis moest worden uitgedragen. De stad, hoewel ze toch een duidelijke wil vertoonde om te participeren en een zekere graad van vrijheid genoot om de intocht in te richten, “n’étant ici en quelque sorte qu’une toile de fond.”¹⁴³

In de stedelijke registers wordt ook duidelijk dat het stadsbestuur van Poitiers een financiële compensatie wenste voor de noeste voorbereiding die ze hadden gedaan voor de intocht. De burgemeester moest naar het hof gaan om de koning te vragen om “leur quipter et remectre la somme de troyz mil deux cens livres” omwille van de “grands frays que la ville tant en commun que particulier avoit porté pour ladite entrée d’empereur suyvens son commandement.”¹⁴⁴

Voor Orléans kunnen we een heel gelijkaardig verloop beschrijven. Ook hier werd gehoor gegeven aan de oproep van de koning en ook hier waren er een aantal koninklijke officieren die net als in Poitiers alles coördineerden: Jean Babou de La Bourdaisière, *trésorier* van Frans I, en Jacques Grosot, baljuw van Orléans.¹⁴⁵ Ook hier liet de stad zich adviseren door Montmorency en de koningszonen die op weg waren naar het zuiden, alsook door Frans I, op weg naar Loches. Het stadsbestuur richtte uiteindelijk niet minder dan vijf triomfbogen op door “grand nombre de charpentiers, menuisiers, peintres, tourneurs & aultres gens de mestier.”¹⁴⁶ Het stadsbestuur besliste ook dat alle inwoners een toorts moesten hangen aan hun huis daar waar de keizer passeerde en dat ze de straat moesten kuisen voor zijn komst en alle overtollige spullen van de straat dienden weg te halen.¹⁴⁷ De Franse koning hechtte in Orléans vooral belang aan het militaire défilé dat hij aan zijn gast wilde tonen. Rond 9 december vernamen ze in Orléans dan ook “l’intention du Roy” dat “grand nombre de gens de guerre” moesten verzameld worden om te tonen dat Orléans niet alleen sterke muren had, maar ook heel wat mankracht.¹⁴⁸ Net als in Poitiers was in Orléans ook een rol voor de universiteit weggelegd. In het *Livre des procureurs* van de universiteit lezen we dat veel stukken zijn voorbereid niet alleen door de ambachten en de burgers, maar ook door de universiteit.¹⁴⁹

Het is vooral in Parijs dat moeilijkheden opdoken. De voorbereidingen begonnen eveneens begin november. Op de zesde van die maand verschenen enkele schepenen voor de kanselier Guillaume Poyet. Die vertelde hen dat Frans I in Parijs de meest grandioze ontvangst wou van gans het keizerlijke bezoek.¹⁵⁰ Net zoals in Orléans en Poitiers vroegen ze meermaals raad betreffende de spektakels voor de intocht. Twee schepenen Croquet en Le Comte spraken Montmorency

---

¹⁴³ Rivaud, *Entrées épiscopales*, 26.

¹⁴⁴ Relation anonyme qui rapporte les dispositions prises par la ville pour accueillir l’empereur (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 209).

¹⁴⁵ *Le double et copie d’unes lettres envoyées d’Orléans*, Aii,

¹⁴⁶ *Le double et copie d’unes lettres envoyées d’Orléans*, Aiiii.

¹⁴⁷ Resolutie Orléans, 06.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 301-2).

¹⁴⁸ *Le double et copie d’unes lettres envoyées d’Orléans*, Bii.r.

¹⁴⁹ “Multe pompe et multi apparatus cum magnis sumptibus et honores sunt facti, non solum per mercatores vel cives, verum etiam per nostram totam universitatem Aurelianensem, que ut dictum est ab omnibus pretium retulit.” C. Ridderikhoff, ed. *Premier livre des procureurs de la nation germanique de l’ancienne Université d’Orléans* (Leiden: Brill, 1971), 340. Geciteerd in Bjaï, “De adventu caesaris,” 74-5.

¹⁵⁰ Délibération pour adviser sur l’entrée de l’empereur Charles d’Autriche, 10.11.1539 (Guérin, *RDBVP*, 3).

daarover aan terwijl die op weg was naar het zuiden. Hij herhaalde hen dat de koning voor de keizer een ontvangst wenste die groter was dan degene die hijzelf had gekregen. De stad moest op zoek naar “de bons maistres peintres inventeurs” en de artillerie voorbereiden, want Frans I wou op de dag van de intocht dat alles “en feu” was “par l’impétuosité desdites pièces.” De stad moest gekuist worden en de straten geplaveid waar nodig.¹⁵¹ Wanneer de *prévôt des marchands*, die in Parijs verantwoordelijk was voor de openbare werken, de leden van het *Bureau de la Ville* informeerde over de wensen van de koning, was er een grote eensgezindheid. De keizer moest goed ontvangen worden en de wens van de koning gevolgd.¹⁵² Maar wanneer het concreter werd en de *prévôt des marchands* hen vroeg om te helpen in de organisatie van de intrede, antwoordden de leden hem unaniem dat hij en zijn vier schepenen alles mochten doen wat nodig was zonder dat zij veel zouden tussenkomen.¹⁵³

Een van die schepenen, Croquet, reisde eind november naar het Franse hof om de wensen van de kanselier en de koning te weten te komen en alvast een terugbetaling te vragen voor de kosten van de intocht. Hij toonde aan Frans I een ontwerp voor een buffetkast met vaatwerk. De Franse koning wou echter aan de keizer liever een standbeeld van Hercules geven dat de schilder Rosso, die in Fontainebleau werkzaam was, moest ontwerpen. De Franse koning wilde ook dat een baldakijn boven de keizer werd gedragen waar enkel de wapens van de keizer op geportretteerd waren. De theaterstukken vond hij goed, maar hij wilde er geen salamander in verwerkt zien en “au lieu y estre mys l’aigle à deux testes [...]”¹⁵⁴ Terwijl het geschenk werd ontworpen door Rosso, werd Girolamo della Robbia, die bezig was met de bouw van het *château de Madrid*, door de koning ingeschakeld om twee triomfbogen af te werken. Op 2 december tekende hij een contract met drie Parijse schilders die binnen de twee weken de bogen moesten hebben versierd met de keizerlijke wapens, ordes, zeewezens, friezen etc.¹⁵⁵ In de beraadslagingen van het *bureau de la ville* komt duidelijk naar voren dat het telkens de koning was die de spektakels liet maken: “un arc triumphal que le roy avoit fait faire.” Verder staat te lezen dat “une maison,” werd opgericht dat “le roy notre sire avoit fait faire.”¹⁵⁶ De Franse koning wilde tevens dat de *rue Saint-Anthoine* onverhard werd om daar een tornooi te kunnen houden. Hij kwam later terug op die beslissing; de tornooien zouden plaatsvinden bij het Louvre.¹⁵⁷

Het stadsbestuur en de inwoners van Parijs leken bij de voorbereidingen dus vooral het koninklijke advies te volgen, zonder veel eigen initiatief te kunnen nemen. In totaal waren er slechts twee theaterspelen, tegenover vier in Poitiers.¹⁵⁸ Het bestuur maakte bij de hele voorbereiding vooral een punt van het financiële plaatje. Aan de koninklijke officieren en Montmorency maakten ze duidelijk dat “l’argent estoit court à la ville [...]”¹⁵⁹ maar dat ze toch

¹⁵¹ Knecht, “Haulse (Paris) haulse bien hault ta porte,” 93-4.

¹⁵² “Lesquelz [conseillers de ladite ville] ont tous esté d’avis qu’on se doibt deliberer d’obeyr entierement au roy et faire les choses concernans ladite entrée les plus magnifiques et honorables qu’il sera possible [...]” Délibération pour adviser sur l’entrée de l’empereur Charles d’Autriche, 10.11.1539 (Guérin, *RDBVP*, 3).

¹⁵³ *Ibid.*, 3-4.

¹⁵⁴ Voyage en court Croquet pour le fait de l’entrée dudit empereur 30.11.1539 (Guérin, *RDBVP*, 6).

¹⁵⁵ Maurice Roy, *Artistes et monuments de la renaissance en France* (Parijs: Champion, 1929), 1: 65-72.

¹⁵⁶ L’entrée de l’empereur Charles d’Aultriche à Paris, 01.01.1540 (Guérin, *RDBVP*, 7).

¹⁵⁷ Knecht, “Haulse (Paris) haulse bien hault ta porte,” 95.

¹⁵⁸ Rivaud, *Les villes et le roi*, 207-39.

¹⁵⁹ Préparatifz pour l’entrée de l’empereur, 06.11.1539 (Guérin, *RDBVP*, 1).

het nodige zouden proberen doen. Die vraag naar geld hebben ze meermaals geformuleerd.¹⁶⁰ Hierop antwoordde Montmorency dat “[...] le roy n’avoit jamais faitz reffuz à sa ville de Paris de chose dont il eust esté requis [...]” en dat “[...] il convenoit passer oultre, car c’est le plus grant plaisir que ladite ville pourroit faire au roy pour estre de la plus grande renommée de son royaulme.”¹⁶¹

De stad Parijs had sowieso niet de beste relatie met Frans I. Knecht beschreef de relatie tussen de twee als volgt: “Francis never had to face a serious rebellion in his capital, but his relations with the citizens were often tense. Underlying the professions of loyalty from the *bureau de la ville* and other official bodies, there was much popular discontent. Parisians disliked many of the king’s policies, but his authority in the capital was so powerful, even when he was absent, that they could do little more than drag their feet when he asked for their help.”¹⁶² Die moeilijke relatie weerspiegelde zich in de schijnbaar lage participatiegraad voor de organisatie van de intrede. Dat staat in tegenstelling tot Poitiers en Orléans waar er een groter initiatief en betere co-operatie van de stad en de inwoners zelf lijkt te zijn geweest.

3. De cijfertjes: (on)zichtbare kosten van een dure passage¹⁶³

Het moet gezegd worden: een overzicht geven van de totale kost van de keizerlijke passage door Frankrijk is onmogelijk. Het zou betekenen dat men een volledig idee heeft van wat de verschillende spelers hebben uitgegeven tijdens de reis. In dat geval spreken we trouwens niet enkel over Frans I of Karel V, maar ook over heel wat andere actoren: Anne de Montmorency, de verschillende steden (van Bayonne tot Valenciennes), de ambachten, de verschillende universiteiten, de heren die hun kasteel ter beschikking stelden, Maria van Hongarije, de vele

---

¹⁶⁰ Conférence des échevins avec le seigneur de Villeroy et le connétable touchant l’arrivée de l’empereur, 08.11.1539 (Guérin, *RDBVP*, 2). Zie ook: “[...] pour le remboursement des deniers qu’il estoit requis fournir, tant pour la vailleur dudit present, inventions qui se feroient sur les théâtres que fraiz pour le fait de ladite entrée [...]” Voyage en court Croquet pour le fait de l’entrée dudit empereur, 30.11.1539 (Guérin, *RDBVP*, 5).

¹⁶¹ Conférence des échevins avec le seigneur de Villeroy et le connétable touchant l’arrivée de l’empereur, 08.11.1539 (Guérin, *RDBVP*, 2).

¹⁶² Robert Jean Knecht, “Francis I and Paris,” *History* 66 (1981): 33.

¹⁶³ Om de vernoemde bedragen in dit deel in een beter perspectief te kunnen plaatsen, kan volgend overzicht verhelderend werken.

- Monetaire equivalenten 1540:

1 livre tournois = ca. 0.85 livre de 40 gros monnaie de flandre

(Eigen berekening via de Medieval and Early Modern Data Bank, geraadpleegd 21.04.2020, www2.scc.rutgers.edu/memdb).

1 écu = ca. 2,2 livre tournois

1 dukaat = ca. 2 livre tournois

(D. Richet, “Le cours officiel des monnaies étrangères circulant en France au XVIe siècle,” *Revue Historique* 225 (1961): 359-96).

- Daglonen Parijs in 1540:

Arbeider: 3 sous

Metselaar: 5 sous

(Micheline Baulant, “Prix et salaires à Paris au XVIe siècle. Sources et résultats,” *Annales* 31, nr. 5 (1976): 954-95).

- Systeem ancien régime: 1 pond/livre = 20 schellingen/sous = 240 penningen/deniers.

- Voorbeeld: Een bedrag van 200 000 *livres tournois* (genoemd in een van de rekeningen uit 1540 voor enkele kosten van de passage van de keizer) komt overeen met 1 333 333 daglonen van een gewone arbeider.

diplomaten, Granvelle etc. In feite ligt de moeilijkheid niet zozeer in de noodzaak om een groot aantal bronnen bij elkaar te brengen als wel in de bronnen zelf. Zeker de Franse koninklijke archieven hebben door de eeuwen heen heel wat geleden. De vorser moet op de een of andere manier leren omgaan met de lacunes in het bronnenmateriaal, alsook met de stiltes en het gebrek aan detail van bronnen die wel overgeleverd zijn. Robert Knecht stelde in zijn biografie over Frans I dat “the financial records for the reign are incomplete and difficult to interpret. Global estimates of receipts and expenses are, at best, rough approximations, yet all the evidence points to the fact that in the 1530s and 1540s the government’s expenditure continued to outstrip its resources.”¹⁶⁴ Ook langs de keizerlijke zijde vallen uitgaves moeilijk te overzien, al kunnen de rekeningen van de Rekenkamer in Rijsel (bewaard in het ADN) wel gedeeltelijk een idee geven van het belang dat Karel hechtte aan de intrede in Valenciennes en van de uitgaves gedaan door Maria van Hongarije om de relaties met Frankrijk te verbeteren. Ondanks de vele lacunes is het evenwel mogelijk om met de gegevens die toch hier en daar opduiken een idee te krijgen over de verscheidenheid en diversiteit van de uitgaves voor de ontvangst van de keizer. Een overzicht van de kosten, hoe beperkt ook, kan ons inzicht geven in het belang dat beide zijdes hechtten aan de passage.

Diplomatie was hoe dan ook een dure zaak. Men hoeft er maar de rekeningen op na te slaan of de brieven van ambassadeurs te lezen om te weten dat vaak extra middelen nodig waren om de taak van ambassadeur te volbrengen. Het geld speelde een grote rol in het alledaagse leven van de ambassadeur om informatie te verzamelen, te onderhandelen, de vorst te representeren, geschenken te kopen etc. Giovanni Battista da Gambara, ambassadeur voor de hertog van Mantua, klaagde in een brief van 8 december geschreven in Loches, over de problemen in huisvesting, de astronomische prijzen van de voeding (lokale handelaars konden ongetwijfeld woekerprijzen vragen door de massale toestroom van mensen) en de harde tijd die hij moest doorstaan. De brief geeft meteen ook een impressie van de moeilijke voorbereiding van het Franse hof op de komst van de keizer.

“La confusion générale et le désordre que l’on voit dans cette cour sont extrêmes, surtout à la venue de S. M. l’Empereur, aussi faut-il se battre pour les logements. Seuls ceux qui mènent grand train sont logés avec facilité et l’on accorde moins de respect aux ambassadeurs qu’aux autres: à la vérité, ils sont derniers logés et à grand peine. L’ambassadeur d’Angleterre a dû payer 15 écus pour avoir un logement, d’après ce que j’ai appris d’un de ses secrétaires. Du reste des dépenses, V.E. peut être certaine qu’elles sont intolérables, et pour moi je ne peux m’en sortir à moins de trois écus par jour - et vraiment en en tirant le plus possible - et en particulier quand on veut de l’avoine, du foin et de la paille, dont on trouve difficilement, surtout l’avoine. On la fait payer excessivement cher; les salaisons, le vin, le pain et les autres nourriture se trouvent à

---

¹⁶⁴ Knecht, *Renaissance warrior and patron*, 342.

meilleur marché. Je n'ai jamais vu plus après au gain que ces Français. Jamais ils ne sont satisfaits, et percer le cœur de tous les Italiens ne les fait pas souffrir.”¹⁶⁵

De alledaagse kosten voor een ambassadeur liepen misschien hoog op, maar voor buitengewone evenementen zoals bij ontmoetingen tussen monarchen, werd vaak niet eens meer gekeken naar de uitgaves.¹⁶⁶ De pracht en praal van het Goudlakenkamp in 1520 kan daarvan als voorbeeld gelden. Hoewel het moeilijk is hiervoor een globaal cijfer te geven, beschrijft Philippe Hamon voor die ontmoeting tussen Hendrik VIII en Frans I dat aan Franse zijde “une estimation de 400 000 *livres tournois* de dépenses ne paraît pas excessive.”¹⁶⁷ De bescheidenere ontmoeting in Boulogne in 1532 kostte dan weer maar 86 469 *livres tournois* volgens Hamon.¹⁶⁸ In het geval van de samenkomst in Nice moet ook het vervolg in Aigues-Mortes in rekening gebracht worden. In het midden van juli 1538 was volgens de *trésorier de l'épargne* een “grande nécessité d'argent” omwille van “la despence qui se pourra faire à ceste veue du roy et de l'empereur.”¹⁶⁹ Er werden alvast 122 000 *livres tournois* opgestuurd naar de *trésorier*. Voor de ontmoeting in Nice schatte Nicolas Geligne dat voor de Fransen de uitgaves ergens lagen tussen de kosten van de ontmoeting in Boulogne en de festiviteiten van het Goudlakenkamp.¹⁷⁰

Een schatting maken voor het bezoek in 1539-1540 blijkt dan ook bijzonder moeilijk. De kosten liepen alvast hoog op. Naar aanleiding van een vergadering in La Fère op 23 januari 1540, drie dagen na het afscheid van de keizer in Saint-Quentin, schatte men dat “pour le moins” nog 200 000 *livres tournois* nodig waren voor “bagues, draps d'or et de soye achaptées pour le roy durant le passage de l'empereur et autres despences restants d'icellui passage”, die nog niet betaald waren.¹⁷¹ Het blijft echter hoogst onduidelijk welke kosten dan al betaald waren en welke bijdragen de steden zelf hadden moeten leveren. Uit het voorgaande is immers al gebleken dat het waarschijnlijk Frans I was die het grootste deel van de kosten van de verschillende intochten droeg (zeker voor bijvoorbeeld Parijs). Van de gemaakte kosten van de verschillende steden zijn we echter zeer slecht op de hoogte. De meeste stadsrekeningen zijn niet bewaard gebleven of nog niet bestudeerd. Enkel de intocht in Loches werd grondiger onderzocht en becijferd. Sommige prinselijke intochten vormden voor stedelijke overheden zware inspanningen waarvoor extra belastingen moesten geheven worden. Dat bleek niet het geval in Loches. De voorbereide stukken waren mooi gemaakt, maar zonder overdaad. De kosten voor de intrede van Karel V bedroegen slechts 314 *livres 15 sols* en 5 *deniers tournois*. Voor Loches vormde dat evenwel een vierde van de stedelijke uitgaves over een periode van drie jaar. Pierre Aquilon besloot dat het “peu de chose” was “par rapport aux milliers de livres employés par de grandes villes dans les mêmes

---

¹⁶⁵ Giovanni Battista da Gambara aan de hertog van Mantua, Loches, 8 december 1539 (Archivio di Stato di Mantua, A.G. 638). Geciteerd en vertaald in Monique Chatenet, *La cour de France au XVIe siècle: vie sociale et architecture* (Parijs: Picard, 2002), 35.

¹⁶⁶ “Les rencontres au sommet entre souverains constituent évidemment la plus éclatante des occasions pour une telle politique. Ici, il n'est plus question de regarder à la dépense.” Hamon, *L'argent du roi*, 50.

¹⁶⁷ *Ibid.*, 50.

¹⁶⁸ *Ibid.*, 50.

¹⁶⁹ *Ibid.*, 50.

¹⁷⁰ Geligne, *Le pape, l'empereur et le roi*, 54.

¹⁷¹ Hamon, *L'argent du roi*, 49-50.

circonstances.”¹⁷² Vermoedelijk waren de grootste kosten van de reis in 1539-1540 voor de Franse kroon waardoor die sowieso minder weerslag hebben gevonden in stadsrekeningen. De kosten voor Frans I gingen dan ook waarschijnlijk ruimschoots boven die 200 000 *livres tournois* en de uitgaves van de veel korter durende ontmoeting op het Goudlakenkamp werden hoogstwaarschijnlijk geëvenaard of zelfs overstegen.

Het lijkt voorts ook heel aannemelijk dat Frans I de keizerlijke gast en zijn gevolg gedurende de volledige reis onderhield. Dat gebeurde ook bij het bezoek van Karel IV in 1378 of de passage van Filips in 1501.¹⁷³ Ook voor het bezoek van Maria van Hongarije in 1538 droeg Frans I alle kosten voor het onderhoud van haar gevolg tijdens de twee weken durende reis. In de rekeningen staat dan ook voor die dagen telkens “où elle a esté deffroyée par le roy de France avec son train.”¹⁷⁴ Maar evenzeer vinden we in die rekeningen uitgaves terug van Maria van Hongarije voor allerhande geschenken. In de rekeningen van Henry Stercke, de algemene ontvanger van de keizer in de Rekenkamer van Rijsel, staat bijvoorbeeld een uitgave “à la dame royne la somme de 12 000 livres dudit pris. [40 groten Vlaams] [...] pour une foiz pour aucunement aydier à subvenir aux fraiz et despens qu’elle avoit extraordinairement supportez un voiaige que au mois d’octobre 1538 elle avoit fait par devers le roy très chrestien de France et la royne sa compaigne et ailleurs en France pour le bien d’entretienement d’amitié et confederacion d’entre ledit seigneur empereur et ledit seigneur roy son beau frère leurs pays et subgetz.”¹⁷⁵

Dat de keizer tijdens de reis van 1539-1540 onderhouden werd door Frans I betekende dus ook geenszins dat hij zelf geen uitgaves deed voor de hele ontmoeting, alleen moeten zijn uitgaves slechts een fractie zijn geweest van die aan Franse zijde. Voor de intocht in Valenciennes die hij samen maakte met de koningszonen en Montmorency bijvoorbeeld staat in de rekeningen van de algemene ontvanger de som te lezen van “31275 livres 2 deniers dudit pris [40 groten Vlaams]” die betaald werd aan “plusieurs personnes pour plusieurs parties par eulx délivrez tant pour les préparacions nécessaires estre faictes et apprestées à la venue de sa majesté en ses pays de pardecha pour le déffroyement par sadite majesté ordonné estre fait au dolphin de France et duc d’Orléans accompaignedu connestable de France les ducz de Vendosme, de Nevers et d’autres pluseurs grans maitres et gentilzhommes Francois lesquelz avoient accompaigné icellui seigneur empereur jusques en sa ville de Valenchiennes où ilz avoient sejourné et esté déffroyez à la charge de sa majesté durant les 21, 22, 23 et 24es jours de janvier l’an 1539 tant en despence de bouche les chevaulx de leur train achatz de draps d’or et de soye servans a faire lictz de champs tendre les chambres et garderobbes desdits princes et grans maistres pour vaisselle d’argent blanche et dorrée pour s’en servir audit service et festin laquelle avoit depuis en partie esté rompue et reffondue au proffit de sadite majesté et la reste mise et délivrer pour le service d’icelle en ses chambres et offices comme en pluseurs bagues chaines d’or et couppez d’argent dorez

---

¹⁷² Pierre Aquilon, “L’entrée de Charles Quint à Loches le 12 décembre 1539,” in *Loches au XVIe siècle. Aspects de la vie intellectuelle, artistique et sociale*, eds. Les Amis du Pays Lochois en Centre d’Etudes Supérieures de la Renaissance (Marseille: Laffitte, 1979), 33.

¹⁷³ Chatenet en Girault, *Fastes du cour*, 7-12.

¹⁷⁴ 7e compte de Jean de Ghyn “penninckmaistre”, c’est-à-dire maître de la Chambre aux deniers de Marie d’Autriche, reine douairière de Hongrie (1538) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 3360), f. 58-64.

¹⁷⁵ 4e compte de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1539) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 2410), f. 410.

dons faire à aucuns desdits gentilzhommes françois serviteurs desdits seigneurs dolphin duc d'Orléans et connestable de France et beaucoup d'aultre parties extraordinaires par lui payées et desbourssées [...]”¹⁷⁶ Waar Frans I in Frankrijk voor zijn gast zorgde, zou Karel V in Valenciennes zijn gasten volledig onderhouden, want een klerk moest ook alle kosten vergoeden “ce que le dauphin et duc d'Orléans, connestable et autre grans maistres et seigneurs de France avecq leur train serviteurs et chevaux avoient fraie et despendu durant le temps qu'ilz avoient accompaignié icellui seigneur empereur audit Valenchiennes.”¹⁷⁷

Ook van de voorbereidingen aan de *Salle de Valenciennes* waar het gezelschap drie dagen overnachtte zijn enkele kosten gekend. In een kwitantie staat dat aan “Jehan Pierrart, notre receveur de la salle de Vallenciennes,” betaald werd “au dernier de septembre 1540 la somme de 5425 livres 8 deniers tournois de vingt groz la livre [...] desbourssé et payé pour pluseurs parties d'ouvraiges et manaouvraiges contenuz par le menu en ung kayer faiz es meubles de ladite salle tant pour le nouvel ouvraige réparé freschement des vieuses offices tombées d'ancienneté comme de toute ce que a esté ordonné par notre très chière et très amée seur la royne douaigiere de Hongrie de Bohème etc. pour notre venue audit Vallenciennes avec les daulphin, duc d'Orléans et autres princes de France à notre retour d'Espagne.”¹⁷⁸

Om het een en ander direct te kunnen bekostigen werden door Maria van Hongarije bankiers aangesproken. Een klerk werd uitgestuurd naar Antwerpen naar de Fockers en Welsers met brieven waarin de landvoogdes hen een lening vroeg van 20 000 *livres* [40 groten Vlaams] om te helpen voor de voorbereiding van de komst van de keizer samen met de *dauphin* en hertog van Orléans.¹⁷⁹ Ook de bankier Lazarus Tucker werd met hetzelfde doel aangeschreven.¹⁸⁰ In een brief van de Geheime Raad van 13 januari 1540, gericht aan Maria van Hongarije, stond echter dat de

---

¹⁷⁶ 6e compte de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1541) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 2424), f. 343v-344r. Verder staat ook nog te lezen dat van deze uitgaves een uitvoerige rekening zou liggen in de Rekenkamer te Brussel: “[...] comme dit est de toutes lesquelles parties estoit à ladite royne par la déclaracion d'icelles et ausdits des finances par ung quayer de pappier on icelles sont au long spéciffiées contenant vingneuf foulletz descripture certiffié et vériffié en fin par maistre Pierre Boisot conseiller et maistre en la chambre des comptes à Bruxelles à ce comme par commandement de bouche de sadite majesté souffissament et denement apparu et n'en veult icelle autre ne plus ample déclaracion ne spécification estre faicte.”

¹⁷⁷ 5e compte de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1540) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 2418), f. 193v.

¹⁷⁸ Pièces comptables de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1539) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 2411). De kosten worden uitvoeriger toegelicht in de rekeningen van Jehan Pierrart: *Domaines de Hainaut, Valenciennes. Comptes du domaine par Jean Pierrart, receveur de la Salle de Valenciennes* (1540) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 9965).

¹⁷⁹ 5e compte de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1540) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 2418), f. 183r.

¹⁸⁰ 6e compte de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1541) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 2424), f. 358v-359r. “A Lazarus Tucher résident en la ville d'Anvers la somme de douze cens soixante dixneuf livres dudit pris [= 40 groten Vlaams] pour son remboursement de semblable somme qu'il avoit païé et desbourssé à aucuns marchans résidens audit Anvers, pour les causes et aussi que s'enseuyt et premiers pour le frait finances et attente de la somme de 5000 livres dudit pris, dont messire Loys de Schorre, chevalier president et chief du prive conseil de l'empereur messire Philippe, monseigneur chancelier de l'ordre, et messire Jehan Ruffault chevalier seigneur de Neufville trésorier général avoient par leurs obligations fait prest audit seigneur empereur on mois de décembre 1539 pour employer en aucunes parties et préparacions nécessaires pour la venue de sa majesté et déffroyement des seigneurs les daulphin et duc d'Orléans avecq plusieurs seigneurs françois et leur compaignie.”

algemeen ontvanger en Rombaut de Tassis in Antwerpen tevergeefs hadden geprobeerd om van de handelaars 20 000 dukaten te lenen die Karel V nodig had in Frankrijk.¹⁸¹

Ook al is een globale schatting van de totale kost van de ontmoeting in 1539-1540 moeilijk te maken, toch zijn we vaak goed geïnformeerd over de verscheidenheid van uitgaves. Vaak zijn het diplomatieke brieven die ons hierover inlichten. Karel V zou bijvoorbeeld bij de ontmoeting in Loches van Frans I luxueuze kledingstukken hebben gekregen ter waarde van 40 000 dukaten.¹⁸² Later kreeg de keizer van de Franse koning nog een diamant van 6 à 7000 dukaten, de hertog van Alva kreeg een diamant van 4000 dukaten, Granvelle 3000 dukaten baar geld, terwijl Idiaquez en heel wat andere keizerlijke hovelingen kettingen ter waarde van 1000 dukaten ontvingen.¹⁸³ In Poitiers ontving de keizer een adelaar op een rots ter waarde van 1000 écu's, in Orléans vaatwerk ter waarde van 2000 écu's en in Parijs een standbeeld van Hercules ter waarde van 10 000 écu's.¹⁸⁴ Vermoedelijk zijn heel wat van die geschenken onderdeel van de eerder vermelde 200 000 *livres tournois* die nog moest uitbetaald worden.

Farnese schatte in een *dépêche* van 2 februari, op basis van mededelingen die hij vernomen had van de nuntius Poggio, de gezamenlijke waarde van de geschenken die de keizer had gegeven (waarvan de helft in kleinoden als sieraden en de ander helft in contanten) op 50 000 dukaten.¹⁸⁵ Hij gaf aan haast elk van de vertegenwoordigers van de koning een geschenk, telkens volgens hun rang, waarvan een Spaanse getuige de totale kostprijs van die geschenken op ruim “cien mil ducados” schatte.¹⁸⁶ Aan de Franse koning had Maria van Hongarije vooraf een bijzonder cadeau gegeven “ung chariot branslant” voor 112 *livres 12 solz* (40 groten Vlaams). Op heel wat van die geschenken en de symboliek ervan komen we in het laatste hoofdstuk nog uitvoeriger terug. Hier wordt echter al meteen duidelijk op het financiële vlak dat omtrent de *don* en *contre-don* een soort stilzwijgende regel van reciprociteit bestond.

De voorbereidingen en geschenken kostten natuurlijk heel wat geld, maar er moest ook betaald worden om voldoende hofbedienden en militairen te verplaatsen naar de verschillende locaties. Aan keizerlijke zijde kunnen in de rekeningen van de algemeen ontvanger in Rijsel daar heel wat voorbeelden van teruggevonden worden. Boodschappers werden uitgestuurd naar meer dan honderd edelen in de Nederlanden “afin qu'il se voulsist trouver en la ville de Valenchiennes au 12e dudit mois [januari] ensuyvant pour recevoir l'empereur,”¹⁸⁷ en dat indien mogelijk met de nodige soldaten of “leurs bendes pour s'en servir à la venue de l'empereur.”¹⁸⁸ Aan verschillende heren werd gevraagd “de chasser es limites de leurs veneries pour avoir de la venoison et la envoyer incontinent audit Valenchiennes pour traicter l'empereur et les princes

---

¹⁸¹ Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 55, voetnoot 1.

¹⁸² Alessandro Giovanni Bandini aan Agnolo Niccolini, Loches, 07.12.1539. Geciteerd in Parker, *Emperor*, 265.

¹⁸³ Ferrerio aan Paulus III, La Fère, 21.01.1540 (Cardauns, *Nuntiaturberichte*, 73); Extrait d'une lettre, sans signature ni suscription, contenant des particularités sur le voyage de l'empereur, Valenciennes, 23.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 665).

¹⁸⁴ Maria van Hongarije aan de hertog van Aarschot, Brussel, 06.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 326).

¹⁸⁵ Ferrerio aan Paulus III, La Fère, 21.01.1540 (Cardauns, *Nuntiaturberichte*, 73 (voetnoot 1)).

¹⁸⁶ Extrait d'une lettre, sans signature ni suscription, contenant des particularités sur le voyage de l'empereur, Valenciennes, 23.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 665).

¹⁸⁷ 5e compte de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1540) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 2418), f. 154r-158r.

¹⁸⁸ *Ibid.*, f. 156r-159r.

et seigneurs qui l'accompagneroient."¹⁸⁹ Aan de *receveur de l'artillerie* van de keizer werd gevraagd om "l'artillerie mise sus et thirée à Valenchiennes pour la bien venue de sa majesté," en dat voor 217 livres 11 solz (40 groten Vlaams).¹⁹⁰ Ook de hele hofhouding van Maria van Hongarije begaf zich naar Valenciennes,¹⁹¹ musici inclus.¹⁹² Met deze gegevens wordt meteen duidelijk welk netwerk in gang werd gezet om de keizer te verwelkomen.

In Frankrijk zal dit trouwens niet anders geweest zijn. Waar de ontmoeting in Bayonne nog vrij kleinschalig moet zijn geweest met enkele honderden personen zal zeker vanaf Loches haast een kleine stad het keizerlijke reisgezelschap hebben vervoegd. Schattingen van de grootte van het Franse hof lopen vaak op tot 10 000 personen op belangrijke momenten.¹⁹³ De historicus staat hier evenwel voor een grote moeilijkheid. Wat betreft het Franse hof achtte Monique Chatenet dat de "souci de "données chiffrées" paraît assez vain," omdat "la cour du XVIe siècle est une nébuleuse aux contours évanescents."¹⁹⁴ Cédric Michon heeft benadrukt dat schattingen van de grootte van het hof heel gecompliceerd zijn, zeker wanneer men verder begint te kijken dan de koning en zijn entourage: "Il est difficile d'établir avec précision les effectifs de la cour sous François Ier, car ils sont extrêmement fluctuants. Il faut compter le roi, sa famille, ses officiers, ses visiteurs de marque et les ambassadeurs, ce qui est relativement facile. Plus difficile en revanche est d'estimer la masse des serviteurs accompagnant tous ses gens."¹⁹⁵ Uit een interessant detail van de rekeningen van Loches blijkt dat het gevolg vrij groot moet zijn geweest Jacques Gruget zou bijvoorbeeld drie dagen nodig hebben gehad om geschikte paarden te vinden voor het hele gevolg.¹⁹⁶

De eerste betalingen, specifiek met de reis in het achterhoofd, zijn waarschijnlijk ook al heel vroeg begonnen. Zo rapporteerde een pauselijke diplomaat, wellicht iets te voorbarig, dat in februari 1539 al werken werden uitgevoerd aan het paleis in Fontainebleau van wege de nakende komst van de keizer.¹⁹⁷ Al in oktober 1539 zien we vanuit Brussel geschenken vertrekken voor de koning zoals vogels die eventueel voor de jacht konden gebruikt worden tijdens de onderlinge ontmoeting.¹⁹⁸ De echte uitgaves beginnen pas wanneer de Franse koning verzekerd was van de komst van de keizer eind oktober. Op 1 november gaf hij de secretaris Nicolas Le Jay de opdracht de financiën voor de reis te controleren: "pour le payement des dépenses qui seront faites à causes de la venue et du passage de l'empereur."¹⁹⁹

---

¹⁸⁹ Ibid., f. 156v.

¹⁹⁰ Ibid., f. 107v.

¹⁹¹ 9e compte de Jean de Ghyn "penninckmaistre", c'est-à-dire maître de la Chambre aux deniers de Marie d'Autriche, reine douairière de Hongrie (1540) (ADN, série B, *Chambre des comptes de Lille*, 3362), f. 6-10.

¹⁹² Ibid., f. 105r.

¹⁹³ Robert Jean Knecht, *Un prince de la renaissance, François Ier et son royaume* (Parijs: Fayard, 1998), 129.

¹⁹⁴ Chatenet, *La cour de France*, 34.

¹⁹⁵ Cédric Michon, *François Ier: les femmes, le pouvoir et la guerre* (Parijs: Belin, 2015), 23-4.

¹⁹⁶ "avoir vacqué par les villes de Loches, Beaulieu et faulxbourgs d'icelles pour s'enquerir de ceulx qui avoyent des chevaulx, pour les faire arr(anger) suivant ladite commission, et pour (la) despence faicte durant lesd. troys jours [...] affin de servir à la conduite dudit empereur et de son train." Aquilon, "L'entrée de Charles Quint à Loches," 34.

¹⁹⁷ Ferrerio aan kardinaal Farnese, Melun, 03.02.1539 (Lestocquoy, *Correspondance des nonces*, 440-1).

¹⁹⁸ 4e compte de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1539) (ADN, série B, *Chambre des comptes de Lille*, 2410), f. 379.

¹⁹⁹ C.A.F., IV: 60.

Het behoeft geen betoog om de duidelijke betekenis aan te tonen van dergelijke tentoonstellingen van pracht en rijkdom van een monarch en zijn uitgebreide hofhouding. De weelderige uitgaves stonden ten dienste van een politiek project dat (zoals ook bleek uit de bovenstaande brief van de ambassadeur uit Mantua) niet altijd zonder gebreken was. De uitgaves bij vorstelijke ontmoetingen waren aanzienlijk, maar vergeleken met het voeren van een oorlog eerder beperkt. De voorgaande oorlogen tussen Karel V en Frans I zoals die in 1536-1537 verslonden miljoenen ponden.²⁰⁰ Kortweg gesteld: het leger van 4000 Duitse landsknechten dat Karel V liet overkomen om de Gentenaren te straffen, zal hem veel meer gekost hebben dan het regelen van een intocht in Valenciennes. Om een maand een dergelijk leger te kunnen onderhouden betaalde de keizer aan zijn *trésorier de guerre* Anthoine le Brun “20 800 livres dudit pris de quarante groz monnoie de flandres la livre.”²⁰¹ De vrede kon soms wat kosten, maar dan nog genoot ze financieel gezien vaak de voorkeur op oorlog. De vrede kon tegenover de oorlog “représenter un choix stratégique valable.”²⁰²

4. Het vertrek: “l’empereur nous a voullu tromper”

Wanneer eind oktober definitief beslist werd dat de keizer door Frankrijk ging reizen, lijkt daarbij de afspraak te zijn geweest dat hij eind november aan de Franse grens zou staan. De nuntius Ferrerio gaf te kennen dat hij gehoord had dat de keizer op 30 november in Bayonne zou arriveren.²⁰³ In Poitiers dachten ze dan weer dat hij al de 25^e van die maand ging aankomen.²⁰⁴ Uiteindelijk was het op 27 november dat de keizer in Bayonne aankwam.

Die kwestie van wanneer de keizer aan de grens toekwam, kan gezien de betekenis die in de vroegmoderne tijd werd gegeven aan het overschrijden van een grens, van groot belang worden beschouwd. Wanneer een prins vreemd territorium betrad, gaf hij zich over aan mogelijke gevaren en vertoonde hij een vertrouwen in de goede en eerlijke intenties van de gastheer. Tegelijk kon in woeligere tijden het oversteken van de grens gezien worden als een potentiële daad van agressie die moest omgezet worden in een daad van vriendschap.²⁰⁵ De ontmoetingen van Savona, het Goudlakenkamp en Aigues-Mortes illustreren dat wanneer een soeverein zich begaf in het andere kamp dit altijd met heel wat symboliek gepaard ging.

Wat was nu de situatie in november 1539? Karel V wilde zo snel mogelijk reizen en achtte het niet nodig dat hoge edelen en personen uit Frankrijk hem kwamen opzoeken in Spanje.²⁰⁶ De keizer stuurde Granvelle voorop om die snelheid te garanderen. Granvelle berichtte daarover aan Maria van Hongarije: “Je m’envoys devant pour gagner temps selon qu’il a pleu à sa majesté impériale le me commander afin de me trouver au temps quelle et le roy de France se verront, et

---

²⁰⁰ Bijvoorbeeld: Knecht, *Renaissance warrior and patron*, 342: “The war of 1536-38 may have cost 15 million livres.”

²⁰¹ 5e compte de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1540) (ADN, série B, *Chambre des comptes de Lille*, 2418), f. 94r.

²⁰² Hamon, *L’argent du roi*, 63.

²⁰³ Ferrerio aan kardinaal Farnese, Melun, 25.11.1539 (Lestocquoy, *Correspondance des nonces*, 508).

²⁰⁴ Délibérations du corps de ville de Poitiers, 11.11.1539 (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 224).

²⁰⁵ Rahn, *Grenz-Situationen des Zeremoniells in der Frühen Neuzeit*, 177-206.

²⁰⁶ Karel V aan Maria van Hongarije, Madrid, 04.11.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA36/B62).

pour advertir sa majesté de temps à aultre de ce que conviendra à son chemin, et pour ce mieulx faire, je suyvray le train des postes.”²⁰⁷ Door vroeger te vertrekken kon Granvelle bovendien gemakkelijk doorgeven aan de keizer welke reisvoortgang de verschillende Franse figuren naar de grens toe maakten.

Ook de boodschappers van Maria van Hongarije konden keizer Karel perfect daarvan op de hoogte brengen. Een rekening van een van die boodschappers, Jacques de Voz, vertelt hoe hij op 13 november 1539 vanuit Brussel werd uitgezonden om geheime brieven af te leveren “en toute extreme dilligence et en poste jour et nuyc.” De rekening is bijzonder, want hij vertelt ons ook kort wat de Voz onderweg had gezien en meegemaakt: “[...] enquoy faisant courrant par iceulx postes jusques à Cusacq près Bourdeaulx duquel lieu il dépescha ung autre courrier pour ce qu’il s’estoit rompu la jambe en faisant toute dilligence pour anticiper et passer les daulphin et duc d’Orléans qui courroient vers icellui seigneurs empereur à 80 chevaulx et que après eulx on ne povoit recouvrer chevaulx de postes [...]”²⁰⁸ Dit fragment leert ons dat de boodschapper alles in het werk stelde om de koningszonen voor te zijn (verder staat er bijvoorbeeld ook nog “pour faire meilleure dilligence et passer lesdits seigneurs daulphin et duc d’Orléans”). De boodschapper die de Voz verving, arriveerde al op 21 november in Valladolid (amper 9 dagen na het initiële vertrek) en zal zeker de keizer ingelicht hebben over de verblijfplaatsen van de verschillende Franse hoogwaardigheidsbekleders en koningszonen die zelf kennelijk met een heel beperkt gevolg aan het reizen waren om snel naar de grens te kunnen reizen. De keizer vertrok alvast op 21 november uit Valladolid en reisde vanaf dan met vrij grote snelheid naar de grens.

De twee koningszonen reisden niet even snel. De hertog van Orléans werd eerder uitgestuurd en het was duidelijk zijn bedoeling om snelheid te maken zodat hij de keizer al kon opzoeken in de Spaanse gebieden.²⁰⁹ Dat hij als eerste naar de keizer ging, lijkt met de kwestie van Milaan en zijn achtergrond als dé mogelijke huwelijkskandidaat, niet geheel toevallig. Granvelle ontmoette op 24 november in Mont-de-Marsan de hertog die naar de grens trok. Hij vermeldde onder andere in zijn brief aan de keizer dat hij bij de hertog van Orléans had aangedrongen om niet verder te gaan dan het Spaanse Fuenterrabía. Aan de *dauphin* zou hij vragen zich niet verder te begeven dan Bayonne.²¹⁰

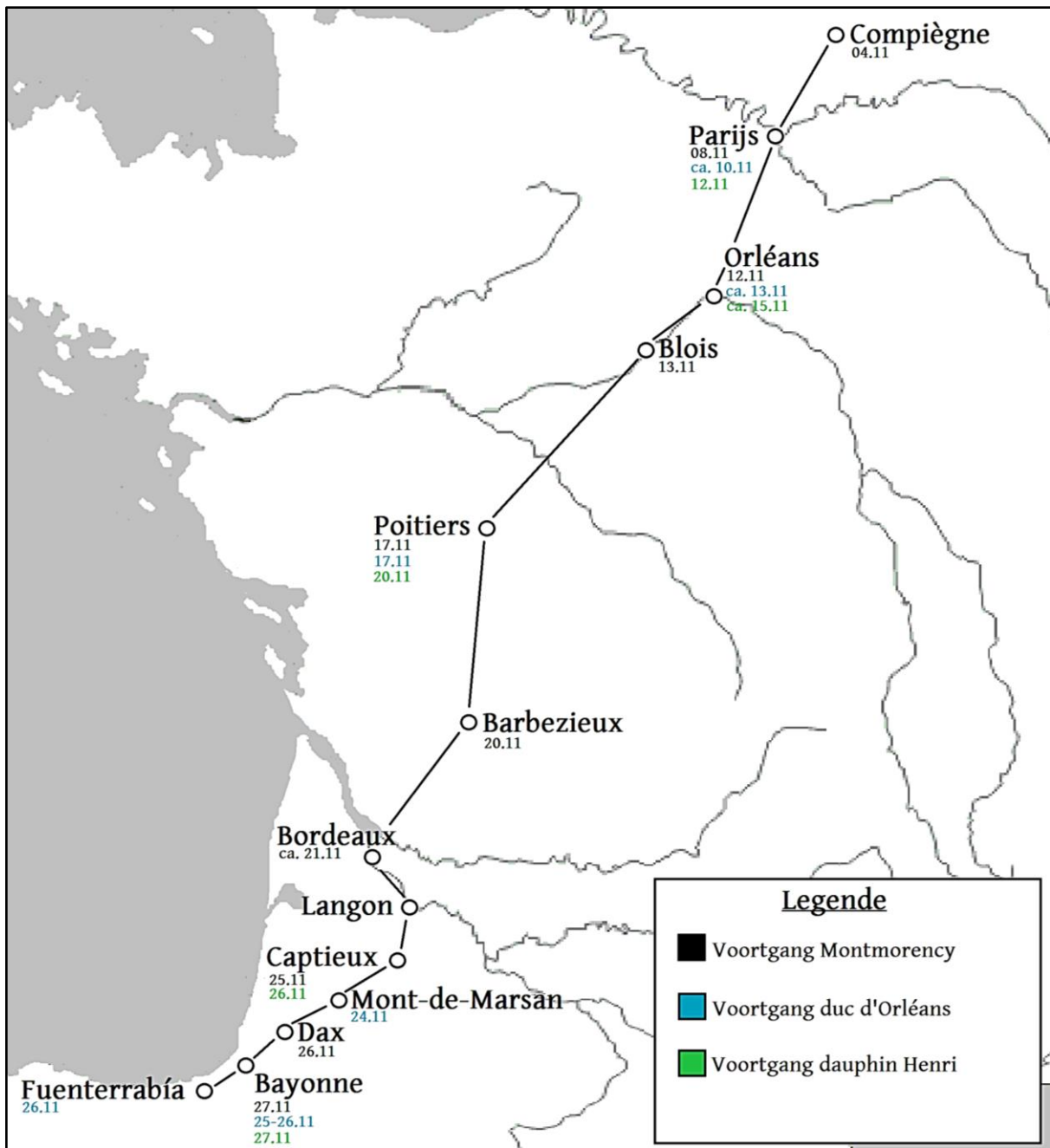
---

²⁰⁷ Nicolas Perrenot de Granvelle aan Maria van Hongarije, Alcobendas, 02.11.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B65).

²⁰⁸ 5e compte de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1540) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 2418), f. 192r-193r.

²⁰⁹ Villandry aan Marillac, Fontainebleau, 20.11.1539 (Kaulek, *Correspondance politique*, 144).

²¹⁰ “Il [Montmorency] retourna à parler de mondit seigneur d’Orléans, en le louhant estre douhé de toutes bonnes vertus, et estant aymé de tout le royaulme, et signamment de mondit seigneur le daulphin, envers lequel ledit seigneur d’Orléans se conduisoit très-saigement, et que le feriez à vostre main, tout ainsi que vouldriez, et que il luy avoit escript, la même nuyc, qu’il ensuyvroit mon advis touchant d’aller au devant de vostre Majesté, et ne vouloit faire riens quelconque plus avant que vouldriez. Et, sur ce point, je me attachay à la généralité de l’honesteté de mondit seigneur d’Orléans, que à la vérité, à mon advis, est grande selon son eage, et coulay le surplus.” Nicolas Perrenot de Granvelle aan Karel V, Mont-de-Marsan, 24.11.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B66); Nicolas Perrenot de Granvelle aan Karel V, Langon, 26.11.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 295).

Figuur 10: Reisvoortgang van de *connétable* Anne de Montmorency, de hertog van Orléans en *dauphin* Henri richting de keizer die op 27 november 1539 in Bayonne aankwam. Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 292-7; *Le double et copie d'unes lettres envoyées d'Orléans*, Aii-iii; Le Riche en le Riche, *Journal de Guillaume et de Michel le Riche*, 27-8; Anne de Montmorency aan Nicolas Perrenot de Granvelle, Dax, 26.11.1539 (AGR, microfilms, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B68); Kaulek, *Correspondance politique*, 135-54; Guérin, *RDBVP*, 1-2; *Recueil de lettres et de pièces originales* (BnF, *manuscrits français*, 3035), f. 78.

Onderweg ontmoette Granvelle ook Montmorency met wie hij de komst van de keizer besprak evenals de verdere details van de reis.²¹¹ Opvallend is dat de *connétable* niet goed op de hoogte was van de reisvoortgang van Karel en dat Granvelle hem daar waarschijnlijk ook niet alles van liet weten. In een brief aan Granvelle die Montmorency schreef te Dax in de nacht van 26 op 27 november liet hij immers het volgende weten: “[...] l’empereur nous a voullu tromper vous et moy, car par ce que ma escript tout maintenant mon seigneur d’Orléans ladite seigneur empereur

²¹¹ Nicolas Perrenot de Granvelle aan Karel V, Langon, 26.11.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 295).

sera demain à Bayonne, il en est cause que je partis ceste nuyct pour estre là de si bonne heure, que je le pourray recevoir.”²¹² Granvelle was echter beter ingelicht dan Montmorency hier laat uitschijnen. In een brief aan Maria van Hongarije wist hij immers te vertellen dat de keizer vroeger zou vertrekken dan aanvankelijk gepland. “Si combien qu’il heust fait premièrement compte que son dit partement seroit seulement le 24e et depuis lent mis au 22e [...] néantmoing m’escript qu’il partoit le mesme jour de la date de ses lettres qu’est du 21e [...]” Granvelle vermoedde dat “[...] le daulphin et duc d’Orléans, et aussi ledit seigneur conestable [avacent] le plus qu’ilz pourront, et mesmes mondit seigneur d’Orléans lequel don que de me party hier de luy de Mont de Marsan, me renvoya icy ung courrier pour scavoir exactement ledit partement.”²¹³

Uiteindelijk ontmoette Karel V op 26 november net voor Fuenterrabía de hertog van Orléans. Samen staken ze de grens over, en op 27 november net voor Bayonne kwamen de *connétable* en de *dauphin* Henri, die de laatste dag nog een fikse afstand van ongeveer 150 kilometer had moeten afleggen om de grens te bereiken, de keizer tegemoet. De inzet was echter meteen duidelijk geworden. Karel wenste een snelle doorreis zonder veel ceremoniële aangelegenheden, terwijl de Franse koningszonen en Montmorency ervoor zouden zorgen dat de keizer juist wel alle honneurs werden gebracht.

Dit hoofdstuk concluderend, kunnen we stellen dat het algemene beeld dat al ontstond voor de reis er een was van de eeuwige reiziger Karel die een ongewoon groot vertrouwen vertoonde door met een klein gezelschap te willen reizen. Met dat gevolg kon hij veel snelheid maken en op die manier zou er zo min mogelijk gevraagd worden aan de Franse koning. Die bijzondere daad van vertrouwen garandeerde op zich al haast de veiligheid van de keizer, maar voor alle zekerheid had de keizer toch nog heel wat extra garanties bekomen.

Daartegenover stond een koning die zich volop aan het voorbereiden was en zijn zonen, Montmorency en allerlei officieren op pad had gestuurd om de route te inspecteren, de keizer te verwelkomen, alles volledig klaar te maken en zo eigenlijk veel meer te doen dan de keizer wenste. Zelf trachtte Frans I gezien zijn moeilijke gezondheidssituatie zich misschien ook beter te vertonen dan hij werkelijk was. Beide soevereinen waren bovendien niet te beroerd om kosten te maken en bijvoorbeeld in de *gift exchange* toch een zekere reciprociteit te bereiken. Soms kreeg Frans I veel input van onderaf zoals in Poitiers, Loches en Orléans, soms volgden minder enthousiaste reacties zoals schijnbaar in Parijs.

Beide vorsten vergaten echter nooit hun eigen politieke belangen. Karel reisde met als doel de problemen in Gent, Gelre en het Heilig Roomse Rijk aan te pakken. Het is gerust mogelijk dat Karel een duurzame vrede wenste met Frankrijk via huwelijksallianties, maar voor de reis werd afgesproken geen politieke gesprekken te voeren. Voor Frans I stond daar tegenover dat hij Milaan terug wou krijgen. Door zijn jongste zoon en kandidaat voor het hertogdom voorop te sturen en door zelf naar Loches af te reizen, maakte de Franse koning zonder enig gesprek meteen duidelijk hoe hij de toekomst zag.

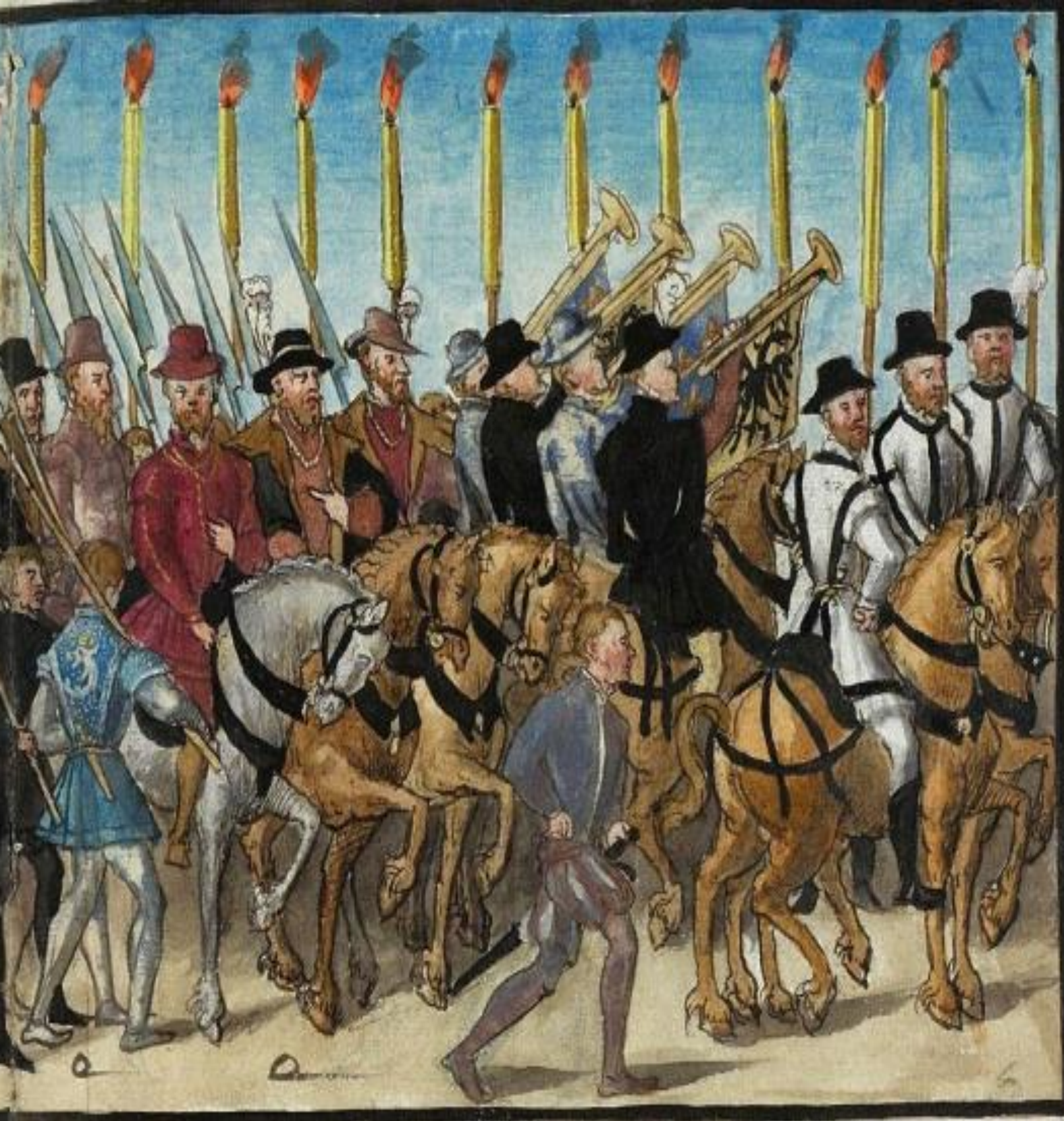
---

²¹² Anne de Montmorency aan Nicolas Perrenot de Granvelle, Dax, 26.11.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B68).

²¹³ Nicolas Perrenot de Granvelle aan Maria van Hongarije, Rochehaut, 25.11.1539 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B65).

III. DE REIS VAN KAREL V DOORHEEN FRANKRIJK: POLITIEKE TEGENSTELLINGEN

“Une entente entre Charles Quint et François Ier:
voilà sans doute un bel oxymore.”

Geligne, Le pape, l'empereur et le roi. L'entrevue de Nice (1538), 11.

In dit hoofdstuk willen we de eigenaardige politieke omstandigheden toelichten waarin de reis plaatsvond. Vooraf spraken Karel V en Frans I immers af om geen politieke gesprekken te voeren. Hoe konden vorsten die in het verleden zoveel waarde hadden gehecht aan hun eigen capaciteiten als diplomatieke bemiddelaars elkaar nu ontwijken aan de onderhandelingstafel? Daartegenover stonden nog andere West-Europese prinses. Omstaanders als Hendrik VIII en paus Paulus III ondernamen immers pogingen om de reis toch een concreter politiek gehalte te geven. In wat volgt, zullen we de verschillende standpunten van de verschillende actoren toelichten.

1. Toeschouwende deelnemers? De kunst van het (niet) onderhandelen

1.1. Karels strategieën om politieke besprekingen uit de weg te gaan

“But chieffly off all is to be notid in the maner off the imperialles procedyng that when thei woll wyn tyme for delays or have a coulour to stert owt thei woll depend the matter upon a third person not present, as thei did in trefyng with your maiestie for the Duchesse off Millan somtyme dependyng the matter upon the quene off Hungary sometyme upon Duke Frederyke,¹ sometyme upon heryng from thire ambassadour till thei saw thire purpos and then quailid the matter with that excuse that was long afore in syght and had nothing a do with the dependinges that thei pretendid, lyke wise with the Venetiens, like wise with the Almaines and with other. So now is to be supposed thei do with these French men, protracting the matter upon the comyng of the kyng off Romains in to the low countries (wich comith forth strait affter these holydais) more to win tyme tyll thei have wound them sellffes honestly owt of Fraunce then for that it were so requisit his presens.”²

Die scherpe analyse van Thomas Wyatt, diplomaat voor Hendrik VIII in Frankrijk, bevatte heel wat waarheid. Op verschillende manieren trachtte Karel V immers relevante politieke gesprekken te mijden. Een daarvan was het excuus van de afwezige derde persoon. Al voor de reis had Frans I aan Maria van Hongarije en Ferdinand gevraagd om zich te begeven naar Frankrijk “avec très instante privé” zodat ze konden deelnemen aan een overleg tussen hem en Karel V.³ Die laatste had weliswaar het plan om samen met Ferdinand en Maria te overleggen over mogelijke nieuwe huwelijksallianties en “autres choses convenables à parfaire l’amytié d’entre ledit France et nous,”⁴ maar liep niet zo hard van stapel als de Franse koning. Hoewel hij geloofde dat zijn medemonarch sprak uit “la vraye, bonne affection et volenté,” liet hij aan zijn broer en zuster weten dat het hem momenteel beter leek “pour plusieurs consideracions” om nog te wachten met een dergelijke bijeenkomst in Frankrijk omdat zijn “arrivée par dela est tant requisé.”⁵ Maria van Hongarije reisde uiteindelijk pas enkele dagen voor de keizer naar

---

¹ Waarschijnlijk ging het hier om Karels broer, Ferdinand.

² Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Parijs, 25.12.1539 (Muir, *Life and letters*, 109-10).

³ Karel V aan Maria van Hongarije, Valladolid, 21.11.1539 (AGR, microfilms, *Länderabteilungen, Belgien*, PA36/B62).

⁴ Karel V aan Maria van Hongarije, Madrid, 22.10.1539 (AGR, microfilms, *Länderabteilungen, Belgien*, PA36/B62).

⁵ Karel V aan Maria van Hongarije, Valladolid, 21.11.1539 (AGR, microfilms, *Länderabteilungen, Belgien*, PA36/B62).

Valenciennes om de ontvangst voor te bereiden. Ferdinand begaf zich pas in de loop van februari vanuit Wenen naar de Nederlanden.⁶

Om zijn reis snel te laten verlopen en zo min mogelijk gesprekken te moeten voeren, wilde de keizer verhinderen dat de Franse koning zich verplaatste van waar hij zich op dat moment bevond. Zo kon het moment van de ontmoeting worden uitgesteld. Karel vernam evenwel via zijn diplomaten en Granvelle dat de koning, ondanks zijn herhaaldelijke aandringen, steeds dichterbij hem toe kwam. Daarom stuurde Karel eind november nogmaals een lid van zijn al beperkte gezelschap naar de koning. Zijn kamerheer de la Chaulx moest naar de Franse koning gaan in Fontainebleau en hem vragen om daar te wachten “sans passer plus outre,” maar de la Chaulx trof rond 2 december het Franse hof al aan in Chenonceaux. Frans I antwoordde aan Karels dienaar dat hij “trop de désir et d’affection” had om de ontvangst van zijn keizerlijke bezoek nog verder uit te stellen. Om hem toch te ‘behagen’ zou hij slechts doorreizen tot in Loches, waar hij op 6 december toekwam.⁷ Eenmaal in het gezelschap van de Franse koning, drong Karel V dan weer herhaaldelijk aan om hem niet helemaal tot aan de grens te volgen.⁸

Eerder werd al toegelicht dat de keizer met een klein gevolg wenste te reizen om zo snel mogelijk te vorderen. Met dezelfde reden was ook Granvelle vooruitgestuurd. Hij liet echter enige ongerustheid blijken toen hij de reisplannen vernam die de Fransen voor ogen hadden. “Et ce qui m’en tient plus en peine, est de la longueur que j’apperçois bien sera en icelluy (passage),” liet hij de keizer weten. Toch zou hij alles in het werk stellen voor “l’avancement.”⁹ De keuze voor een klein gevolg werd mede ingegeven door de gedachte dat Karel zo min mogelijk wilde vragen en verschuldigd zijn aan de Fransen. Hij maakte geen enkel verzoek naar de koning of *connétable* toe en vroeg ook geen extra logementen voor dienaren boven het aantal dan dat hij eerst had aangegeven.¹⁰ Bovendien weigerde de keizer gedurende de reis herhaaldelijk uitgebreide banketten en stelde hij zich tevreden met “colation de confitures.”¹¹

De af- en aanwezigheid van Granvelle in Karels gevolg vormde een belangrijke manier om gesprekken uit de weg te gaan. Wanneer we de reisroute van Granvelle samenstellen op basis van diens correspondentie en die van andere diplomaten, dan zien we dat hij in Frankrijk slechts enkele keren in het gezelschap van de keizer vertoefde: enkele dagen tussen Loches en Blois, enkele dagen in Parijs, en opnieuw enkele dagen in La Fère. Nergens staat Granvelle vermeld in de vlugschriften van de intochten. De afwezigheid van Karels raadgever mag zeker niet onderschat worden. Hij bekleedde immers naast Francisco de los Cobos een sleutelpositie in de

---

⁶ Horst Rabe, *Karl V. Politische Korrespondenz, Brieflisten und Register* (Konstanz: Universität Konstanz, 1999), 7: 1254-9.

⁷ Frans I aan Anne de Montmorency, Chenonceaux, 04.12.1539 (BnF, *manuscrits français* 3021), f. 11; Frans I aan Anne de Montmorency, Loches, 06.12.1539 (BnF, *manuscrits français* 3021), f. 15.

⁸ “[...] y trabajaremos de partir otro día despues de año nuevo, despidiendo nos ally del Rey, aunque no se podra acabar que no passen sus hijos y el condestable [...]” Karel V aan kardinaal Tavera, Orléans, 21.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 642).

⁹ Nicolas Perrenot de Granvelle aan Maria van Hongarije, Châtellerault, 06.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 306).

¹⁰ “Adde to this that, as we lerne, th’emperour pressith nother the French kyng nor the conestable with no requests not so much as very tryfilles. Not that he woll add one of his servantes to be logid, above the nombre that he first apoyntid; as we take it to be not bound unto them in eny thing more then in that that thei of them sellffes do.” Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Parijs, 25.12.1539 (Muir, *Life and letters*, 109).

¹¹ Lambert, *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellay-Langey*, VI: 390.

Figuur 11: Reisvoortgang van Nicolas Perrenot de Granvelle (november 1539 - januari 1540).

Rabe, *Karl V. Politische Korrespondenz*, 1236-40; Rivaud, *Entrées épiscopales*, 207; L&P, *Volume 14 Part 2*, 273-4; Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 153; AGR, microfilms, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B65-7; Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 305-6; Muir, *Life and letters*, 101-14.

behandeling van de internationale relaties voor Karel.¹² Nicolas Perrenot de Granvelle was na de dood van de kanselier Mercurino de Gattinara in 1530 opgeklommen tot in de allerhoogste vertrouwenskring van de keizer. Granvelle was een Franc-Comtois, die nog les had gekregen van

¹² José Martínez Millán, “Conseils et factions curiales durant le règne de l’empereur Charles-Quint (1500-1558),” in *Conseils et conseillers dans l’Europe de la Renaissance (v. 1450- v. 1550)* (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2012), 109-45.

Gattinara zelf toen die professor was in Dole. Zijn eerste taak in dienst van de Habsburgers was voor Margaretha van Oostenrijk in de Nederlanden. Zij merkte al snel zijn politiek inzicht op en in 1524 werd Granvelle benoemd in de Geheime Raad van de keizer als *conseiller et maistre aux requestes ordinaires*. Tijdens de periode 1526-1528 verbleef hij langdurig in Frankrijk als ambassadeur. Zijn diplomatieke missies werden toen echter doorkruist door enkele moeilijke situaties zoals het doodgeboren verdrag van Madrid, de oprichting van de Liga van Cognac en de nieuwe vijandigheden van de Fransen tegenover de keizer. In januari 1528 werd Granvelle zelfs even gevangen gezet als represaille voor de arrestatie van enkele Franse diplomaten. In 1530 kende de carrière van Granvelle een hoge vlucht met zijn benoeming tot *garde des sceaux*. Hoewel hij nooit tot kanselier werd benoemd, de titel die Gattinara had gedragen, verwierf Granvelle een heel gelijkaardige status.¹³

In die hoedanigheid had Granvelle dus een belangrijke vertrouwenspositie bij Karel V en had hij een grotere invloed dan bijvoorbeeld de hertog van Alva die ook mee was tijdens de reis. Toch bleef Granvelle grotendeels onzichtbaar, heen en weer reizend om de snelheid van de reis en de goede ontvangsten te verzekeren.¹⁴ Dat wil evenwel niet zeggen dat Granvelle geen gesprekken had met de *connétable* of de Franse vorst. Met Montmorency voerde hij onder andere gesprekken over de wenselijkheid van een nieuw huwelijk voor Karel V zelf of voor zijn zoon Filips met bijvoorbeeld Margaretha van Valois “une rose entre les espines, et ung ange entre les diables.”¹⁵

Al het voorgaande sloot echter niet uit dat Karel V en Frans I gesprekken konden voeren. Zo vertelde Thomas Wyatt dat hij van de koningin van Navarra, de zuster van Frans I, had vernomen dat de keizer, de koning, de *connétable*, de kanselier én Granvelle voor meer dan drie uur samen hadden overlegd in het kasteel van Blois.¹⁶ Ook in Parijs vond nog een tweede en vrij lang gesprek plaats.¹⁷ Waarover de verschillende partijen daar telkens redetwisten, kon Wyatt echter niet verduidelijken. De verschillende Engelse diplomaten keken met een zekere argwaan naar de gesprekken en vermoedden dat de gesprekken wel moesten gaan over Milaan: “which is almost impossible on the French mens byhallff to containe, by direct or indirect meens to hunt for the thing that thei so much desire.”¹⁸ Tot enige conclusie kwamen ze tijdens de reis alvast niet. Het viel Wyatt op dat na het gesprek in Blois, Granvelle niet meer meetrok naar Fontainebleau maar via Étampes naar Parijs reisde “off purpos to avoide in the meene tyme fforder communication.”¹⁹ Zonder Granvelle bleek het immers heel moeilijk om goede gesprekken te voeren.

Er bestaan meerdere getuigenissen over ontmoetingen tussen Karel en de koningin Eleonora of Montmorency (gaande van onderlinge gesprekken tot samen bidden of eten), maar de samenkomsten tussen Karel V en Frans I beperkten zich meestal tot officiële gelegenheden

---

¹³ Daniel Antony, *Nicolas Perrenot de Granvelle, premier conseiller de Charles-Quint* (Besançon: Sekoya, 2006); Maurice Van Durme, “Les Granvelle au service des Habsbourg,” in *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas*, eds. Krista De Jonge en Gustaaf Janssens (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2000), 11-82.

¹⁴ De Engelse ambassadeurs zagen in het wegsturen van Granvelle een gerichte tactiek om onderhandelingen te ontlopen. Edmund Bonner aan Thomas Cromwell, Parijs, 30.12.1539 (*L&P, Volume 14 Part 2*, 286-7).

¹⁵ Montmorency leek vooral een huwelijk genegen tussen Karel V en Margaretha, maar Granvelle was voorzichtig, wetende dat de keizer niet meteen wilde hertrouwen. Nicolas Perrenot de Granvelle aan Karel V, Langon, 26.11.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 295).

¹⁶ Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Parijs, 25.12.1539 (Muir, *Life and letters*, 108-9).

¹⁷ Ferrerio aan Paulus III, Parijs, 03.01.1540 (Lestocquoy, *Correspondance des nonces*, 519-20).

¹⁸ Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Parijs, 25.12.1539 (Muir, *Life and letters*, 109).

¹⁹ Ibid.

(voornamelijk de intochten en de banketten).²⁰ Ook tijdens het jagen ging Frans I niet mee, maar trok de keizer op pad met de koningszonen.²¹ De keizer verliet uiteindelijk Frankrijk zonder enige belofte te hebben gedaan of noemenswaardige politieke gesprekken te hebben gevoerd.²²

Dat alles kan toch opvallend genoemd worden, want Karels beleid kende altijd al een zeker doe-het-zelf-gehalte. Hij nam immers in het verleden vaak een grote rol op in executieve en persoonlijke diplomatie. Ontmoetingen met andere monarchen waren talrijk: vier met Hendrik VIII, twee met Clemens VII, drie met Paulus III en ook drie met Frans I. Karel geloofde dan ook dat een onderlinge ontmoeting een van de beste en eerlijkste manieren was om bepaalde problemen te regelen.²³ Toch liet hij zijn geloof in de waarde van dergelijke topdiplomatie in de laatste vijftien jaar van zijn regeerperiode deels varen en kwam hij zelf minder tussen bij diplomatieke onderhandelingen.

1.2. Franse posities ten aanzien van potentiële politieke besprekingen

Als goede gastheer betaamde het voor Frans I niet om Karel V te belasten met (enige) politieke gesprekken, zeker niet met de gegeven beloftes. De twee monarchen reisden quasi niet samen. Jachten, intredes & banketten waren talrijk en erg langdradig. Hierdoor raakte de diplomaat Wyatt steeds meer overtuigd dat gedurende de reis geen akkoord zou bereikt worden. “But we see not for all thes entrys, for all this joyning of armes, knyttyng of crowns, and such cerymonys, that thei shold determin to part the world bytwene them.”²⁴ Dat de jacht een mogelijke katalysator zou zijn om politieke gesprekken op gang te brengen of juist uit de weg te gaan, daarover bestaat discussie.²⁵ De 16e-eeuwse historicus Paradin noteerde in zijn geschiedenis over Frans I alvast een opmerkelijke anekdote die aantoonde dat een heikele kwestie als Milaan nooit veraf was.

“Et est à noter, que le Seigneur de Saussac en ce voyage portoit des oiseaux de proye en poste, & en donnoit le passetemps par intervalles à sa Maiesté: mesmenent du vol du Milan, & demandoit quelque fois ledit Prince au susdit Seigneur de Saussac, s’ilz voleroient le Milan: lesquelz mots plusieurs prenoient en autre intelligence, que de la volerie: par ce qu’il estoit question de la restitution du Duché de Milan, lequel il avoit promis rendre & restituer au Roy, avec certaines conditions, lesquelles estans interpretées, ne se trouvèrent pas fort avantageuses pour le Roy.”²⁶

Over het algemeen trachtte het Franse hof, en Montmorency op de eerste plaats, het hele gebeuren alleszins af te schermen van buitenlandse diplomaten. Wyatt klaagde herhaaldelijk in

---

²⁰ Bijvoorbeeld in de verschillende brieven van Thomas Wyatt (Muir, *Life and letters*, 95-130), of van de nuntii: Cardauns, *Nuntiaturberichte*, 51-73; Lestocquoy, *Correspondance des nonces*, 512-22.

²¹ Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 653-8, 663-6.

²² Paillard, “Le voyage de Charles-Quint en France,” 531.

²³ Parker, *Emperor*, 520.

²⁴ Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Parijs, 25.12.1539 (Muir, *Life and letters*, 111).

²⁵ Glenn Richardson, “Hunting at the courts of Francis I and Henry VIII,” *The Court Historian* 18, nr. 2 (2013): 127-41.

²⁶ Paradin, *Histoire de nostre temps*, IV: 116.

zijn brieven hoe hij niet kon deelnemen aan de festiviteiten. Op 11 december had hij nog een audiëntie met de keizer in Châtellerault, maar op 12 december reisde hij al door naar Amboise. In Loches was er voor hem geen plaats voorzien. De Engelse diplomaat moest ook al vroeger naar Parijs trekken. Zijn getuigenis laat zien dat het hem en andere diplomaten uitermate moeilijk werd gemaakt. Hij vertelde dat “no embassadour shold tary” en dat ze “ar all dryven still afore and afore” zodat ze niet anders meer konden dan “in corners lye hydden” waar ze amper iets konden waarnemen. Buitenlandse diplomaten geraakten ook moeilijk aan paarden. De *connétable* had laten uitvaardigen dat enkel de keizer, de Franse koning, Maria van Hongarije en hijzelf op een paard mochten zitten.²⁷ De diplomaten moesten bovendien slapen in “evill favourd logyng and worse beddyng” en iemand als Wyatt vond in Frankrijk slechts “so small respect to eny man at this howre.” Toch trachtte Wyatt nooit veraf te blijven van het hele reisgezelschap, “but how so ever the matter goth I woll not be farre.”²⁸

Aan het Franse hof waren natuurlijk uiteenlopende standpunten waar te nemen over het al dan niet voeren van politieke gesprekken met de keizer. Aan de ene kant had je de *connétable* Anne de Montmorency en kardinaal Jean de Lorraine. Die eerste viel in 1539 op politiek vlak haast *incontournable* te noemen, maar bleef ondanks alles toch nog onderworpen aan de welwillendheid van de Franse koning. Montmorency kende de koning sinds zijn jeugd. Echt opklimmen op het politieke toneel deed hij pas in de jaren 1530 met de onderhandelingen over de bevrijding van de koningskinderen uit Spanje. Zijn militaire successen in de Provence in 1536 en in Piëmont in 1537 tegen de Habsburgse troepen werden in 1538 bekroond met de benoeming tot *connétable*. Hij investeerde fors in zijn diplomatieke contacten. De Franse diplomaten schreven hem steevast aan en werden bijvoorbeeld in 1538-9 op zijn initiatief naar de keizer uitgezonden. Buitenlandse ministers en raadgevers correspondeerden met hem en ook buitenlandse ambassadeurs in Frankrijk hechtten bijzondere waarde aan zijn adviezen. In de loop van de jaren 1530 had Montmorency een steeds sterkere voorkeur laten blijken voor de politieke dialoog en een appeasementpolitiek met de Habsburgers. Met het bestand getekend in Nice en de samenkomst in Aigues-Mortes in juli 1538 verwezenlijkte de *connétable* dan ook een belangrijke deel van zijn visie.²⁹

Een belangrijke figuur naast hem was kardinaal Jean de Lorraine. Hij stond al aan de zijde van de koning vanaf de jaren 1520. In tegenstelling tot Montmorency opereerde hij meer in de schaduw, maar hij was daarom niet minder belangrijk. Jean de Lorraine had in de jaren 1530 enkele belangrijke missies uitgevoerd voor de Franse koning, onder andere aan het keizerlijke hof rond de kwestie van Milaan, en speelde ook in de onderhandelingen van Nice een belangrijke rol.³⁰ Cedric Michon heeft de verhouding tussen de twee machtshebbers in 1539, Lorraine en Montmorency, nauwkeurig omschreven:

---

²⁷ Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Amboise, 12.12.1539 (Muir, *Life and letters*, 101).

²⁸ Ibid.; Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Blois, 16.12.1539 (Muir, *Life and letters*, 101-7).

²⁹ Rentet, “Anne de Montmorency (1493-1567). Le conseiller médiocre,” 279-311.

³⁰ Cédric Michon, “Jean de Lorraine (1498-1550),” in *Les conseillers de François Ier*, ed. Cédric Michon (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2011), 383-99.

“Jean de Lorraine est donc, avec Montmorency, à partir de 1536, l’homme qui compte. Cette association entre les deux hommes maintient toutefois une hiérarchie claire. C’est indiscutablement Montmorency qui dirige le duo. [...] Le cardinal est un favori présent, un homme proche du roi au sens propre. Il l’accompagne à la chasse, à la danse, aux fêtes, aux dîners. Montmorency le fait également, mais c’est aussi un homme de dossiers et de pouvoir. [...] Là où Montmorency ou un prélat comme Jean du Bellay entretiennent une correspondance très riche avec les ambassadeurs en Allemagne et en Italie, Jean de Lorraine échange très peu de lettres avec les envoyés du roi. Tandis que ces hommes jouent la carte de la compétence et de l’information, Jean de Lorraine joue celle de l’affection royale. Cette carte est payante et lui assure une place de choix dans l’entourage du souverain. [...] La nature de leur influence est donc différente. Jean de Lorraine a l’oreille du roi, Anne de Montmorency l’a également, mais il a surtout la puissance politique que lui confère sa maîtrise des dossiers et des hommes de l’État. Le premier est au contact permanent de la source des faveurs, le second dirige leur acheminement. [...] Ils se complètent et ne se concurrencent pas.”³¹

In november 1539 zou dan ook Montmorency met de koningszonen naar de grens reizen om de keizer te gaan verwelkomen en bleef Jean de Lorraine achter bij de zieke koning. De *connétable* verliet het hof, maar liet “derrière lui le cardinal de Lorraine pour le remplacer temporairement dans ses fonctions auprès du roi.”³² Het is een algemeen beeld dat stevast terugkeerde tijdens de reis. Zo vergezelde Jean de Lorraine de koning ook tijdens diens aparte missen of tijdens diens afzonderlijke intredes in de steden, voorafgaand aan de feestelijke intochten van de keizer. Montmorency begeleidde daarbij stevast de keizer en woonde met hem de mis bij of ze dineerden samen. De verschillende band die de *connétable* en Jean de Lorraine hadden met de Franse koning verklaart mede waarom het enkel Montmorency was die in 1541 uit de gratie viel. Hij kon beschouwd worden als de architect van de toenaderingspolitiek. Zijn raad werd dan ook gevolgd tijdens de doorreis van de keizer, aan wie hij verzekerde niet te hoeven vrezen voor enige politieke gesprekken. De *connétable* herhaalde meermaals aan Granvelle en Karel V gevoelige kwesties omtrent Milaan en de huwelijken later te willen afhandelen.³³ In dat verband spreekt een fragment uit een brief van Thomas Wyatt boekdelen. Enige gunstige politieke gesprekken of akkoorden zouden de Fransen niet kunnen verbergen voor de buitenwereld omwille van “the Glory off the Conestable and the very nature off the French men.”³⁴

Aan de andere kant had je aan het Franse hof figuren die een vijandigere houding aannamen tegenover de keizer. Anne de Pisseleu, hertogin van Étampes, was de belangrijkste maîtresse van Frans I sinds diens terugkeer uit Spaanse gevangenschap in 1526. Langzaam bouwde ze haar

³¹ Cédric Michon, “Les richesses de la faveur à la renaissance: Jean de Lorraine (1498-1550) et François Ier,” *Revue d’histoire moderne & contemporaine* 50, nr. 3 (2003): 45-8.

³² Michon, “Les richesses de la faveur,” 45.

³³ “[...] Sadite Majesté Impériale [...] m’a respondu que, le mesme jour que ledit seigneur connestable fut devers elle, il luy parla en tout de mesmes, horsmis du mariage de Sa Majesté, dont il ne luy fit semblant; que, comme je suppose, a esté pour la responce que je luy en fis [...].” Nicolas Perrenot de Granvelle aan Maria van Hongarije, Châtellerault, 06.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 306).

³⁴ Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Parijs, 25.12.1539 (Muir, *Life and letters*, 109).

invloed aan het Franse hof uit. Na verloop van tijd kwam ze op politiek vlak recht tegenover Montmorency te staan wat Anne de Pisseleu als het ware vanzelf een vijandigere houding deed aannemen tegenover de keizer. Volgens de keizerlijke ambassadeur Bonvalot toonde Anne tijdens de reis een zeker wantrouwen tegenover de keizer.³⁵ Alvast met de nodige *hindsight* is daarover later het fantasierijke verhaal ontstaan - we lezen het al in de kroniek van Sandoval en ook in talloze 17^e-eeuwse werken - waarbij de keizer had geprobeerd om de welwillendheid van de hertogin te verkrijgen door een kostbare ring 'per ongeluk' aan haar voeten te laten vallen. Anne raapte de ring op en wilde hem teruggeven, maar de keizer glimlachte en zei dat het de hare was omdat het altijd de gewoonte was geweest bij koningen en keizers dat wat uit hun handen viel, niet naar hen terugkeerde. De hertogin zei met enige schroom dat ze zo'n kostbaar juweel niet verdiende, en daarop vroeg de keizer het juweel te bewaren ter zijner nagedachtenis. De hertogin beloofde dat te doen en was nu door die opmerkelijke gunst gebonden zodat ze niet meer kon aandringen de keizer tegen te houden.³⁶ Dat tafereel heeft zich meer dan waarschijnlijk nooit voor gedaan en kan geplaatst worden naast een ander, al even foutief verhaal dat vlug de ronde deed. De hofnar Triboulet van Frans I zou gezegd hebben dat hij zijn hoofddeksel zou geven ofwel aan de keizer die zot genoeg was om zijn lot te leggen in handen van zijn gezworen aartsvijand, ofwel aan de koning als hij nog zotter bleek om niet van dergelijke situatie politiek te profiteren door Milaan op te eisen.³⁷

Er moet evenwel meteen gesteld worden dat de keizer tijdens de reis nergens echt in verlegenheid werd gebracht of verplicht werd om politieke gesprekken te voeren. Als we de brieven van de nuntius Poggio en legaat Farnese moeten geloven, lijkt de keizer zijn verblijf in Frankrijk juist verlengd te hebben om de omgeving van Frans I met Anne de Pisseleu, Marguerite de Navarre (zuster van Frans I en koningin van Navarra), Montmorency, Jean de Lorraine en nog enkele andere Franse edellieden te overtuigen van zijn mogelijke toekomstplannen.³⁸ Dergelijke stelling lijkt echter vooral ingegeven door het optimisme dat heerste onder de pauselijke gezanten. Zij geloofden sterk in de mogelijkheid van een duurzame vrede. In een brief van midden januari 1540 liet Granvelle aan Maria van Hongarije weten dat Karel zijn verblijf enkele

³⁵ David Potter, "Anne de Pisseleu (1508-1580), duchesse d'Étampes," 535-56.

³⁶ "[...] una tarde el emperador estaba á la lumbre, y la duquesa con él, procurandole alegrar, porque la mujer era por estreino discreta, y el emperador gustaba de oírle sus buenas razones. Tenia el emperador en el dedo un rico anillo con un diamante de gran precio: sacóle del dedo, y trayéndole entre ellos (como suele hacer un hombre pensativo) cayósele de las manos: la duquesa se bajó por él, y con la cortesía debida dábase al emperador. El emperador sonriéndose dijole: "Ese es vuestro, duquesa, porque siempre fue costumbre de los reyes y emperadores, que le que se les cae de las manos no le vuelvan á ellas." Y como la duquesa llena de vergüenza dijese que lla no merecia joya tan preciosa, el emperador mandó que la guardase en memoria de aquella jornada que el habia hecho por aquella tierra, y de lo que entre los dos se habia hablado en Orléans. La duquesa dando muchas gracias prometió que siempre se acordaria de tan señalada merced, favor y honra como de S.M. habia recibido. Valió tanto el anillo, y la duquesa de Estampes quedo tan obligada con él, que con lo mucho que ella podia con el rey de Francia alcanzó que no se tratase de detener al emperador." Prudencio de Sandoval, *Historia del emperador Carlos V*, VII: 95-6; 17e-eeuwse voorbeelden in Scipion Dupleix, *Histoire générale de France* (Parijs: Sonnius, 1630), III: 441 e.v.; Antoine Varillas, *Histoire de François premier* (Parijs: Barbin, 1685), II: 250-1.

³⁷ Guillaume Berthon, "Triboulet a frères et soeurs" - Fou de cour et littérature au tournant des XVe et XVIe siècles," *Babel* 25 (2012): 97-120.

³⁸ Kardinaal Farnese aan Paulus III, Parijs, 07.01.1540 (Cardauns, *Nuntiaturberichte*, 66; zie ook 69, voetnoot 1).

dagen had verlengd omdat ze aan het Franse hof zo blij waren met zijn aanwezigheid en het dan onbeleefd zou zijn om snel voort te maken.³⁹

Dat het struikelblok Milaan niet direct ter sprake kwam valt misschien moeilijk te geloven, maar het spel werd zoals reeds eerder betoogd subtieler gespeeld doordat Frans I zelf naar het symbolische Loches was afgezakt. Zo werd de huwelijkskandidaat voor Milaan, Charles, de hertog van Orléans, als eerste naar Karel V gestuurd. Charles begroette de keizer als eerste net voor Fuenterrabía, vergezelde hem constant tijdens de reis, tijdens diens intochten en jachten, en nam als laatste afscheid van de keizer in Valenciennes.⁴⁰ Frans I had in vergelijking met de koningszonen heel weinig contact met Karel V. De Franse monarch hoefde niets uit te spreken om duidelijk te maken hoe hij de toekomst zag.

2. Deelnemende toeschouwers: een Europese dimensie

Het hele reisgenootschap van 1539-1540 kan als diplomatiek centrum verder bestudeerd worden. Gedurende twee maanden waren de ogen van heel West-Europa gericht op de keizerlijke passage doorheen Frankrijk. Talloze diplomaten keken dan ook met een vergrootglas naar mogelijke ontwikkelingen tussen de monarchen. Daarover berichtten ze dan uitvoerig aan het thuisfront. Het bleef echter niet noodzakelijk bij gewoon passief waarnemen. Zeker paus Paulus III en Hendrik VIII wilden invloed uitoefenen op het verloop en het vervolg van de reis.

2.1. Paus Paulus III & het verlangen naar eenheid in de christenheid

2.1.1. De paus, de keizer & de koning

Zowel langs Franse als Habsburgse kant werden diplomaten uitgezonden naar de verschillende, Europese hoven. Luis de Zúñiga y Ávila werd naar Italië gestuurd om duidelijk te maken dat de keizer niet naar Italië zou reizen, maar naar de Nederlanden. Eerst trok Ávila naar de keizerlijke admiraal, prins Doria in Genua, waarna hij naar Milaan en vervolgens naar Rome trok, waar hij op 20 november aan de pauselijke curie verslag uitbracht van de geplande reis.⁴¹ Paus Paulus III was verheugd te horen dat het door hem mee uitgewerkte bestand van Nice versterkt werd, maar hij wilde ook opnieuw deel uitmaken van een mogelijke verankering van die vriendschap. Met hetzelfde doel als Ávila, zonden Montmorency en Frans I de aristocraat François de Rohan-Gié uit die een dag later dan Ávila toekwam aan het pauselijke hof.⁴²

Het gezamenlijk gevoel van afgunst van Karel V en Frans I tegenover de paus en de familie Farnese (waartoe Paulus III behoorde) als vredesmaker was in Nice zichtbaar geweest en met de ontmoeting in Aigues-Mortes duidelijk tot uitdrukking gekomen.⁴³ Voor Christine Shaw was het

---

³⁹ Nicolas Perrenot de Granvelle, 13.01.1540 (AGR, microfilm, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B67).

⁴⁰ De eindbegroeting in Valenciennes was uiterst hartelijk: "Ce fait fist le semblable le duc d'Orléans et se vouloit mettre sus ung genouil, mais l'empereur tousiours la teste descouverte et tousiours soubzriant le recept entre ses bras et se devisa longue espace à luy." *La triumpante et magnifique entrée de l'empereur Charles [...] en sa ville de Valenciennes 1539*, Ciii.

⁴¹ Susan Brigden, "Pastime with good company: the visit of the prince of Salerno to England, July 1540," *University of Oxford, History working paper 2* (2013): 7-9; Ángel González Palencia, *Don Luis de Zuñiga y Avila: gentilhomme de Carlos V* (Badajoz: Arqueros, 1930), 54-63.

⁴² Ludwig Pastor, *The history of the popes* (Londen: Kegan Paul, 1912), XI: 365.

⁴³ Cardauns, *Von Nizza bis Crépy*, 4.

juist de aanwezigheid van Paulus III in Nice die had verhinderd dat beide vorsten al samenkwamen. Het zorgde er volgens Shaw echter ook voor dat ze achteraf juist met opzet nog eens zonder hem samen afspraken.⁴⁴ In de ogen van Jean-Marie Le Gall weigerden de soevereinen “de se rencontrer devant le pape, afin de pas le placer en position surplombante de médiateur.”⁴⁵ Dat alles verhinderde paus Paulus III echter niet om opnieuw te proberen een rol te spelen in de toenadering tussen Valois en Habsburg. De gunstige verhouding tussen beide hoven kon de paus niet zomaar aan zich voorbij laten gaan. Daarom zou hij ook nu interfereren om zo de duurzame vrede tussen Frankrijk en Habsburg te bewerkstelligen, hetgeen nodig was voor een algemeen concilie. Van zodra Ávila en Gié de intenties van hun monarchen hadden overgebracht, ging de paus over tot het bijeenroepen van een geheim consistorie op 24 november 1539 waarbij de kardinalen met de paus akkoord gingen om diens kleinzoon, kardinaal Alexander Farnese (1520-1589), als legaat naar Karel V en Frans I te sturen.⁴⁶ Die jonge kardinaal zou meer dan twintig jaar later zijn missie in herinnering brengen in een bijzonder fresco van Taddeo Zuccaro.

2.1.2. Het herschrijven van de geschiedenis: de missie van Alexander Farnese

Ongeveer 50 kilometer ten noordwesten van Rome staat een monumentaal, laat renaissancistisch bouwwerk gekend als de Villa Caprarola, ook wel de Villa Farnese genoemd. Een van de belangrijkste ontvangstruimtes in het gebouw is de *Sala dei Fasti Farnesiani* (zaal met de daden van de Farneses). De villa en die zaal werden grotendeels bekostigd door kardinaal Alexander Farnese. Dat geschiedenis maken en geschiedenis schrijven twee aparte zaken waren, had de familie Farnese goed begrepen. De familie die met de verkiezing van paus Paulus III op de voorgrond was getreden in de Europese politiek, beseftte sterk dat kunst en geschiedenis politieke instrumenten konden vormen om de roemrijke daden van de familie te vereeuwigen. We hadden het al over het misleidende fresco van de samenkomst van Nice in 1538, waar de bevestiging van het bestand tussen Karel V en Frans I door de mediatie van paus Paulus III werd afgebeeld. De fresco's in Caprarola zijn geen getrouwe historische reconstructies, maar uitstekende voorbeelden van pogingen tot het herschrijven van de geschiedenis.⁴⁷

In de *Sala dei Fasti Farnesiani* valt ook een fresco te bewonderen van de intrede in Parijs op 1 januari 1540. De missie van Alexander Farnese in 1539-1540 om de vrede te bewerkstelligen tussen Karel V en Frans I vormde een van de eerste belangrijke acties van de jonge kardinaal. Wanneer hij goed twintig jaar later, in 1562-1563, de villa Caprarola liet afwerken door de schilder Taddeo Zuccaro en zijn medewerkers, voelde hij zich niet te beroerd om, net zoals gedaan werd met het fresco van de ‘vrede’ van Nice, het evenement in een bepaald kader te plaatsen. Hiermee wou hij het huis Farnese glorificeren, en zo meespelen met de grote hoven in Europa zoals die

---

⁴⁴ Christine Shaw, “The papal court as a centre of diplomacy from the Peace of Lodi to the Council of Trent,” in *La papauté à la Renaissance*, eds. Florence Alazard en Frank La Brasca (Parijs: Champion, 2007), 634.

⁴⁵ Jean-Marie Le Gall, *Les guerres d'Italie (1494-1559): une lecture religieuse* (Genève: Droz, 2017), 93.

⁴⁶ Pastor, *History of the popes*, XI: 365. Zie ook het verslag in Cardauns, *Nuntiaturberichte*, 39 e.v.

⁴⁷ Loren W. Partridge, “Divinity and dynasty at Caprarola: perfect history in the room of Farnese deeds,” *The Art Bulletin* 60, nr. 3 (1978), 494-6.

Figuur 12: De intrede die nooit was: de intrede van Frans I, Karel V en kardinaal Farnese in Parijs op 1 januari 1540. Fresco: Taddeo Zuccaro (1529-1566), ca. 1562-1563, Palazzo Farnese di Caprarola, Sala dei Fasti Farnesiani. Partridge, "Divinity and dynasty at Caprarola," 513-8.

van Habsburg, Valois, Este, Gonzague, Medici etc.⁴⁸ Tussen wat we op het fresco gepresenteerd krijgen en wat effectief die dag in Parijs gebeurde, lag echter een groot verschil.

Kunsthistoricus Loren Partridge heeft de fresco's in de villa Caprarola uitgebreid beschreven. We beschrijven hier kort wat hij te vertellen had over het fresco van de intocht in Parijs.⁴⁹ Boven de eigenlijke afbeelding staat een Latijnse inscriptie: "Frans, koning der Fransen, ontving met grootsheid keizer Karel V, die op weg was om de opstand in de Nederlanden te onderdrukken, en kardinaal Alexander Farnese, legaat van belangrijke zaken, in Parijs in het jaar van de verlossing 1540."⁵⁰ De inscriptie geeft eerst de seculiere autoriteiten en de missie van Karel V weer, alvorens de geestelijke autoriteit, kardinaal Farnese, te vermelden wat aantoonde dat de grootste moeilijkheid die zich aan het einde van 1539 voordeed de opstand in de Nederlanden was. De Kerk steunde Karels missie tegen de Gentse rebellie, die ze zag als een indirecte aanval op haar. Karels bestraffing zou de Kerk beschermen. De inscriptie geeft te kennen dat de keizer, de Franse koning en de Kerk in harmonie samenwerkten om de christelijke gemeenschap te beschermen. Pauselijke diplomaten uit die tijd geloofden sterk in een duurzame vrede tussen de eeuwige

⁴⁸ Over de aard en competitie tussen de vorstehuizen in de 16e-17e eeuw: Bély, *La société des princes*, Chapitre VII. Affirmation et déclin des maisons souverains, 165-94.

⁴⁹ Partridge, "Divinity and dynasty at Caprarola," 513-6.

⁵⁰ Origineel: "Franciscus Galliarum rex Carolum V augustum comprimendae defectionis causa in Belgas proficentem et Alexandrum Farnesium cardinalem magnis de rebus legatum Lutetiae Parisionum amplissimo apparatu suscipit anno salutis 1540."

rivalen. Zo konden uiteindelijk de echte problemen aangepakt worden: de Turken, Hendrik VIII en de conflicten met de protestanten.⁵¹

Onder de baldakijn, versierd met de wapens van Frankrijk, het Heilig Roomse Rijk, en de Farneses, rijdt de gastheer Frans I, centraal in het midden. Achter hem volgen zijn twee zonen: Henri, de *dauphin*, en Charles, hertog van Orléans. Tussen hen in staat kardinaal Jean de Lorraine.⁵² Rechts van Frans I staat keizer Karel afgebeeld met een Titiaanse gelaatsuitdrukking. Het hele gevolg wordt naar de toegangspoort van Parijs, versierd met het Franse wapen, geleid door de pauselijke legaat, kardinaal Alexander Farnese, zittend op een ezel. Naast hem staat Anne de Montmorency met getrokken zwaard, het ultieme teken van de bescherming van de christelijke gemeenschap. Voor Montmorency uit zien we kardinaal Jean du Bellay met een processiekruis. Helemaal links, nog net tussen de stokken van de baldakijn, rijdt Pietro Strozzi, aanvoerder van de Franse troepen in Italië. De belangrijkste figuren staan iconografisch schijnbaar onder de baldakijn geplaatst, maar technisch gezien zijn het in werkelijkheid enkel Karel V en Frans I die onder de baldakijn voortschrijden.

Parijs is getransformeerd in het nieuwe Rome, wat gesuggereerd wordt door de strijder te paard die het gezelschap leidt, en door Romeinse soldaten tussen de massa. Kardinaal Farnese rijdt op een ezel, een *imitatio christi* suggererend, waardoor Parijs ook in een nieuw Jeruzalem transformeert. De drie dragers van de baldakijn zijn van rechts naar links: Taddeo Zuccaro, diens jongere broer Federico Zuccaro en vader Ottaviano Zuccaro. De schilder wilde hiermee zijn sociale status benadrukken. Een ander element dat zeker niet aan de aandacht van de toeschouwer ontsnapt, is de nadrukkelijke plaatsing van Frans I. Karel V wordt duidelijk verdreven uit het centrum door de dominerende figuur van de Franse koning. Het roept een link op tussen het eigenlijke evenement en de tijd waarin het geschilderd werd. De ongelijke behandeling van beide monarchen moest zonder twijfel appelleren aan de vriendschap van de familie Farnese met Frankrijk, en de gespannen relaties van de familie met Karel V en het Heilig Roomse Rijk.⁵³

Tot zover hetgeen we te zien krijgen op het fresco. Hoever ligt die afbeelding nu af van wat we zouden moeten te zien krijgen met wat de bronnen te kennen geven? Net zoals het fresco van de nooit gebeurde samenkomst in Nice, heeft het geschilderde tafereel zich nooit zo voorgedaan. Enkel Karel V maakte een feestelijke intocht in Parijs op 1 januari 1540. Hij werd onder de baldakijn in geen geval vergezeld door Frans I.⁵⁴ De Franse koning maakte zelfs helemaal geen deel uit van de stoet. Hij was al eerder ingetrokken in het huis van Montmorency in de *rue Saint-Anthoine* en verder getrokken naar het *Palais* op het *île de la Cité* om de keizer op het einde van zijn intocht te verwelkomen. Ook Alexander Farnese, die de dag voordien al zijn intrede in de stad had gemaakt, nam niet deel aan de stoet. Aan hem werd gevraagd te wachten aan de Notre-Dame om de misviering voor de keizer te leiden.⁵⁵ Karel V werd wel vergezeld door de koningszonen, die door zijn uitdrukkelijke wens zich ook onder de baldakijn begaven, net zoals

---

⁵¹ Partridge, "Divinity and dynasty at Caprarola," 514.

⁵² Partridge zegt dat het vermoedelijk gaat om kardinaal Louis de Guise de Lorraine, maar het is veel waarschijnlijker dat het hier om Jean de Lorraine gaat, gezien zijn belangrijke functie in 1539-1540.

⁵³ Gérard Labrot, *Le palais Farnèse de Caprarola. Essai de lecture* (Parijs: Klincksieck, 1970), 89.

⁵⁴ *L'ordre tenu et gardé à l'entrée [...] en la ville de Paris*, Aii.v.

⁵⁵ *Ibid.*, Cii.r; Kardinaal Farnese aan Paulus III, Parijs, 04.01.1540 (Cardauns, *Nuntiaturberichte*, 60).

de keizer het tijdens de hele reis had gewild.⁵⁶ Die baldakijn was bovendien enkel versierd met een dubbelkoppige adelaar en niet met verschillende wapens.⁵⁷ Tijdens de intocht speelde Montmorency, gehuld in goud en met getrokken zwaard, ook een veel prominentere rol. Voor de toegangspoort van Parijs was volgens de vlugschriften ook een triomfboog opgericht evenals een tijdelijk huis waar Karel V verbleef terwijl de verschillende geledingen van de stad hem kwamen begroeten.⁵⁸

Het fresco neemt dus een grote loop met de eigenlijke feiten. Alexander Farnese wilde met dit kunstwerk een van zijn eerste grote diplomatieke missies voorstellen en daarbij zijn rol als mediator benadrukken bij de toenadering tussen Habsburg en Frankrijk en als beschermer van de christelijke gemeenschap. De kardinaal nam daarbij wel de nodige vrijheid om het verleden voor te stellen, want zijn diplomatieke missie was niet bijzonder succesvol.

Benoemd tijdens het consistorie van 24 november 1539 als *legatus a latere*, kreeg Farnese op 26 november het legatenkruis. Twee dagen nadien vertrok hij met zijn kleine gevolg van een 25-tal ruiters uit Rome. Het doel van de missie was de vrede te versterken tussen de koning en de keizer naar aanleiding van diens verblijf in Frankrijk.⁵⁹ In zijn instructiebrief maakte de paus zijn genoegen duidelijk dat de inspanningen die hij in Nice had geleverd nu hun vruchten leken af te werpen. Door zijn kleinzoon te sturen maakte hij duidelijk welk uitzonderlijk belang hij hechtte aan de nieuwe ontmoeting.⁶⁰ Het geloof in een duurzame vrede leefde sterk. De pauselijke instanties waren er zo van overtuigd dat de instructies aan Farnese zelfs niet zozeer aanstuurden op een verder te onderhandelen vrede, maar eerder aangaven dat de legaat druk moest uitoefenen op Frans I en Karel V om acties te ondernemen tegen de Osmanen, Engeland en de protestanten.⁶¹ Farnese moest er bovendien bij de twee vorsten op aandringen om gezanten te sturen naar een toekomstig concilie dat in de voor iedereen acceptabele stad Vicenza of, als een van beide partijen dat liever had, in Milaan zou plaatsvinden.⁶²

De paus vroeg aan zijn kleinzoon om discreet te werk te gaan. Eerst moest hij naar Lyon reizen waar hij diende te oordelen of het al geschikt was om zich direct naar de Franse koning te begeven. Aangezien er was beslist dat geen gevoelige kwesties zouden worden afgehandeld tijdens de keizerlijke passage, kon Farnese niet anders dan onopvallend te werk gaan. Hij zou zich tijdens het keizerlijke bezoek voorlopig beperken tot een audiëntie met beide vorsten, apart of tezamen, naargelang het uitkwam. Tijdens die samenkomst(en) diende hij de pauselijke

---

⁵⁶ *La magnifique et triomphante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Biv.

⁵⁷ *Voyage en court Croquet pour le fait de l'entrée dudit empereur 30.11.1539* (Guérin, *RDBVP*, 6).

⁵⁸ *La magnifique et triomphante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Aiii.r, Biv.

⁵⁹ Bernard Barbiche en Ségolène de Dainville-Barbiche, "Les légats a latere en France et leur facultés aux XVIe et XVIIe siècles," *Archivum Historiae Pontificiae* 23 (1985): 154.

⁶⁰ Pastor, *History of the popes*, XI: 366. Voor de instructies cf. Cardauns, *Nuntiaturberichte*, 40 e.v.

⁶¹ Partridge, "Divinity and dynasty at Caprarola," 514.

⁶² "[...] il concilio si deve celebrare oecumenico et universale, et così V.S.Rev^{ma} deve dopo la pace intrare con l'una et l'altra Maestà, che vogliano che li vescovi et prelati di ciascuna possino venire, et quanto al loco già sta determinato Vicenza, città opportuna a tutte le nationi etc., ma quando pure si dovesse mutare, ci saria Milano che saria loco comodo et confidente a ciascuno etc., col qual concilio reducendosi, come si può sperare, li Lutherani di Germania, d'Helvetia, le cose d'Inghilterra sariano poi facillime, et apresso si potria far' una gagliarda et universale impresa contra il Turco et restituire la fede christiana in Levante, come già era [...]" Instructie Farnese, Rome, 28.11.1539 (Cardauns, *Nuntiaturberichte*, 42).

wensen over te maken.⁶³ Belangrijke zaken konden evenwel uitgesteld worden voor na het vertrek van de keizer. Farnese was met die instructies vertrokken. Onderweg kreeg hij evenwel een persoonlijke uitnodiging van Frans I om zijn feestelijke intocht te maken in Parijs, nog voor de keizer.⁶⁴ Dat deed de jonge kardinaal op 31 december.⁶⁵ De dag nadien leidde hij de misviering in de Notre Dame voor de keizer. Die begroette de legaat heel joviaal, met vele omhelzingen tot verbazing van de omstaanders. Karel sprak lang met hem totdat de *connétable* hen vroeg om verder te trekken naar het paleis van Frans I waar ze aan het banket aanschoven.⁶⁶ De eerste audiëntie met Frans I vond plaats op 3 januari. Farnese legde toen het doel en de motieven van zijn missie uit. De volgende dag deed hij nogmaals hetzelfde bij de keizer. Uit de brieven van Farnese blijkt dat Karel liefst alle gesprekken uitstelde tot na de aankomst van zijn broer Ferdinand in de Nederlanden.⁶⁷ De legaat kon daarna niet veel meer doen. Hij werd niet meer ontvangen door de monarchen en slechts een enkele keer door hun naaste raadgevers Montmorency en Granvelle. Toch behield hij op basis van zijn gesprekken goede hoop op een duurzame vrede.⁶⁸

Frans I en Karel V reisden samen tot in Saint-Quentin, terwijl Farnese hen niet meer vergezelde. Hij trok zelf door Frankrijk en maakte zijn intrede in Rouen op 14 januari.⁶⁹ Een nieuw gesprek had de kardinaal met de Franse koning op 9 februari in Amiens. Farnese herhaalde zijn betoog uit Parijs en verklaarde het speciale doel van zijn missie: steun verwerven tegen de Turken, protestanten en Hendrik VIII. Daarbij ging hij ervan uit dat de vrede, gezien de intieme omgang tussen de vorsten, verzekerd was. Het antwoord van de Franse koning aan de legaat was echter onbevredigend. Frans I gaf te kennen eerst verder over de vrede te willen onderhandelen alvorens enig plan tegen de Turken, protestanten of Hendrik uit te werken. In tussentijd werd ook onderhandeld met Montmorency die te kennen gaf dat Farnese juist bij de keizer op vrede moest aandringen. Midden februari vertrok de kardinaal dan maar uit Frankrijk om op 24 februari een nieuwe audiëntie te hebben met de keizer, die opnieuw verklaarde eerst op Ferdinand te willen wachten. Hij verzekerde de legaat weliswaar dat hij de onderhandelingen

---

⁶³ Far la via de Francia con quella diligentia che si potrà, salva la persona di V.S. Illma et Rev^{ma}. Quando la sarà a Lione, intenderà, dove si trovi la Maestà del re, et inviandosi a quella volta, o per acqua o per terra, secondo che sarà più commodo, andará a trovare Sua Maestà Christ^{ma}, et se accadesse, che allo arrivo suo l'imperatore fusse dove il re, in tal caso V.S. Rev^{ma} visiterà l'uno et l'altro ad un tratto ritrovandosi insieme, o stando separati, farà prima reverentia all' imperatore et poi al re, et quando accadesse che già l'imperatore fusse passato in Fiandra, farà in Francia reverentia al re, et poi andrà in Fiandra, a far il simile all' imperatore, et ove Sua Maestà Ces. all'arrivo di V.S.Rev^{ma} in corte di Francia non fusse anchora arrivata là, V.S.Rev^{ma} si là dè fermare et mandar' uno a S.M^{ta} Ces. et farle intendere ch'è giunta etc." Instructie Farnese, Rome, 28.11.1539 (Cardauns, *Nuntiaturlberichte*, 40-1).

⁶⁴ Pastor, *The history of the popes*, XI: 367.

⁶⁵ Entrée du cardinal Frenese à Paris, légat, 27.12.1539 (Guérin, RDBVP, 6-7).

⁶⁶ "Adunque venendo lo imperatore in chiesa, come mi vidde, correndomi ad abbracciar et io a farli reverentia in presentia di tutto il populo mi fece tante carezze, che ognuno se ne maravigliava, et poichè S. Maestà hebbe orato, repigliandomi di novo et domandandomi di V. B. amoorevolmente, stavamo tanto a ragionar insieme, che mons. conestabile mandò a sellectar et ricordar che già era hora di andar al palazzo." Kardinaal Farnese aan paus Paulus III, Parijs, 04.01.1540 (Cardauns, *Nuntiaturlberichte*, 60).

⁶⁷ Pastor, *The history of the popes*, XI: 368.

⁶⁸ Kardinaal Farnese aan paus Paulus III, Parijs, 07.01.1540 (Cardauns, *Nuntiaturlberichte*, 65-6). Onder andere Granvelle had hem gezegd dat een vrede met Frankrijk waarschijnlijk was en de koning zich zou vervoegen in de katholieke bond.

⁶⁹ Barbiche en de Dainville-Barbiche, "Les légats a latere en France," 154.

met Frankrijk met veel ijver ging voortzetten.⁷⁰ Langzaamaan groeide echter het besef bij de pauselijke diplomaten (zowel bij Farnese, maar ook bij kardinaal Cervini, die Farnese had vergezeld, en de nuntii Poggio en Morone) dat een vrede eigenlijk steeds verder af leek. Kardinaal Farnese had nog een audiëntie met Frans I op 17 mei in Saint-Germain-en-Laye, maar keerde uiteindelijk terug naar Rome op 5 juni 1540, zonder ook maar iets van zijn missie te hebben verwezenlijkt.⁷¹

2.2. Hendrik VIII & het oppoken van een niet zo oude vijandschap

De verwondering aan het Engelse hof was groot toen Marillac en de keizerlijke ambassadeur begin november gezamenlijk aan Hendrik VIII vertelden over de reisplannen van Karel V. Marillac schreef aan zijn vorst dat “tout le peuple feust grandement esmerveillé, pour n’avoir encores veu deux ambassadeurs de vous, sire, et dudit seigneur empereur aller par commun advis en ceste court, et spécialement les ministres de ce roy en ont esté estonnez et esbahiz.”⁷² De Engelse koning had al bij Frans I de residerende ambassadeur Edmund Bonner geplaatst, maar zond bij het vernemen van het nieuws over de reis een speciale extra gezant die de keizer moest volgen, de dichter Thomas Wyatt. Hendrik VIII wilde immers niet geïsoleerd raken op het politieke toneel. Het pauselijke aandringen op een kruistocht tegen de afvallige Engelse koning leek misschien nog niet voor meteen, maar hij kon maar beter verhinderen dat Karel V en Frans I een duurzame vriendschap tot stand lieten komen. De focus van Wyatt en Bonner lag dan ook vooral op het subtiel uiteendrijven van beide soevereinen.

De hele situatie bleek natuurlijk erg precair, daar Hendrik VIII zich juist had geallieerd met de hertog van Gelre door met diens zuster te trouwen. Dat huwelijk met Anna van Kleef vond plaats op 6 januari 1540.⁷³ De komst van de keizer uit Spanje draaide dan ook, volgens Engelse diplomaten, eerst en vooral om Gelre. “I markid much his [Karel V] enrest fashon in the talkyng of the thinges of Geldres: and conferryng it in my mynd with that afore of Grandvela, it confermith me in the opinion that i have had always, that is that surely he myndith more Geldre in his hert then he doth Millan or all Italy [...]. And in my consciens, his coming owt off Spaine in this hast hath bene apon the news off your maiesties alyauce with Monsieur de Cleves, to prevent thinges that myght succede.” Wyatt kon dat alles echter niet met zekerheid bevestigen: “[...] all that I may do is conjecture.”⁷⁴

Een gebeurtenis in het begin van januari 1540 illustreert goed hoe de Engelse diplomaten toch voor onrust zorgden tijdens de reis, alhoewel ze zoveel mogelijk op afstand werden gehouden. Wyatt begon in de loop van december 1539 aan Frans I te vragen om een Engelse verrader te arresteren die zich verschool in het keizerlijke gevolg. Hij had daarvoor speciaal brieven op zak van zijn vorst. Die verrader was Robert Brancetour, veroordeeld in het voorjaar van 1539.⁷⁵

---

⁷⁰ Pastor, XI: 368-9.

⁷¹ Barbiche en de Dainville-Barbiche, “Les légats a latere en France,” 154.

⁷² Marillac aan Frans I, Londen, 14.11.1539 (Kaulek, *Corresponance politique*, 143).

⁷³ Potter, *Henry VIII and Francis I*, 35-8.

⁷⁴ Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Amboise, 12.12.1539 (Muir, *Life and letters*, 104-5).

⁷⁵ Brancetour had onder andere gewerkt als vertaler voor de Engelse Kardinaal Reginald Pole, die tegen de politiek van Hendrik VIII was en al eerder uitgezonden was door de paus in 1539 om te bemiddelen tussen Frans

Brancetour had vele jaren geleden Engeland verlaten en was in dienst getreden bij de keizer met wie hij op expedities trok naar Tunis, Italië en de Provence en voor wie hij als ambassadeur had gewerkt in Perzië. Uit Wyatts brieven blijkt dat er zelfs even plannen opdoken om Brancetour eigenhandig te klissen als de Fransen daartoe niet overgingen.⁷⁶

Het bleek echter veel interessanter om de Fransen te overtuigen. Daarom drongen Wyatt en Bonner er bij Montmorency, die de twee ambassadeurs nog had trachtten te ontlopen,⁷⁷ op aan om hun brieven van Hendrik VIII over te maken aan de koning. Ze kregen uiteindelijk een audiëntie. Dergelijk verzoek van een medemonarch kon Frans I moeilijk zomaar weigeren en hij gaf orders om de dissidente Brancetour te arresteren. Karel V beschouwde hem echter als deel van zijn gevolg en bracht tijdens een audiëntie met Wyatt de vele diensten in herinnering die Brancetour hem had geleverd. De Engelse ambassadeur stookte vervolgens tussen Karel V en Frans I. Wyatt, beschuldigd door Karel van de arrestatie, legde dan ook de schuld bij de Fransen: “‘Sir’, quod I, ‘your maiestie must gyve me leve to say plainly unto yow in this matter, I have not done hym to be taken, for my auctoryte nor commandment ye know is nothing where I ame. But it is the king and the Conestable that hath done it [...]’” Karel zou echter de vrijlating vragen en bekomen: “‘I woll sett hym at libertye.’”⁷⁸

Het incident rond Brancetour verstoorde niet onmiddellijk de relatie tussen Karel V en Frans I, maar illustreerde goed dat, hoewel de prinsen zo dichtbij elkaar waren, ze amper met elkaar, in eigen persoon of via hun raadgevers, communiceerden. Iemand uit het keizerlijke gevolg werd gearresteerd zonder dat iemand van de Habsburgse gasten was geraadpleegd.

De kwestie rond Brancetour kreeg bovendien nog een interessant vervolg waar ook Stephen Greenblatt kort naar heeft gerefereerd in zijn werk *Renaissance self-fashioning*.⁷⁹ Een nieuwe ontmoeting tussen Wyatt en Karel V vond plaats in Brussel begin februari 1540. Hendrik VIII en Thomas Cromwell hoopten nog een stap verder te kunnen gaan en van Karel V een claim uit te lokken van monarchale superioriteit die dan kon gerapporteerd worden aan de Franse koning. Wyatt moest van Hendrik VIII en Cromwell de keizer ‘ingrate’ noemen omwille van diens vraag voor Brancetours vrijlating. Wat volgde was een pittige discussie tussen Wyatt en Karel V waarin die eerste maar geen claim van superioriteit van de keizer kon verkrijgen.

‘But I wold that both your master and yow wist it well, it is to mucche to use that terme of Ingrate unto me. Ffor I wold y knew I ame not Ingrate, and if the king your master hath done me a good torne, I have done hym as good or better. And I take it so that I can not be toward hym Ingrate. The inferyour may be Ingrate to the greter, and the terme is skant sufferable bytwene like. But peraventure bycause the langage is not your naturall tonge, ye may mistake the term.’

I en Karel V om een kruistocht tegen Engeland te voeren. Hij was dus een geliefd doelwit van Engelse diplomaten om gevangen te zetten en om te brengen.

⁷⁶ Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Amboise, 12.12.1539 (Muir, *Life and letters*, 101-5).

⁷⁷ “[...] we went our sellffes to his chamber dore; but he eskapid us by a bake dore [...]” Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Parijs, 07.01.1540 (Muir, *Life and letters*, 114).

⁷⁸ Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Parijs, 07.01.1540 (Muir, *Life and letters*, 122-3).

⁷⁹ Stephen Greenblatt, *Renaissance self-fashioning. From More to Shakespeare* (Chicago: Chicago University Press, 1980), 144-5.

‘Sir’, quod I, ‘I do not know that I misdo in using the terme that I comaundid.’

‘Then’, quod he, ‘I tell it yow to th’end your master know it, and ye how to utter his comandment.’

‘Nor I se not’, quod I, ‘sir, under your suppertation that that terme shold inferr preiudice to your grettnes. And tho your sellff, sir, excusith me by the tong, yet I can not rendre that terme in my tong to the french tong by eny other terme wiche I know also to discend owt off the latyn, and in the originall it hath no such relation to lesserness or gretternes of parsones. Altho I know it be not so ment to charge your maieste in so evill part that ye shold so be movid therby.’⁸⁰

Greenblatt beargumenteerde met dat fragment dat eens het woord ‘ingrate’ werd gebruikt, de focus niet meer op Brancetour lag, maar op wat Garrett Mattingly als volgt heeft omschreven: “The chief burden which his representative function imposed on the resident [ambassador], however, was in maintaining the dignity of his master’s crown in the eternal wrangle over precedence.”⁸¹ Het viel Greenblatt op dat “Wyatt grasps immediately that the emperor’s seemingly gracious allowance of a possible mistake in translation is a slight, a move to regain the initiative.” Wyatt reageerde volgens Greenblatt “with a clever mixture of firmness, pedantry, and qualification, so that, as he tells it at least, he comes close to “winning” this little encounter.”⁸²

Mason Powell beargumenteerde met dat fragment dan weer dat “Wyatt’s appeal to Latin denies Charles the interpretive supremacy of a native speaker (Charles grew up speaking French at the Burgundian court)” en dat Wyatt “boldly implies his own superior learning.”⁸³ Wyatt kon bij dat alles echter geen superioriteitsclaim onttrekken van de keizer. De Engelse koning verstuurde daarom dan maar een vervormde versie van het hele relaas naar de Engelse ambassadeur in Frankrijk. In dat verslag leek het alsof de keizer had gezegd geen gelijke te hebben in de hele christelijke wereld. Wanneer de Engelse ambassadeur dat rapporteerde aan de Franse koning, hechtte die daar bijzonder belang aan, en vroeg hij daarover verdere uitleg aan beide vorsten.⁸⁴

De hele discussie rond Brancetour en de nasleep ervan toont hoe Hendrik VIII en zijn ambassadeurs inspeelden op de slechte communicatie tussen Karel en Frans. Hendrik VIII was ongetwijfeld tevreden met het lezen van de brieven van Wyatt. Die besloot dan ook al tijdens het midden van de reis dat het duidelijk was dat een duurzame vrede tussen Habsburg en Valois er wellicht niet inzat.⁸⁵

2.3. Andere spelers

Hendrik VIII en de paus waren niet de enige spelers op het Europese toneel die met de nodige verbazing keken naar de Franco-Habsburgse toenadering en Karels reis. Niet alleen de paus

---

⁸⁰ Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Brussel, 03.02.1540 (Muir, *Life and letters*, 135).

⁸¹ Garrett Mattingly, *Renaissance diplomacy*, 217.

⁸² Greenblatt, *Renaissance self-fashioning*, 145.

⁸³ Jason Powell, “Thomas Wyatt and the Emperor’s Bad Latin,” *Notes and Queries* 49 (2002): 208-9.

⁸⁴ Powell, “Thomas Wyatt and the Emperor’s Bad Latin,” 209.

⁸⁵ Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Parijs, 25.12.1539 (Muir, *Life and letters*, 111).

moest op de hoogte gesteld worden van de keizerlijke beslissing om niet via Italië, maar via Frankrijk naar het noorden te reizen. Dat besluit moest ook overgebracht worden aan de andere bondgenoot in de Heilige Liga, Venetië.⁸⁶

De Venetianen hadden in 1539 onderhandelingen gevoerd met Süleyman I voor een onderlinge vrede. Karel V wilde hen echter binnen de Liga houden. Een van de pijnpunten voor de Venetianen was net dat de keizer nooit zijn volledige aandacht aan het Middellandse Zeegebied besteedde omwille van zijn constante oorlogen met Frankrijk. De Venetianen hadden natuurlijk nog altijd de grootste twijfel bij de duur van dat akkoord tussen de twee eeuwige rivalen. In november 1539 kon de keizerlijke ambassadeur in Venetië Diego Hurtado de Mendoza al een bewijs voorleggen van de goede relaties met Frankrijk, want Karel ging binnenkort het land van zijn oude rivaal doorreizen en het duurzame verbond zo publiekelijk bewijzen. Net als bij Hendrik VIII en de paus brachten opnieuw een speciaal daar voor uitgestuurde ambassadeur van de koning en één van de keizer de officiële boodschap plechtig over. Karel V probeerde daarmee voordeel te halen uit de huidige atmosfeer. De twee gezanten waren de Markies del Vasto, Alfonso d'Avalos, en de Franse gouverneur van Piëmont, Claude d'Annebault, in 1538 tot maarschalk van Frankrijk benoemd. De twee verschenen samen voor de Venetiaanse senaat. Hun ontvangst in december 1539 was een van de meest uitgebreide ooit voor buitenlandse gezanten. Beiden drukten de duurzame vriendschap tussen hun soevereinen uit. Voor de Venetianen werd het echter al snel duidelijk dat de reis van Karel V op niets duurzaam zou uitdraaien, iets wat al snel bevestigd werd door Cesare Fregoso, een Franse agent voor de Franse koning in Venetië. De Venetianen zetten uiteindelijk hun onderhandelingen met de Osmanen verder en tekenden eind 1540 een vredesverdrag met hen.⁸⁷

Venetië en de vele andere Italiaanse steden hadden natuurlijk ook hun eigen gezanten en diplomaten aan het keizerlijke en Franse hof die observeerden wat er allemaal gebeurde aan het eind van 1539. Voor Venetië lichtte bijvoorbeeld Pietro Mocenigo de doge in over de bewegingen en voorbereidingen aan het keizerlijke hof voor de reis.⁸⁸ Diplomaten uit Mantua observeerden nauwkeurig de precedentie in 1539 voor hun hertog.⁸⁹ Voor Firenze was Agnolo Niccolini di Matteo actief aan het Franse hof. Ook Ercole d'Este II en Renate van Frankrijk, hertog en hertogin van Ferrara en Modena, kregen via hun ambassadeur, Carlo Saccati, allerlei waardevolle informatie doorgespeeld over de gebeurtenissen tijdens de reis. Al die diplomaten hadden grote aandacht voor de reis van Karel V doorheen Frankrijk. Vaak hadden ze oog voor de volgorde tijdens de stoeten en noteerden ze de klederdracht van de edellieden. Daarnaast gaven ze op wie de keizer vergezeld tijdens diens missen en welke gesprekken gevoerd werden. Soms klaagden ze ook over de slechte behandeling die ze zelf moesten doorstaan.⁹⁰

---

⁸⁶ Parker, *Emperor*, 262-3.

⁸⁷ Michael J. Levin, *Agents of empire: Spanish ambassadors in sixteenth-century Italy* (Ithaca: Cornell University Press, 2005), 22-3.

⁸⁸ Gustav Turba, *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe* (Wenen: Historischen Commission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1889), I: 368-91.

⁸⁹ Marc H. Smith, "Familiarité française et politesse italienne au XVIe siècle. Les diplomates italiens juges des manières de la cour des Valois," *Revue d'histoire diplomatique* 3-4 (1988): 216.

⁹⁰ Zie bijvoorbeeld de eerder geciteerde brief van Giovanni Battista da Gambara aan de hertog van Mantua, Loches, 8 december 1539 (Archivio di Stato di Mantua, A.G. 638). Geciteerd en vertaald in Chatenet, *La cour de France*, 35.

De Italiaanse diplomaten waren in groten getale aanwezig aan het Franse hof, maar ze waren zeker niet de enige diplomatieke agenten die nauwgezet toekeken op het hele gebeuren. Karels zuster, Maria van Hongarije, had zelf haar eigen gezanten met Cornelis de Schepper en Lodewijk van Praet die enerzijds het nieuwsverkeer moesten onderhouden, maar anderzijds ook moesten rapporteren over de gebeurtenissen tijdens de reis. Maria vroeg begin januari zelfs aan de hertog van Aarschot een anoniem gezant naar Frankrijk te sturen. Het duurde immers lang alvorens ze nieuws vernam van de keizer. Met de wankele gezondheidstoestand van de Franse koning in het achterhoofd, bleek Maria van Hongarije toch niet helemaal gerustgesteld in het verloop van de reis.

“Et, pour ce, mon cousin, qu’il y a longtemps que n’ay nulles nouvelles de l’Empereur, mon seigneur et frère, dont suis, comme bien povez estimer, en paine, mesmement pour avoir, depuis aulcuns jours, entendu de quelque récidive du roy très-chrestien, je vous requiers que, encoires que ayez dépesché vostre hérault vers France, vous veuillez incontinent dépeschier ung courrier, pour à toutte diligence se trouver à Paris, et y entendre l’estat tant dudit seigneur Empereur que d’icelluy roy, ensemble les apparances de toutes choses, le tout discrètement et secrètement, sans soy adresser ne monstrier au seigneur de Grantvelle, ny aultre quelconque des seigneurs et personnaiges d’entour Leurs Majestez, pour éviter les respectz que bien entendez.”⁹¹

De stad die het meest te verliezen had met de komst van de keizer, was Gent. In het verleden hadden ze nog tevergeefs getracht om een alliantie te sluiten met Frans I. Nu vernamen ze midden november dat de keizer zich klaarmaakte om naar de Nederlanden te reizen. Enig ongeloof in de rangen van het Gentse stadsbestuur leidde ertoe dat Lieven de Tollenaere als gezant op pad werd gestuurd om te kijken of de keizer nu werkelijk op komst was.⁹² Het hier opgenomen verslag van de Tollenaere is bijzonder lezenswaardig omdat het ook allerlei privileges vermeldt die de keizer kreeg tijdens zijn reis. De Gentenaren stuurden later op 25 januari ook een delegatie naar Valenciennes om de keizer te verwelkomen en toch hun onderdanigheid uit te drukken.⁹³ Dergelijke nederige actie was echter vergeefse moeite.

“Ghezien by my Lievin de Tollenaere, als ghedeputeert van weghen den heuverdekin met synen ghemeen dekenen der K.M. onzen natuerlicken heere en prince in zaterdaghe leet viii^{en} deser buten de stede van Orléans, dewelcke van daer vertrac, tsondaeghs daer naer, na Artene vyf mylen van daer, ende men zeyde dat hy van daer zoude gaen reyzen naar Pluvier, smaendaeghs omme synen hoochtyt thoudene te

---

⁹¹ Maria van Hongarije aan de hertog van Aarschot, Brussel, 06.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 327).

⁹² In het anonieme verslag dat Gachard publiceerde staat onder andere het volgende: “[...] ne vouloient croire que l’empereur deust venir pour leursdis affaires par dechà.” “[...] avant qu’ilz l’avoient jamais voulu croire, et avoient envoyé à ces fins plusieurs messages et postes bien parfont dedens ledit pays de Franche, affin de sçavoir la vraye vérité.” Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 56-7.

⁹³ Peter Arnade, “The emperor and the city: the cultural politics of the joyous entry in early sixteenth century Ghent and Flanders,” *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 54 (2000): 86-7.

Fonteyne-de-Bleau, ende van daer te commene zyn entrée te doene te Parys, up den nieudach of up den xiii d.; hebbe oec ghezien te Parys de strate van St. Anthonius ontcancht ende de lysten daer staende omme te tournoyene, van ghelycken in dezelve straete diversche triumphes poorten ende andere aldaer de K.M. incommen zal, es oec a Louvre een lyste omme te steken, ende zyn oec alle de cramers vertrocken vuten palaise, alle de cramen vutghedaen, ende men ghync de zale van de pallaise gheheel vernieuwen van schilderien, ende men zeyde dat men daer tbancket gheven zoude, oec whaeren de heeren van den parlamente vertrocken ende hilden huerlieder vertrec ende residentie te Augustynen, hebben oec doen maken eenen Hercules van zelve ende doen vergulden omme der K.M. te presenteeren, ende men zeyde dat hy maer daer 4 oft 5 daeghen blyven en zoede ende van daer commen naer Henegauwen. De K.M. heeft de gheheele gaerde van den coninck, onder edele mannen zwitssers ende andere, die hem altyts bewaeren boven zynen spaenschen ende anderen heeren ontrent hem wezende; oec dat hy heeft by hem den cancelier van den coninck die alle de ghevanghenen ontslaet; de K.M. en al zyn volc deffroieert; ende gheeft de K.M. alle de officien ende prebenden, gheestelic ende weereelic, tsynder belieften. In kennessen myn hanteeken hier onder gestelt, dezen 29^{en} in december 1539. L. De Tollenare.”⁹⁴

We wijzen tot slot nog heel kort op enkele andere gezanten en diplomaten van wie we zeker weten dat ook zij de reis observeerden en volgden. De bisschop van Cambrai had bijvoorbeeld een bijzondere interesse om te weten te komen of de keizer via zijn stad wilde passeren en stuurde daarom gezanten op pad.⁹⁵ Engelse diplomaten als Edmund Bonner lieten in hun brieven weten dat ze tijdens hun verblijf in Frankrijk spraken met de ambassadeurs van Gelre en Schotland.⁹⁶ Daarnaast kunnen we veronderstellen dat ook Ferdinand de nodige gezanten had om het nieuwsverkeer met zijn broer te onderhouden, net als Maria van Hongarije.⁹⁷ Het moge duidelijk zijn dat de reis dus niet louter te beschouwen valt als een aangelegenheid tussen de Franse koning en de keizer. De diplomatieke carrousel rondom het reisgezelschap draaide op volle toeren. In verschillende Europese archieven vallen vast her en der nog wel onontgonnen verslagen terug te vinden van enkele van die diplomaten en gezanten.

3. A tale off differryng the Tretis

Met die zes woorden vatte Wyatt eind december treffend samen hoe de reis was verlopen en verder zou verlopen.⁹⁸ Dat betekende evenwel niet dat Karel V en Frans I, zoals hiervoor al duidelijk is geworden, geen gesprekken hebben gevoerd. Die gingen echter enkel over de Turken, geloofskwesties en andere publieke zaken. De keizer vertelde telkens aan de Fransen dat vanaf

---

⁹⁴ Verslag van Lieven de Tollenaere, 29.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 645-6); Charles Steur, *Insurrection des Gantois sous Charles-Quint* (Brussel: Hayez, 1834), 109-10.

⁹⁵ *Déclaration des triumpantz honneurs et recoeul faictz [...] en la cité et duché de Cambray*, Aii.v.

⁹⁶ Edmund Bonner aan Thomas Cromwell, Parijs, 30.12.1539 (*L&P, Volume 14 Part 2*, 287-8).

⁹⁷ Rabe, *Karl V. Politische Korrespondenz, Brieflisten und Register*, 7: 1240-59.

⁹⁸ Thomas Wyatt aan Hendrik VIII, Amboise, 12.12.1539 (Muir, *Life and letters*, 105).

de aankomst van zijn broer Ferdinand in Brussel, de zaken verder geregeld gingen worden.⁹⁹ Frans I, die in november 1539 nog aan Cornelis de Schepper had laten verstaan graag te willen meereizen naar Brussel, nam uiteindelijk al in Saint-Quentin afscheid van de keizer.¹⁰⁰ Volgens Granvelle was de sfeer bij het afscheid tussen de twee vorsten nog opperbest. De reis zou volgens hem zorgen voor een “perpétuelle amytié” tussen de beide vorsten en hun nakomelingen.¹⁰¹ Ook Frans I had nog alle hoop dat de goede ontvangst van de keizer “[...] se mettra une si bonne fin et résolution en toutes les choses qui restent encores à vuider entre nous [...]”¹⁰²

Karel V reisde uiteindelijk door naar Gent waar hij op 14 februari 1540 toekwam met een kleine 5000 Duitse landsknechten. De symbolische bestraffing van de stad volgde tijdens zijn drie maanden durende verblijf in Gent. Tegelijkertijd herinnerden Franse ambassadeurs de keizer geregeld aan zijn luisterrijke verblijf in Frankrijk en aan mogelijke huwelijksprojecten die de vrede moesten bewerkstelligen. Karel bleef piekeren over een mogelijke duurzame vrede met Frankrijk. Een algemene bijeenkomst tussen Frans I, Karel V, Maria van Hongarije en Ferdinand die door Karel en Frans in het vooruitzicht was gesteld, liet echter op zich wachten. Ook Montmorency die aanvankelijk zou afzakken naar het Habsburgse hof om verder te onderhandelen, werd niet uitgenodigd.¹⁰³

In maart 1540 liet de keizer via zijn ambassadeur Bonvalot weten dat hij een huwelijk tussen de hertog van Orléans en zijn dochter Maria genegen was.¹⁰⁴ Die mogelijke verbintenis draaide evenwel niet meer rond Milaan. Als bruidsschat zou het paar het bestuur over de Nederlanden krijgen, weliswaar onder keizerlijke supervisie. Bij een kinderloos huwelijk moesten de gebieden naar de Habsburgse dynastie terugkeren. In ruil verplichtte Karel de Franse koning zijn aanspraken op Milaan prijs te geven, Savoie en Piëmont te ontruimen en hem bij te staan in zijn strijd tegen de protestanten en Turken.¹⁰⁵ Dat, in de ogen van Karel, vrijgevig aanbod dat ook al in ongeveer dezelfde bewoordingen te lezen viel in de instructies die de keizer aan zijn zoon Filips had gegeven vlak voor de reis, viel evenwel niet in goede aarde bij Frans I. Zijn verlangen om Milaan te verkrijgen bleef dermate groot dat al snel de relaties opnieuw verzuurden. In een brief van ambassadeur de Selve werd dat begin april 1540 al heel duidelijk gesteld: “[...] le roy a mal prins les offres que l’empereur luy a fait faire, tient les choses pour rompues et il y en a qui commencent déjà à craindre la guerre.”¹⁰⁶

Het plan van Montmorency en Frans I om Milaan binnen te halen door de keizer hartelijk te ontvangen, was dan ook mislukt. Knecht concludeerde dan ook dat “for all its magnificence, the reconciliation of the two rival monarchs had proved an empty triumph. The web, if that is what

---

⁹⁹ “Con el Christianisimo Rey hablamos á la despedida en lo que toca al Turco, y en lo de la fee, y otros negocios públicos generalmente, y muestra y ofresce muy gran voluntad para emplearse en ellos juntamente con nos.” Karel V aan kardinaal Tavera, Valenciennes, 21.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 663).

¹⁰⁰ Maria van Hongarije aan de hertog van Aarschot, Brussel, 16.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 310-11).

¹⁰¹ Nicolas Perrenot de Granvelle aan Maria van Hongarije, Châtellerault, 06.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 306).

¹⁰² Frans I aan Marillac, Folembray, 22.01.1540 (Kaulek, *Correspondance politique*, 153).

¹⁰³ Paillard, “Le voyage de Charles-Quint en France,” 531-50.

¹⁰⁴ Karel V had die huwelijksband al langer op het oog. Paillard, “Le voyage de Charles Quint en France,” 524-5.

¹⁰⁵ Blockmans, *Keizer Karel V*, 103-4.

¹⁰⁶ Paillard, “Le voyage de Charles Quint en France,” 537.

is was, had not entrapped the fly.”¹⁰⁷ De onderhandelingen liepen nog door tot in juni 1540 met andere huwelijksvoorstellen (tussen een dochter van Frans I en de oudste zoon van Ferdinand I, tussen Filips en Jeanne d’Albret, erfgename van Navarra, een nieuw huwelijk voor Karel V zelf), maar die liepen steeds weer stuk op de Milanese kwestie.¹⁰⁸ Aan het Franse hof was stilaan te horen hoe de snode Karel zijn voor de reis gemaakte belofte om Milaan af te staan, niet na kwam.¹⁰⁹

Met de steeds stroever lopende onderhandelingen, kwam uiteindelijk ook de positie van Montmorency onder druk te staan. De hertogin van Étampes zag de opportuniteit om hem zwart te maken: “C’est un grand coquin: il a trompé le roie en disant que l’empereur lui donnerait tout de suite le Milanais quand il savait le contraire.”¹¹⁰ Geleidelijk aan werd Montmorency eerst uit het buitenlands beleid gehouden en uiteindelijk uit alle adviesraden van de koning. De *connétable* had zich duidelijk op de voorgrond geplaatst tijdens de reis door de keizer zelf te gaan verwelkomen en hem steeds vooraf te gaan tijdens de intochten (en in Parijs zelf met getrokken zwaard). Op die manier plaatste hij zichzelf evenwel in een benijdbare en kwetsbare positie ten opzichte van zijn rivalen.

De wederzijdse provocaties waren ten slotte vanaf het midden van 1540 verregaand. Frans I gaf de hand van Jeanne d’Albret aan de hertog van Gelre, Willem van Kleef, terwijl hij goed wist dat Karel een huwelijk genegen was tussen zijn zoon en de erfgename van Navarra waarmee hij de Habsburgse greep op Navarra hoopte te versterken.¹¹¹ Op 11 oktober maakte de keizer dan weer een ommekeer in zijn eigen beleid door de investituur van Milaan over te dragen aan zijn twaalfjarige zoon Filips. Frans I allieerde zich ondertussen opnieuw met de Turken en steunde terug de Schmalkaldische Liga. In de zomer van 1541 werden de diplomaten Antonio Rincon en Cesare Fregoso, beiden op de terugweg van Constantinopel van een geheime missie voor de Franse koning, nabij Pavia door enkele imperiale troepen vermoord.¹¹² Na een jaar de oorlogsvoorraden te hebben aangevuld, verklaarde Frans I uiteindelijk op 12 juli 1542 de oorlog aan Karel V.¹¹³ De eigenbelangen en verlangens van de vorsten verhinderden een bestendige vriendschap waar beide hoven, elk gedreven door hun eigen motieven, even van hadden kunnen dromen. Het zaad van de vrede geplant in Nice met behulp van paus Paulus III, was langzaam beginnen te rotten en muteerde in de loop der tijd zelfs tot de kiem van de oorlog. Een kruistocht tegen Hendrik VIII, de protestanten of de Osmanen leek meer dan ooit veraf.

Knecht omschreef de periode 1538-1541 als de “fruitless entente” en de reis was daarvan het hoogtepunt.¹¹⁴ De passage van 1539-1540 had beide partijen niet dichterbij elkaar gebracht, maar

---

¹⁰⁷ Knecht, “Charles V’s journey through France,” 169.

¹⁰⁸ Knecht, *Renaissance warrior and patron*, 394-5.

¹⁰⁹ Karel V maakte in elk geval geen beloftes voor de reis. De verwarring daarover wordt geschetst door Decrue, *Anne de Montmorency*, 374 en Paillard, “Le voyage de Charles Quint en France,” 531.

¹¹⁰ Potter, “Anne de Pisseleu,” 535-56; Michel François, *Le cardinal François de Tournon* (Parijs: E. de Boccard, 1951), 179; Knecht, “Charles V’s journey through France,” 169.

¹¹¹ Ruble, *Le mariage de Jeanne d’Albret*, 116.

¹¹² Ter inleiding op deze *cause célèbre*: Linda Frey en Marsha Frey, “Fatal diplomacy, 1541,” *History Today* 40, nr. 8 (1990): 10-5. Verder: Gérard Poumarède, “Le ‘villain et sale assassinat’ d’Antonio Rincon et Cesare Fregoso (1541). Un incident diplomatique exemplaire?” in *L’incident diplomatique, XVIe-XVIIIe siècle*, eds. Lucien Bély en Gérard Poumarède (Parijs: Pedone, 2010)7-44.

¹¹³ Knecht, *Renaissance warrior and patron*, 478-9.

¹¹⁴ *Ibid.*, 385-97.

was voor vele (voornamelijk Franse) historici juist een trigger voor een nieuwe oorlog. De Franse koning had immers de keizer zo goed ontvangen, maar de keizer beantwoordde die joviale ontvangst niet met verdere oprechte gesprekken.¹¹⁵

De vraag rijst hier evenwel of het voor de onderlinge relaties tussen Karel V en Frans I veel had uitgemaakt of de reis 1539-1540 had plaatsgevonden of niet. Volgen we de redenering van Lucien Bély dan moeten we niet noodzakelijk de impact van de reis benadrukken. Oorlog en vrede waren onlosmakelijk verbonden instrumenten waarmee een prins zich handhaafde in een prinsensamenleving. “Dans la société des princes, règnent une rivalité et une émulation qui entretiennent l'état de guerre en Europe, comme si un souverain ne s'imposait qu'en s'opposant aux autres.”¹¹⁶ Oorlogvoering was een inherent aan de vorst verbonden element waarmee die de eigen positie in de onderlinge verhoudingen op het Europese toneel kon handhaven. Of Milaan nu afgestaan werd of niet, een oorlog loerde altijd om de hoek. De beperkte militaire middelen voor vorsten zorgden ervoor dat geen van hen evenwel tot een vernietigende oorlog kon overgaan. De vijand van gisteren, was immers de vriend van morgen. “La guerre entretient aussi la paix intérieure: elle donne des raisons d'imposer l'obéissance aux sujets, de détruire toute opposition, de limiter tout dialogue avec les nobles et les villes, et d'obtenir une aide financière de la part des sujets.”¹¹⁷ Via oorlog kon de adel bijvoorbeeld in toom gehouden en beloond worden en de eenheid in het rijk worden versterkt.

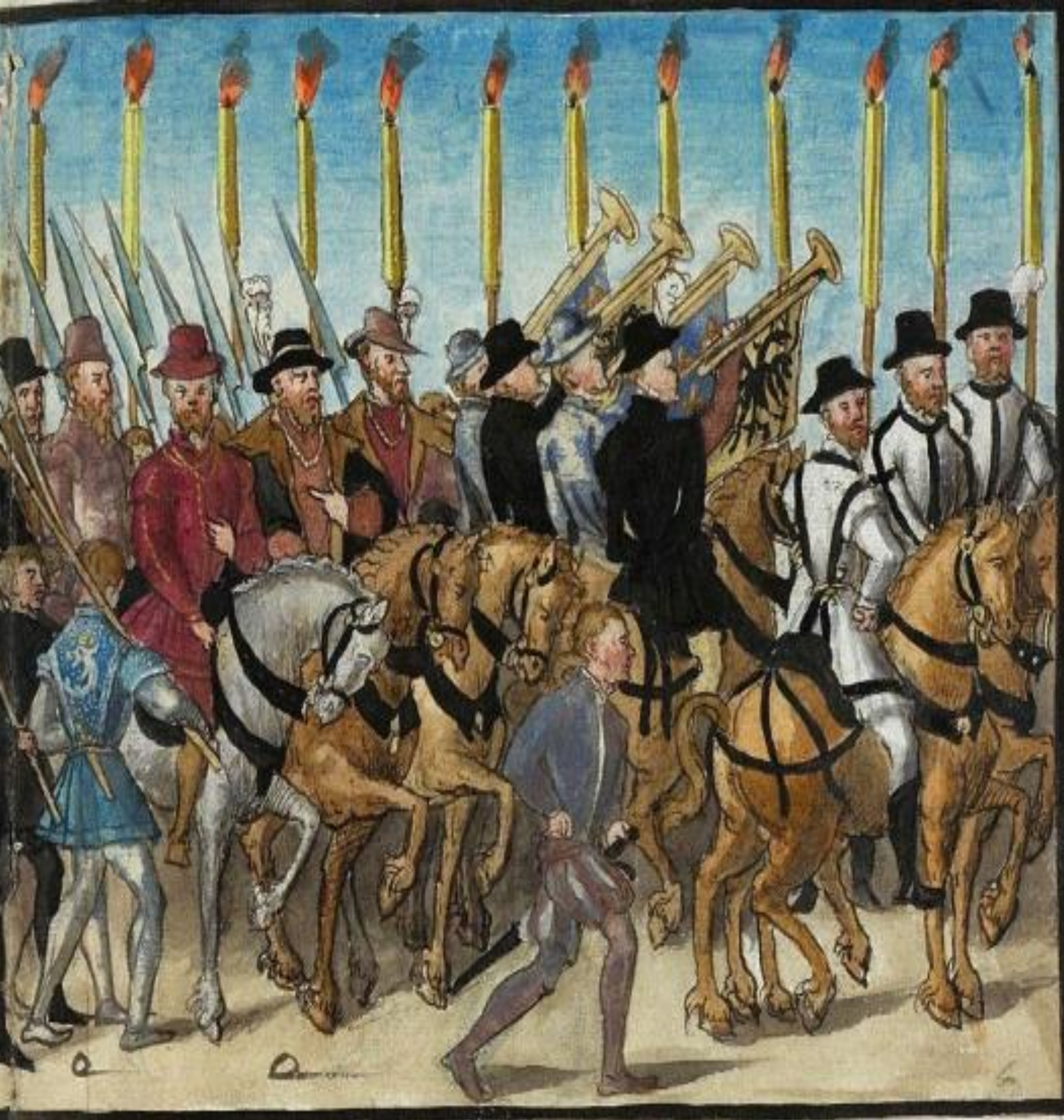
¹¹⁵ Zie daarover Paillard, “Le voyage de Charles Quint en France,” 531 e.v.

¹¹⁶ Bély, *L'art de la paix*, 11.

¹¹⁷ *Ibid.*, 583.

IV. FEESTELIJKE INTREDES IN HET TEKEN VAN DE EEUWIGE VREDE

“I wasn’t very impressed.
If you’ve seen one skyscraper, you’ve seen them all.”

Khrushchev getuigt over zijn 13-daagse reis doorheen de VS in 1959.

Khrushchev remembers. The last testament, 381.

1. Intredes: van formaliteit tot totaalspektakel

De intochten waren publieke rituelen waarmee prinsen hun positie aan de top van de hiërarchie konden versterken en die tot volle wasdom zouden komen in de late middeleeuwen. Die feestelijke intredes sproten voort uit vele verschillende tradities: de triomftochten uit de oudheid, de *adventus* waarbij een bisschop zijn zetel innam, de rondgangen met de relieken of eucharistie, de leenhulde etc.¹ In de late middeleeuwen en vroegmoderne periode werden steeds meer regio's in grotere staatkundige gehelen opgenomen. De onderdanen moesten bijgevolg gemotiveerd worden om het centrale gezag (vrijwillig) te aanvaarden; de staatsmacht en het ambtenarenapparaat bleken immers te beperkt om dat te kunnen afdwingen. Een communicatiemiddel bij uitstek om de cultus rond de vorst op te bouwen, de majesteit te ensceneren en om de monarch te laten erkennen als de personificatie van orde, recht en welzijn, was de plechtige intrede.² De meeste hoven in de late middeleeuwen reisden bovendien veel. Zelden verbleef een prins langer dan enkele maanden op één en dezelfde plaats. Dat rondtrekken lag echter aan de basis van de uitoefening van de macht.³ Wanneer een koning aankwam in een van zijn steden, verwelkomden de stedelingen hem met allerlei geschenken, onderdak, voeding en wijn. Zij hoopten zich zo te verzekeren van de welwillendheid van de vorst. In de loop van de 13^e eeuw werd die ontvangst steeds verder uitgebreid. De monarch kon, voordat hij de stad betrad, worden gevraagd om de rechten en privileges van een stad te garanderen, waarop de stedelingen zelf dan een eed van trouw konden zweren.⁴ Bijzonder was vooral de eerste intocht van een vorst in een stad, de Blijde Intrede. Het werd een plechtig moment waarbij dergelijke reciproque beloftes van trouw werden uitgewisseld.⁵

Die Blijde Intredes, aanvankelijk bescheiden qua opzet, groeiden vanaf het midden van de 14^e eeuw uit tot steeds grotere en complexere spektakels. Stedelingen versierden de stadspoorten of hun huizen met gekleurde lakens of tapijten en kuisten de straten door alle hinderlijke objecten op te ruimen. De intochten liepen steeds volgens een vast stramien. De vorst werd door de notabelen van de stad ontvangen aan of voor de stadspoorten waarbij ze hem met toespraken verwelkomden. Voor de soeverein werd een lange stoet gevormd met daarin een vertegenwoordiging van de verschillende geledingen van de stad. De vorst werd langs de opgesmukte straten van de stad geleid door speciaal ontworpen houten stellages of triomfbogen. Allerhande toneelstukken of *tableaux vivants* werden opgevoerd waarbij allerlei antieke, allegorische of bijbelse personages de revue passeerden. Later werden ook meer seculiere, ridderlijke of gewoon vermakelijke theaterspelen opgevoerd.⁶ Vaak werd vuurwerk afgestoken

---

¹ Wim Blockmans en Esther Donckers, "Self-representation of court and city in Flanders and Brabant in the fifteenth and early sixteenth centuries," in *Showing status: representation of social positions in the late middle ages*, eds. Wim Blockmans en Antheun Janse (Turnhout: Brepols, 1999), 83-5; Thalia Brero, *Rituels dynastiques et mises en scène du pouvoir. Le cérémonial princier à la cour de Savoie (1450-1550)* (Firenze: Sismel - Edizioni del Galluzzo, 2017), 247.

² Hugo Soly, "Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijd: communicatie, propaganda, spektakel," *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (1984): 341-2.

³ Elodie Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons* (Turnhout: Brepols, 2004), 48.

⁴ Brero, *Rituels dynastiques*, 248.

⁵ Blockmans en Donckers, "Self-representation," 85.

⁶ Bernard Guenée en Françoise Lehoux, *Les entrées royales françaises de 1328 à 1515* (Parijs: C.N.R.S., 1968), 8-13.

en vloeiden de wijnfonteinen rijkelijk tot vreugde van de bevolking. Bij elk van die vertoningen en spektakels vertraagde de vorst en kon de stad met hem publiekelijk een dialoog aangaan en duidelijk maken wat de eigen verwachtingen waren van de stad tegenover de soeverein. Na de intocht volgde in een meer besloten sfeer een uitgebreid banket voor het gevolg van de soeverein en de meest vooraanstaande notabelen.⁷

Een betekenisvol element bij de intochten van een vorst dat aan het eind van de 14^e eeuw ingang vond, was de baldakijn, die bijvoorbeeld ook al werd gebruikt tijdens het feest *Corpus Christi*. De baldakijn werd een van de tekens bij uitstek om de soevereiniteit van een vorst mee uit te drukken.⁸ Een ander karakteristiek element dat pas later zijn intrede maakte vanaf ca. 1430 was het afgeven van de stadssleutels aan de soeverein door de stedelingen vlak voor de stadspoorten.⁹

Vanaf het midden van de 15^e eeuw kregen de steeds groter wordende intredes en voorstellingen een meer en meer ideologische dimensie, die de hommage aan de soeverein verduidelijkte. De intocht werd een totaalprogramma dat de relatie tussen de soeverein en de onderdanen moest verduidelijken.¹⁰ De verheffing van de monarchie als instituut en de dynastie van een soeverein kwamen steeds nadrukkelijker naar voor. Voor vorsten bleek het steeds interessanter om dergelijke intochten te houden. Vanaf 1450 viel dan ook een grote stijging waar te nemen van het aantal intredes.¹¹

Eveneens viel stilaan een stijlverandering in de Nederlanden en Frankrijk waar te nemen. Hoewel er zeker al eerder verwezen werd naar Romeinse triomfen, werd aan de intredes die bijvoorbeeld de Franse koningen Karel VIII en Lodewijk XII naar aanleiding van hun militaire overwinningen rond 1500 kregen, een nieuwe stilistische impuls gegeven. De Italiaanse Oorlogen confronteerden twee stijlen met elkaar, de Franse en Italiaanse. Hierbij zou de Franse stijl in de toekomst sterk terugrijpen naar de Italiaanse.¹² Zeker vanaf ca. 1530 zag Joseph Chartrou een duidelijke ommekeer van de middeleeuwse spektakels ontleend aan taferelen uit de bijbel en de Christusfiguur, naar meer antieke, architecturale invloeden met triomfbogen, ruitersandbeelden, erezulen, tempels etc.¹³ Vanuit kunsthistorisch perspectief vallen bij de intredes in Frankrijk in 1539-1540 zowel traditionele als antieke elementen op. Jean Jacquot wees erop dat “cette entrée [de Paris], et celle de Poitiers, ressemblent encore, par de nombreux traits, aux entrées du début du XVIe siècle. Des “mystères” comme celui du verger et de la fontaine utilisent des motifs de tradition médiévale. L’emploi de personnages vivants, qui s’adressent au souverain qui passe, est aussi caractéristique. La volonté de faire “à l’antique”, qui s’exprime à chaque page

---

⁷ Soly, “Plechtige intochten,” 342-3.

⁸ Voor de ontwikkeling in het gebruik van een baldakijn: Guenée en Lehoux, *Les entrées royales françaises*, 17-21; Joseph Chartrou, *Les entrées solennelles et triomphales à la renaissance (1484-1551)* (Parijs: Presses Universitaires de France, 1928), 11-2; Verder voor de moderne periode zie “Dais, poêle, ciel, pavillon” in Bély, *La société des princes*, 429-30.

⁹ Guenée en Lehoux, *Les entrées royales françaises*, 22-3.

¹⁰ Soly, “Plechtige intochten,” 342-3.

¹¹ Voor Frankrijk zou het gaan om een vertienvoudiging voor de periode tussen 1450-1540 t.o.v. de periode 1350-1450. Christian de Mérindol, “Entrées royales et princières à la fin de l’époque médiévale: jeux de taxinomie, d’emblématique et de symbolique,” in *Les entrées. Gloire et déclin d’un cérémonial*, eds. Christian Desplat en Paul Mironneau (Biarritz: J & D Editions, 1997), 28-9.

¹² Brero, *Rituels dynastiques*, 250.

¹³ Chartrou, *Les entrées solennelles*, 54-5.

des livrets, indique un changement du goût, mais aussi une inspiration venue de l'étranger et l'influence des artistes italiens, qui se manifeste surtout à Fontainebleau, est sensible également à Paris."¹⁴ Exemplarisch voor die aantrekking van het antieke was de triomfboog. Waar de triomfboog nog maar sporadisch werd gebruikt voor de intochten van Frans I, zoals in Lyon in 1515, en voor Eleonora in Parijs in 1530, worden nadrukkelijk antieke bogen opgericht in 1539-1540 in Poitiers, Orléans en Parijs "par le commandement du roy."¹⁵ Bij de intochten van Hendrik II een kleine tien jaar later kon die trend nog veel sterker waargenomen worden. In Parijs en Lyon werden dan nog enkel architecturale stukken voorbereid zoals triomfbogen, fonteinen en zuilen en geen tableaux of podia meer.

Dit korte historische overzicht maakt meteen de bijzondere status van de intochten van Karel V in Frankrijk duidelijk. Bij de intredes van de eigen soeverein speelden al steevast verschillende belangen (van zowel de steden als de vorst), maar nu werd de eigenlijke boodschap van de intochten nog complexer. Thans maakte de keizer zijn intrede in de steden van Frankrijk en diende hij onthaald te worden als ware het zijn eigen koninkrijk.¹⁶ De steden moesten dus een vreemde en vijandige monarch ontvangen en bovendien was vanaf Loches tot in Saint-Quentin de eigen soeverein daarbij telkens ook nog eens aanwezig in eigen persoon. De intredes mochten evenwel niet aan hem gericht zijn. De kern van een klassieke blijde intrede, namelijk de wederzijdse eedaflegging op een publieke plaats waarbij de vorst de privileges beloofde te respecteren en de onderdanen daarna hun wederzijdse trouw zwoeren, maakte echter logischerwijs geen deel uit van de keizerlijke intochten in Frankrijk. Het hoeft dus niet te verwonderen dat in een dergelijk bevreedende situatie de steden niet meteen wisten hoe ze de keizer dienden te ontvangen en daarom te rade gingen bij de vorst, zoals eerder werd toegelicht voor onder andere de voorbereidingen in Parijs. Intredes werden normaliter niet georganiseerd door het hof, maar voornamelijk door de inwoners van de belangrijkste steden van het land. Nu had dus een heel belangrijke inmenging van de overheid plaats. Dat sloot daarom de eigen inbreng van de steden niet per se uit.

Waar de intredes in Frankrijk als vrij ongewoon kunnen worden beschouwd, volgde de intocht in het neutrale Cambrai meer het geijkte patroon van een klassieke intrede waarbij de stad zijn eigen privileges wilde benadrukken ten opzichte van hogere gezagsdragers (in dit geval Karel V, die als keizer van het Heilig Roomse Rijk als suzerain nog boven de bisschop van Cambrai stond, maar in de feiten de bisschoppen van Cambrai hun eigen territoriale staatje gunde). De intrede in Valenciennes, de eerste grote stad op het Habsburgse grondgebied waar het reisgezelschap passeerde, gold dan weer als spiegelbeeld van de intochten in Frankrijk. Nu werden de Franse koningszonen verwelkomd en was de keizer de gastheer.

De verschillende opgevoerde schouwspelen konden aldus onderdeel vormen van een totaalprogramma dat de relaties tussen de verschillende soevereinen en de onderdanen moest verduidelijken. Het thema van de vrede stond gezien de bijzondere toenadering tussen Frans I

---

¹⁴ Jacquot, "Panorama des fêtes," 439.

¹⁵ Chartrou, *Les entrées solennelles*, 88-9.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld de brieven uit het tweede hoofdstuk van Frans I aan Karel V en tevens de brieven van Frans I aan de verschillende Franse steden waarin hij de opdracht gaf om de keizer te ontvangen zoals bij zijn eerste intrede of zelfs nog beter.

en Karel V niet toevallig bij alle intredes centraal, maar desondanks kon de invulling van die boodschappen door de inbreng van de steden of prinsen zelf nog wel eens verschillen. Wijzen op dit onderscheid tussen de verschillende intochten werkt verhelderend, want het maakt duidelijk dat voor een stad als Cambrai in 1540 meer op het spel stond dan voor Poitiers of Parijs. De grensstad benadrukte immer zijn eigen onafhankelijkheid ten opzichte van Karel V en Frans I.

2. Ambigue beeldvorming gedurende de intredes in de Franse steden

De talrijke intredes en feestelijkheden verbaasden vriend en vijand. Saulnier schreef dan ook duidelijk: “En 1539-1540, pendant trois mois, la France va chanter la gloire d’un haut prince qui, deux ans plus tôt, deux ans plus tard, fut ou sera sans nulle nuance l’ennemi et l’homme à abattre.”¹⁷ Sommige van die glorieuze intredes zijn veel beschreven, zowel in toenmalige vlugschriften als in het recentere verleden, andere intredes dan weer veel minder of niet.

In elke stad moet de intrede wel ongeveer hetzelfde verloop hebben gekend: buiten de stad werd de prins verwelkomd door een grote menigte van de stad, de notabelen en vaak de ambachtslui, de universiteit, de rechtsinstanties etc. Dat ontvangstcomité gaf vaak toespraken en voerde de het gevolg naar de poorten van de stad, waar de sleutels van de stad symbolisch aan de vorst overhandigd werden. Vervolgens werd de keizer telkens een baldakijn aangeboden. Daaronder schreed de keizer voort in de stad waar de straten gedecoreerd waren met tapijten. Begeleid door het geluid van de menigte, musici, klokken en artilleriegeschut trok de hele processie door de stad. Op belangrijke plaatsen stonden *tableaux vivants*, triomfbogen, fonteinen etc. Een *Te Deum* in de hoofdkerk van de stad markeerde het einde van de route. Tot slot volgde vaak nog een uitgebreid banket of een uitwisseling van cadeaus door de stedelijke autoriteiten. In de stoet liepen de geledingen van de stad, de vele Franse hovelingen en functionarissen, vermengd met Habsburgse dienaren. De keizer volgde meer naar het einde van de stoet toe, steevast omringd door de *dauphin* en de hertog van Orléans en voor hen Montmorency. Wanneer hij aanwezig was, stond Frans I de keizer, na diens intrede, op te wachten in een van zijn paleizen. Karel V had bovendien overal het recht om gevangenen vrij te spreken, buiten dan de veroordeelden voor *lèse-majesté*.¹⁸

In wat volgt willen we op een vrij systematische manier trachten te beschrijven wat we over de verschillende intochten in Frankrijk weten en welke specifieke boodschappen de verschillende intredes uitdroegen. Daarmee zullen we de Franse intochten in een beter vergelijkend perspectief kunnen plaatsen met de festiviteiten in Cambrai en Valenciennes.

---

¹⁷ Saulnier, “Charles Quint traversant la France,” 208.

¹⁸ Heel wat brieven die aan criminelen vergiffenis gaven, zijn nog bewaard en sommige daarvan zijn uitgegeven. Jacques Soyer, “Lettres de rémission accordées par l’empereur Charles-Quint lors de son passage à Orléans (20 décembre 1539),” *Bulletin du Comité des travaux historiques et scientifiques* 1-2 (1908): 344-53. Andere brieven in: *Recueil de lettres et de pièces originales* (BnF, *manuscrits français*, 2980), f. 107, en *Recueil de lettres et de pièces originales* (BnF, *manuscrits français*, 3086), 1-10. Wat betreft het pardonneren van gevangenen was er wel een uitzondering voor de gevallen van *lèse-majesté*: Knecht, “Haulse (Paris) haulse bien hault ta porte,” 92. Ook een Spaanse getuige herinnert zich hoe de keizer het recht had om de gevangenen te bevrijden. “[...] el día que el Emperador entró en Francia, mandó el Rey que por todos los lugares que el Emperador pasase, diesen libertad á quantos presos estuvyesen en los dichos lugares, mandandolo Su Magestad, al qual el rey de Francia dió su poder para ello.” Extrait d’une lettre, sans signature ni suscription, contenant des particularités sur le voyage de l’empereur, Valenciennes, 23.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 664).

2.1. Een hele reeks onbekende intochten

Op 27 november trad Karel V aan de zijde van de hertog van Orléans Frankrijk binnen via Bayonne waar ook de *connétable* en de *dauphin* de keizer begroetten. Over die intrede is voorts weinig geweten.¹⁹ Dat is eigenlijk ook het geval voor de meeste intredes in Frankrijk. Enkel voor Poitiers, Loches, Orléans, Fontainebleau en Parijs beschikken we over meer gegevens. Hier en daar duiken fragmentarische gegevens op over de andere intochten, maar het blijft wachten op grondiger (en vooral lokaal) onderzoek.

Van de intrede in Bordeaux weten we dat de stedelijke autoriteiten een baldakijn in het goud hadden voorbereid, dat er twee schepen waren voorzien die de keizer zouden begeleiden vanuit Langon, dat de artillerie werd voorbereid en dat er wandtapijten in de straten werden gehangen.²⁰ Aan George Buchanan, professor aan het *Collège de Guyenne*, werd de opdracht gegeven om een heilstoespraak uit te schrijven voor de keizer. Daarin benadrukte de dichter hoezeer Bordeaux verheugd was om de keizer te mogen ontvangen en smeekte hij in naam van de gastvrije stad geen misprijzen uit te drukken over de beperkte ontvangst, gezien de korte voorbereidingstijd.²¹ Vermoedelijk werd de intocht in Bordeaux ook ingekort naar aanleiding van hevige regenval. De keizer kwam in de stad op 1 december toe, één dag na de feestdag van de apostel Andreas, de patroonheilige van de Orde van het Gulden Vlies. Deze gelegenheid werd aangegrepen om het jaarlijkse kapittel te houden in de kathedraalkerk van Bordeaux die ook gewijd was aan de heilige Andreas.²² Bij vertrek gaf de stad aan de keizer een groot wijngeschenk dat later per schip naar de Nederlanden werd vervoerd.²³

Aanvankelijk maakte het reisgezelschap goede progressie en leken de festiviteiten het reistempo niet te vertragen.²⁴ Pas vanaf Loches reisde het aanzienlijk grotere gezelschap in de Loirestreek veel trager langs de recent afgewerkte, of nog af te werken kastelen van Chenonceaux, Amboise, Blois en Chambord. De 16e-eeuwse Bourgondische historicus Guillaume Paradin vertelt ons over de passage langs de Loire het volgende:

---

¹⁹ Misschien kan het gemeentearchief (vnl. stadsrekeningen) hier wel soelaas bieden om in de toekomst toch iets over de intrede te weten te komen. Archive Communale de Bayonne, série CC, nr. 163: passage de l'empereur Charles-Quint à Bayonne en 1539.

²⁰ Cérémonies observées à l'entrée des roys et des princes. Cérémonies faites à l'entrée de Charels d'Austriches Empereur en la ville de Bourdeaux au mois de novembre, 16.11.1539 (BnF, *manuscrits français*, 4318), f. 63v.-65r. Het gaat hier om een 17e-eeuwse kopie van het manuscript 325 uit het fonds Dupuy.

²¹ Het volgend fragment uit de toespraak van Buchanan wijst op de beperktheid van de voorbereidingen:

- "Burdegalae exiguos ne dedignere penates hospitio sancire tuo: quae dispare quamvis fortunae splendore tuo, parvoque paratu te capit hospitio, studio in te forte fideli atque animo regum ingentes aequaverit aulas."

- "Do not disdain that the poor native divinites of Bordeaux approve your appearance as a guest. And though our hospitality fails to match the splendour of your fortune, and we welcome you with too little preparation, even so, with a loyal and generous spirit, it will have attained equathy with the great palaces of kings."

"Ad Carolum V Imperatorum, Burdegalae hospitio publico susceptum, nomine Scholae Burdegalensis," in *Opera omnia* (Leiden: Langerak, 1725), 324 e.v. Voor de vertaling zie: Paul McGinnis en Arthur McGinnis, *George Buchanan: the political poetry* (Edinburgh: Scottish History Society, 1995), 258-62.

²² Devienne, *Histoire de la ville de Bordeaux*, 105.

²³ 9e compte de Jean de Ghyn "penninckmaistre", c'est-à-dire maître de la Chambre aux deniers de Marie d'Autriche, reine douairière de Hongrie (1540) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 3362), f. 110.

²⁴ "Et en somme madame conjoignant l'entrée de sadicte maiesté en cedit royaume, et le recueil que luy ont fait messeigneurs les daulphin et d'Orléans et aussi monsieur le connestable, ayant chargé pour ce absolute dudit seigneur roy, et le progrès dudit passage, et les apprestes et dilligences que se font par tout, pour bien et très favorablement traicter sadicte maieste et le très grand soing au bon..." Nicolas Perrenot de Granvelle aan Maria van Hongarije, Châtellerault, 06.12.1539, (AGR, microfims, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B65).

“Et le lendemain prindrent lesdits Princes le chemin contre Paris, passans par Amboise, Blois, Orléans: et par tout se faisoient entrées si magnifiques, que lesdites villes taschoient avec nouvelles inventions et antiques magnificences se surmonter l’une l’autre, pour le contentement du Roy, comme assez monstrèrent les Flambeaux d’Amboise, l’Actéon de Blois, et la Tapisserie navale de Loire en la ville d’Orléans.”²⁵

De toortsen van Amboise verwijzen naar een berucht incident dat Karel V zelf beschreef in een brief aan kardinaal de Tavera om zo alle mogelijke geruchten te snel af te zijn. Het was al nacht toen de keizer te paard *la tour Heurtault* van het kasteel opreed. Omdat de toortsen te voortvarend waren aangestoken en daardoor enkele wandtapijten vuur hadden gevat, vulde de toren zich met rook. Hierdoor raakten de ruiters bedwelmd. Dat leidde tot grote woede bij Frans I die de schuldigen wilde laten opknopen. De keizer maande hem echter aan tot vergevingsgezindheid.²⁶ Het incident kende een grote weerslag in de historiografie en er bestaan vele varianten op.²⁷

Sporadisch verwijzen ook de Franse dichters naar enkele van de schouwspelen die te zien waren tijdens de reis. Zo lijkt Hugues Salel te refereren naar een stuk opgevoerd in Blois op 15 december waar ook Paradin naar leek te verwijzen: “Pour ung eschaffault dressé [...] à l’entrée de l’empereur, où estoit Acteon devenu cerf.”²⁸ Over de *tapisserie navale* in het fragment van Paradin maken de vlugschriften van de intocht in Orléans geen melding. Het gaat hier vermoedelijk om een groot doek van enkele tientallen meters waarop de hele Loire-Vallei werd voorgesteld met de verschillende kastelen en bossen.²⁹

Opvallend in de historiografie is de focus op de *magnificence* en *magnanimité* van het hele gebeuren. Meer dan eens duikt op hoe Karel V onder de indruk was van een bepaalde stad, bouwwerk, kasteel of zelfs van een vroegmoderne snelweg. Na Orléans reisde de keizer immers via Arthenay over een pas geplaveide weg. Daarover zou de keizer later nog heel lyrisch gesproken en geschreven hebben.³⁰ We hebben daarvan echter geen enkele attestatie teruggevonden. Over Chambord sprak Karel V tijdens zijn bezoek dan weer heel bekoorlijk en hij zou gezegd hebben dat het domein voor hem leek als “un abrégé de ce que peut effectuer

---

²⁵ Paradin, *Histoire de nostre temps*, IV: 117.

²⁶ Karel V aan kardinaal Tavera, Orléans, 21.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 642-3).

²⁷ Een greep uit het aanbod: het uitgebreide verslag in François de Beaucaire-Péguillon, *Rerum Gallicarum commentarii* (Lyon: Claude Landry, 1625), XXII: 704; François de Belleforest, *Grandes annales de France* (Parijs: Gabriel Buon, 1579), VI: 1505; Bernard de Girard Du Haillan, *Histoire generale des roys de France* (Parijs: Claude Sonnius, 1627), XXXII, II: 397: “Il advint à Amboise qu’un parfumeur voulant remplir la chambre de l’Empereur de diverses odeurs, et la rendre plus agréable, alluma du feu en quelques endroits. Mais la fumée estant par sa faute entrée dedans la chambre, si d’autres n’y eussent mis remède, elle eust peu nuire à l’Empereur, qui s’en troubla fort.” Geciteerd in Bjaï, “De adventu Caesaris in Galliam,” 68. Zie ook: Du Bellay, *Mémoires de Martin et Guillaume Du Bellay*, 3: 450-1.

²⁸ Hugues Salel, *Oeuvres poétiques*, ed. H. Kalwies (Genève: Droz, 1987), XLII: 271-2. Geciteerd in Bjaï, “De adventu caesaris in Galliam,” 63.

²⁹ Bjaï, “De adventu caesaris in Galliam,” 69-70.

³⁰ “[...] une chaussée, & grand chemin droit, le tout continuellement de pavé neuf si bien entretenu par tout qu’il semble qu’il n’y a que trois ans qui fut commencé à faire, dont ledict empereur parla plusieurs fois depuis s’esmerveillant de la police de ladicte ville, sur quoy je vous laisse penser quelle merveille il eust sentie s’il eust sceu les branches dudict pavé, & aultres chemins de tel pavement qui sont alentour de ladicte ville revenans à environ quarente lieues francoyses, & s’il y a ville au monde qui ayt tel ouvraige publique, en cas de chemins entretenuz par artifice, & police.” *Le double et copie d’unes lettres envoyées d’Orléans*, Eii.v-Eiii.r; Knecht, “Charles V’s journey through France,” 160.

l'industrie humaine.”³¹ Karel V die vast en zeker niet graag tekenen van bewondering voor de realisaties van zijn aartsrivaal vertoonde, heeft waarschijnlijk nooit iets dergelijks gezegd. Chambord was in 1539 zelfs nog niet volledig afgewerkt bij het bezoek van de keizer.³² Toch blijft deze hardnekkige legende circuleren.³³ Ook in Amboise was volgens de Engelse ambassadeur nog niet alles in gereedheid gebracht voor het bezoek van de keizer.³⁴ Fontainebleau stond ook nog gedeeltelijk in de stellingen.³⁵

Over de vele intochten na het verblijf in Parijs weten we vrijwel niks. Zo hult het symbolische bezoek aan de koningsgraven en de vele relieken in Saint-Denis - een passage die nog het centrale element van de reis van keizer Karel IV in 1378 bij zijn bezoek aan Frankrijk was geweest - zich volledig in het duister. Ook over de laatste gezamenlijke intrede in Saint-Quentin en het afscheid tussen beide soevereinen moet nog verder onderzoek gedaan worden.

2.2. Poitiers, stedelijk discours aan de vorst

Op 9 december liepen omstreeks de middag de belangrijkste heren van Poitiers de keizer tegemoet met voorop de gouverneur, de seigneur de la Tremoille. Die had een maand eerder de boodschap aan de inwoners van Poitiers overgebracht dat de keizer op de best mogelijke manier moest ontvangen worden en hij zou er ook op toezien dat dit gebeurde. Na de belangrijkste edellieden volgden enkele duizenden stedelingen verdeeld in verschillende groepen: handelaars, ambachten, studenten, klerken en andere stedelingen. Elke groep droeg bijbelse deviezen die de teneur van de intocht al meteen duidelijk maakten: ipse est pax nostra (hier is onze vrede), triumphat coronata majestas (deze kroon heeft altijd getriomfeerd), bellum pace mutatum, plurimum gaudii affert (wanneer oorlog in vrede verandert, dan zal er grote vreugde heersen), etc. Tussen die groepen door, liepen de burgemeester en de schepenen, die een baldakijn voor de keizer vasthielden en deze aan de keizer bij de stadspoorten aanboden samen met de stadsleutels. Na die verschillende groepen volgden nog heel wat soldaten. De geestelijken bleven aan de stadspoorten wachten op de keizer. De gouverneur sprak de keizer als eerste toe, waarna de keizer verder reed langs de verschillende groeperingen met hun deviezen. Ook de burgemeester gaf een toespraak. Dichterbij de stadspoorten begon de artillerie te weerklinken.³⁶ Rond vijf uur in de

---

³¹ Die uitspraak staat bijvoorbeeld al in André Du Chesne, *Les antiquités et recherches des villes, châteaux et places les plus remarquables de toute la France* (Parijs: Jean Petit-Pas, 1608), 328-9 en Pierre D'Avity, *Le monde, ou la description de ses quatre parties* (Parijs: C. Sonnius, 1660), II: 394.

³² Patier, *Le roman de Chambord*, 80.

³³ Enkele voorbeelden: Jean-Jacques Boucher, *Chambord* (Parijs: Fernand Lanore, 1980), 61; Jules Loiseleur, *Résidences royales de la Loire* (Parijs: Dentu, 1863), 10; Xavier Patier, *Le roman de Chambord* (Parijs: Rocher, 2019), 80.

³⁴ De ambassadeur vermeldde onder andere de triestige versieringen: “In Amboys the xiiijth. day of December 1539, touching the preparation for the receiving of the Emperor therein, the streets hanged about with such poor gear as the people had.” Verslag van Edmund Stile, 14.12.1539 (*L&P, Volume 14 Part 2*, 252).

³⁵ “truth it is that at Fonteyne Bleaue [...] not fully perfected neither, because the ty[me]” Edmund Bonner aan Thomas Cromwell, Parijs, 30.12.1539 (*L&P, Volume 14 Part 2*, 285).

³⁶ Triumphe d'honneur [...] en la ville de Poitiers (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 211-3); L'ordre du marcher tenu et observé en l'entrée faite par l'empereur Charles V en la ville de Poitiers le 9 décembre 1539 (BnF, *manuscrits français*, 4318), f. 65r-69r; *La solenne et triomphante entrata de la Cesarea Maesta, nella Franza*.

Figuur 13: Frans I ontvangt Karel V in de abdij van Saint-Denis. Nadere details over dit bezoek zijn niet gekend. Antoine-Jean Gros (1771-1835), olie op doek, Parijs, Musée du Louvre. Photo (C) RMN-Grand Palais (musée du Louvre)/ Michel Urtado.

namiddag, bij valavond, bereikte de keizer de stadspoorten. Om alles goed te verlichten waren 400 brandende toortsen opgesteld door het stadsbestuur.³⁷

De bewaarde vlugschriften getuigen over meerdere theaters (zonder levende acteurs wel te verstaan) en triomfbogen die verschillende *images de paix* vertoonden. De eerste triomfboog stond aan de *porte de la Tranchée*. Daarop waren de schilden van de keizer en de koning te zien “les tyerres entrellassés l’ung dedans l’autre,” net zoals Montmorency had aanbevolen. Een devies als *Quos deus conjunxit, homo non separet* moest dat beeld nog eens ondersteunen.³⁸ Jacquot wees op het vernuft van de organisator van de intrede doordat de schriftuurverzen zo ingepast werden zodat het pad dat de keizer moest bewandelen een symbolisch karakter kreeg: “le sentier du juste est droict,” en “icelle est la voie, cheminez en icelle.”³⁹ In een van de vlugschriften staat te lezen dat op de eerste triomfboog ook twee medaillons prijkten: één met Hercules en de andere met zijn oudste zoon, Agathyrus, op. Het waren figuren van wie de *Poitevins* zouden afstammen wat ook verduidelijkt werd door bijhorende inscripties.⁴⁰ Hercules stond bovendien ook symbool voor zowel Karel V als Frans I. Met Agathyrus kon op die manier ook verwezen worden naar de *dauphin*. De organisatoren van de intocht in Poitiers gaven hoe dan ook een zekere antieke uitstraling aan het gebeuren. Voor het bisschoppelijk paleis stond bijvoorbeeld een efemeer portaal met een inscriptie die het historische bewustzijn aantoonde van de humanistische geleerden in Poitiers: *d. carolo cesari avgvsto eqvites senatvs popvlvsqve pictaviensis felicitatem et immortalem gloriam*. Met die inscriptie imiteerden ze de befaamde letters S.P.Q.R., dit in contrast met de eerder vermelde bijbelcitaties.⁴¹

Een meer complexe opstelling volgde op de *Vieux Marché* waar een theater en triomfboog waren opgetrokken door de universiteit. Enkele leden van de universiteit waren te zien aan de voet van het podium, dat voorzien was van een grote *chapeau de triomphe* met drie wapenschilden op (van de keizer, de koning, en de universiteit). Die drie schilden werden ook vertaald naar een scène op het podium waar drie figuren stonden. In het midden stond *Unitas* met laurierkrans, de personificatie van de universiteit. Die figuur linkte de schilden van de andere twee figuren, *Maiestas honoris* (Frankrijk) en *Honor maiestatis* (de keizer). Dat tafereel werd vergezeld van heel wat inscripties.

Na dat theater volgde een grote triomfboog in de *Grande Rue* waar “pendoient lis et autres florettes, avec ung chapeau de triomphe ou estoient les armes de l’empereur.” Daarnaast hingen langs beide zijden twee “medalles de Amazones.”⁴² Een volgend tafereel nabij de (vandaag verdwenen) kerk *Nostre-Dame-la-Petite* stelde de verbintenis tussen beide soevereinen voor aan de hand van het traditionele, regeneratieve symbool van de fontein:

---

³⁷ Triomphe d’honneur [...] en la ville de Poitiers (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 215); Délibérations du corps de ville de Poitiers (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 230-7).

³⁸ Relation anonyme qui rapporte les dispositions prises par la ville pour accueillir l’empereur (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 201).

³⁹ Jacquot, “Panorama des fêtes,” 434.

⁴⁰ Die afstamming wordt betoogd in een legende, uitgebracht door de dichter Jean Bouchet (1476-1557) in een van zijn werken. Bouchet had een zekere rol bij de uitwerking van de intrede en staat ook vermeld in de beraadslagingen van het stadsbestuur. Bjaï, “De adventu Caesaris in Galliam,” 62-3.

⁴¹ Richard Cooper, “L’histoire en fête: les humanistes promoteurs de la gloire du Poitou,” in *Les grands jours de Rabelais en Poitou*, ed. M.-L. Demonet (Genève: Droz, 2006): 13-30.

⁴² Triomphe d’honneur [...] en la ville de Poitiers (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 219).

'[...] une fontaine fort bien faite à l'antique, sur laquelle estoit l'ymage de paix vestue de drap d'or, qui rendoit du vin blanc et vin claret par les bouts de ses deux mammelles: et au bas estoient deux personnages; sçavoir est, France, à costé dextre, Germanie, à costé senestre, qui estoient deux belles filles vestues richement, l'une des couleurs du roy, et l'autre des couleurs de l'empereur. France tenoit en son giron une petite salemandre en feu odorant, qui est la devise du roy, et Germanie ung phenix aussi en feu odorant, qui est la devise de la royne; et au sommet de ce théâtre estoit ung aigle sur fin or. Sur l'image de paix estoit escript: Pax inter vos."⁴³

Twee vrouwelijke figuren droegen dus respectievelijk een salamander, symbool voor Frans I, en een feniks, symbool voor de verzoenende figuur van Eleonora.⁴⁴ Daarboven prijkte een keizerlijke adelaar met de inscriptie *Pax inter vos*. Het hele tafereel, waarvan de keizer volgens de stedelijke bronnen "prins grand plaisir,"⁴⁵ werd ondersteund door wijn en musici, "qui armonisaient ainsi que l'empereur passait." Een *rondeau* moest het hele tafereel nog eens verduidelijken en de toenadering tussen beide kampen rond de fontein als symbool van vernieuwing uitdrukken.

Au sacré fons par paix sanctifié,
Rendant le vin d'amour purifié,
L'aigle royal vient ses aesles étendre
Au feu d'amour ou vit la Salemandre
Sur le giron qui se y est confié.
C'est dame France ou est beatifié
Ce saint lien de Dieu gratifié,
Dont tout chascun vient à graces luy rendre
Au sacré fons;
Et le phénix de dueil mortifié,
Est en ung feu d'amour vivifié,
Sur le giron d'une, ou en est la cendre,
C'est Germanie, et ces deux veulent tendre
À ung accord des trois fortifié
Au sacré fons.⁴⁶

De politieke boodschap van alle taferelen was duidelijk. De historicus Rivaud zag in de intrede, die de *concordia* verbeeldde, een typisch stedelijk discours tegenover de vorst die zijn prinselijke deugden moest naleven. Door onder andere de christelijke moraal uit te drukken met de vele Bijbelse inscripties, wilden de stedelingen aantonen dat een universele vrede gewenst was door

---

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Chartrou, *Entrées solennelles*, 30.

⁴⁵ Relation anonyme qui rapporte les dispositions prises par la ville pour accueillir l'empereur (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 203).

⁴⁶ Triumphe d'honneur [...] en la ville de Poitiers (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 220).

de stad en het hele land.⁴⁷ Dat werd ook duidelijk in het geschenk dat de inwoners van Poitiers aan de keizer gaven. Het bestond uit een tuin met in het midden een rots waarop een adelaar stond, die met zijn vleugel een lelie omarmde.⁴⁸ Ze verbeeldde de alliantie tussen beide vorsten op hun oninneembare rots.⁴⁹ Die boodschap werd ook duidelijk in de vele *harangues* voor de keizer. De toespraak van de burgemeester verduidelijkte nog eens dat die vrede tussen beide vorsten gewild was “grâce à Dieu [...] s’offre ung vray et assuré espoir de repos populayre à chacun.”⁵⁰ In hun toespraak vroegen de schepenen de keizer de stad in de toekomst te herinneren (“[...] en souvenance pour l’advenir [...]”). Van zodra de stedelijke autoriteiten hun geschenk aan de keizer hadden gegeven, antwoordde Karel dat hij de stad ging herinneren (“[...] il en auroit souvenance [...]”).⁵¹

Rivaud besloot bij dit alles dat “d’après ce que l’on connaît du voyage de Charles Quint, l’accueil poitevin est le plus brillant de tous ceux réalisés sur le territoire français (quatre théâtres contre deux seulement à Paris) ...”⁵² Andere auteurs die over de intredes in Orléans en Parijs berichtten, claimden echter net hetzelfde.

2.3. De ontmoeting in Loches

Bij de intrede in Loches op 12 december 1539 wachtte Frans I zijn keizerlijke gast op in het kasteel in de stad. De symbolische link van de plek met Milaan werd al eerder toegelicht. Pierre Aquilon heeft de stadsrekeningen voor de intocht bekeken en uit die documenten wordt duidelijk dat op 8 november de raad van de stad een samenkomst had waarin de beslissingen werden genomen voor de te houden ceremonieën.⁵³ Ze gaven daarentegen niet meteen weer wie die had uitgedacht. Het is heel plausibel dat er precieze instructies werden gegeven door de koning zelf.⁵⁴

Een brief van de keizer aan kardinaal Tavera licht ons verder in over de intocht in Loches. Kardinaal de Lorraine en Montmorency waren ‘s morgens al vroeger vertrokken naar de kleine stad om de verschillende edellieden en de hofhouding van Frans I op te roepen de keizer tegemoet te lopen. De koning maakte geen deel uit van het gezelschap omdat, volgens Karel, zijn ziekte zo ernstig was dat hij een paard of ezel nog niet goed kon bestijgen. Hoewel de Franse koning graag zijn gast tegemoet was gereden, vroeg Karel hem uitdrukkelijk om te blijven waar hij was.⁵⁵ Jean de Lorraine en Montmorency trokken de keizer tegemoet in gezelschap van onder

---

⁴⁷ Rivaud, *Les villes et le roi*, 207-39. Zie ook: David Rivaud, “‘Le vol de l’aigle,’ églologie pastorale de Jean Boiceau de la Borderie,” 57-71.

⁴⁸ Chartrou, *Entrées solennelles*, 32-4.

⁴⁹ Relation anonyme qui rapporte les dispositions prises par la ville pour accueillir l’empereur (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 209).

⁵⁰ Geciteerd in Rivaud, *Les villes et le roi*, 238-9.

⁵¹ Neil Murphy, *Ceremonial entries, municipal liberties and the negotiation of power in Valois France* (Leiden: Brill, 2016), 36.

⁵² Rivaud stelt dus dat er vier theaters waren, maar telde daarbij wel heel gunstig in het voordeel van de stad. Hij telde immers de medaillons van Hercules en de Amazones mee. Rivaud, *Les villes et le roi*, 207-39.

⁵³ Voor de details over de feestelijkheden en de organisatie in Loches wijzen we op de stadsrekeningen: Aquilon, “L’entrée de Charles Quint à Loches,” 23-65.

⁵⁴ Aquilon, “L’entrée de Charles Quint à Loches,” 25.

⁵⁵ “[...] Lorches, donde el Christianísimo Rey y la Reyna nuestra hermana con su corte eran ya venidos para rescebirnos, y acompañar nos adelante. Y como quiera que el Rey ha venido todo este camino en leytera y timeo, porque la enfermedad de la postema que tuvo los dias passados no le dava aun lugar que pudiesse cabalgar á

andere de kardinalen van Bourbon, Lyzieux, Tournon, Boulogne, Mason, Parijs, Genry en Chastillon.⁵⁶ Vermoedelijk maakten ook de stedelijke autoriteiten van Loches deel uit van het gezelschap dat de keizer tegemoet liep. De stad had alvast voor de keizer een baldakijn gemaakt waarvan de materialen het grootste gedeelte van de totale uitgaves vormden.⁵⁷ Ook de sleutels werden aan de keizer afgegeven.⁵⁸ Of Frans I zijn gast opwachtte aan de stadsmuren, dan wel aan de poort van het eigenlijke kasteel wordt niet duidelijk uit de voor de hand zijnde beschrijvingen. Karel V spreekt in zijn brief over “la primera puerta” wat doet vermoeden dat er nog een tweede poort was en dus kon impliceren dat de koning hem aan de stadspoort opwachtte. Frans I werd alvast volgens Vandenesse & d’Herbays vergezeld door de heer van Albrecht (de koning van Navarra), de hertog Christoph von Württemberg en andere edellieden.⁵⁹

De stad had enkele decoratieve elementen opgezet om de keizer te verwelkomen. Een tijdelijk paviljoen was opgericht, verschillende zuilen en minstens één triomfboog werden opgetrokken. Aan schilders werd gevraagd om de boog het uitzicht van een stenen bouwwerk te geven en alliantiewapens te schilderen met de wapens van Frankrijk en de keizer. Ook de thematiek van de fontein keert, net als in Poitiers, terug. De schepenen hechtten belang aan de keuze van de wijn, want ze betaalden verschillende personen om de wijn voor te proeven.⁶⁰

De historicus Paradin vertelt ons over een bijzonder spektakel dat voorviel tijdens de intocht:

“À la porte ou se fait ce rencontre, fut veu un gentil spectacle, d’une Salemandre & d’un Phénix, qui estoient l’un d’un costé, & l’autre de l’autre de ladite porte. La Salemandre qui estoit la devise du Roy, commença avec grand bruit jetter feu & flambes de toutes parts: le Phénix commença avec les aisles allumer feu petit à petit, lequel dura ardent, jusques à ce que ledit oiseau fut tout consommé, qui estoit la devise de la Roynne Alienor.”⁶¹

Er moet zich dus een vuurspektakel hebben afgespeeld voor de keizer die ’s avonds de stad binnentrok. Afgaande op de rekeningen hechtte het stadsbestuur veel belang aan dit element van de intocht. Men kon niet riskeren dat het mislukte. De originaliteit van dit spektakel lag erin dat de emblemen van Frans en Eleonora niet zozeer statisch vertegenwoordigd werden op een podium of triomfboog, een iconografie zoals we die zagen in Poitiers, maar in beweging gezet

---

caballo, ny á mula, todavía se quiso esforzar para salir cavalgando á rescivirnos; y no con poca importunidad, embiandole á rogar con mucha instancia que en ninguna manera lo hiziesse, por el daño que podría traer á su salud, acabámos que lo dexase; y salieron el cardenal de Lorena y el condestable, que aquella mañana se havia adelantado de nos, con gran compañía de la casa del Rey y cortesanos; y assi llegámos al lugar, y hallámos el Rey fuera de la primera puerta del castillo, donde posamos todos, y nos rescebimos con gran alegría y placer. Mas adelante, antes de entrar en ningun aposento, hallámos á la Reyna, nuestra hermana, acompañada de la hija del Rey, y de la Delfina, y madama de la Brit, y otras damas y mugeres principales, y el rescibimiento y la fiesta y tractamiento que se nos hizo y hace, principalmente por el Rey, y el contentamiento y la estima en que muestra tener la confianza que havemos hecho en nuestra venida, no se puede encarecer.” Karel V aan kardinaal Tavera, Orléans, 21.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 641-2).

⁵⁶ Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 155-6.

⁵⁷ Aquilon, “L’entrée de Charles Quint à Loches,” 26-7.

⁵⁸ *Ibid.*, 29.

⁵⁹ *Ibid.*; Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 156.

⁶⁰ Aquilon, “L’entrée de Charles Quint à Loches,” 30-1.

⁶¹ Paradin, *Histoire de nostre temps*, IV: 116.

werden door het vuur en erdoor verteerd werden. In plaats van een vijandig vuur ging het hier evenwel om een verbindend instrument.⁶² Volgens Paradin was de actie een groot succes. Ook Engelse diplomaten berichtten over dat vuurspektakel doch met enige twijfel over het welslagen ervan: “... on two posts o[n the one a] salamander and on th'other a ph[œnix which] should have burned at th'entry, but [the salamander] did and the phoenix would not farm[e so. And in] garlands was th'Emperor's arms and th[e French King's] joining in one.”⁶³

De hele ontmoeting was nog zo bijzonder omdat Karel, zoals hij ook schreef in de hoger vermelde brief, zijn zuster Eleonora terugzag: “[...] au bas du degré de la salle fut receu par la royne de France, sa soeur, la dame d'Allebrecht, la daulphine, la fille du roy, les duchesses de Vandosme, Montpensier, Nevers et d'Estamples et plusieurs aultres dames, lesquelles saluées, montarent par ensemble en la salle. Puis chascun se retira en son quartier.”⁶⁴ Er volgde geen uitgebreid banket en de stad had ook geen geschenk voor de keizer voorbereid.

Het spektakel in Loches was logischerwijs van een kleinere schaal dan het gebeuren in Poitiers. Aquilon verwoordde het als volgt: “les choses avaient été bien faites, mais sans excès.”⁶⁵ Toch gebruikten ze soortgelijke symbolen zoals de salamander en feniks en een vredesfontein. Hier gaven Frans I en de kleine stad Loches gezamenlijk het beeld van een harmonieuze eenheid.⁶⁶

2.4. Orléans: si vis pacem, para bellum

Tijdens de intocht in Orléans kwam de thematiek van de oorlog uitdrukkelijk naar voren.⁶⁷ De vlugschriften laten verstaan dat op bevel van de koning in minder dan zes dagen tijd zich meer dan 20 000 gewapende soldaten hadden verzameld voor de festiviteiten.⁶⁸ Een eerste groep soldaten werd in de vroegte naar de keizer gestuurd, richting Cléry om hem een ochtendsalut te brengen.⁶⁹ De verschillende edellieden uit de streek rond Orléans werden gevraagd om aan die stoet deel te nemen.⁷⁰ Net als in Poitiers liepen ook de verschillende geledingen van de stad de keizer tegemoet.⁷¹ Toespraken werden gehouden door de gouverneur, de baljuw en de burgemeester. In de welkomstprocessie liepen eveneens studenten in Osmaanse klederdracht.⁷²

---

⁶² Aquilon, “L'entrée de Charles Quint à Loches,” 31-2.

⁶³ Verslag van Edmund Stile en William Honnyng, 14.12.1539 (*L&P, Volume 14 Part 2*, 251-2).

⁶⁴ Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 156.

⁶⁵ Aquilon, “L'entrée de Charles Quint à Loches,” 33.

⁶⁶ Rivaud, *Entrées épiscopales*, 20.

⁶⁷ Over de thematiek van oorlog in intredes: Richard Cooper, “The theme of war in French renaissance entries,” in *Ceremonial entries in early modern Europe. The iconography of power*, eds. J.R. Mulryne, Maria Ines Aliverti en Anna-Maria Testaverde (Londen: Routledge, 2015): 15-35.

⁶⁸ *Le double et copie d'unes lettres envoyées d'Orléans*, Bii.v.

⁶⁹ *La triumpante et excellente entrée [...] en la ville d'Orléans*, Bi.r.

⁷⁰ Lambert, *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellay-Langey*, VI: 373.

⁷¹ Réception de l'empereur Charles V à Orléans (BnF, *manuscrits français*, 4318), 69v-78r.

⁷² “[...] des escolliers Parisiens et enfans d'Orléans escolliers et normans tous habillez en turcs au nombre de quarante et les faisoit bon veoir, car ilz avoyent chascun ung habillement de turc de veloux noir trainant jusques aux piedz et l'espée à la mode turquoyse le chapeau à la mode turquie hault comme les albanoyz et à l'oreille dextre ung anneau d'or, et avoyent à leur enseigne pour devise: Signa querenti signum denegabitur.” *La triumpante et excellente entrée [...] en la ville d'Orléans*, Biv.r. Zie ook Mélanie Bost en Alain Servantie, “Joyeuses entrées de l'empereur Charles Quint: le Turc mis en scène,” *eHumanista* 33 (2016): 38.

Die Oosterse mode en hang naar het exotisme getuigden van de eerdere diplomatieke relaties tussen Frans I en Süleyman.⁷³

Voor de intocht had het stadsbestuur opgedragen aan “grand nombre de charpentiers, menuisiers, peintres, tourneurs & autres gens de mestier,” om podia en triomfbogen op te richten. Uiteindelijk stonden er tijdens de intocht in Orléans vijf triomfbogen en daarmee vormden ze de enige efemere decorstukken.⁷⁴ De bogen waren in antieke stijl opgetrokken met telkens de wapenschilden van de keizer en de koning, zonder andere symbolische verwijzingen of deviezen op verwerkt.⁷⁵ De organisatoren legden zo een grotere voorzichtigheid aan de dag dan die van Poitiers om op die manier zeker geen gevoelige kwesties op te rakelen.⁷⁶ Dat stelt alvast een van de vlugschriften:

“Lesquelz cinq portaulx estoient faitz d’une bonne invention, de Architecture & très plaisante à l’antique. Et est à noter qu’il n’y avoit aulcunes devises, seulement y avoit antiquailles, car lesdictz habitans qui tousiours se sont conduitz par prudence, & bonne pollice, ne voulurent y mettre aulcunz escriptz, ne devises, pour ce que l’ung, ou l’autre des princes, ou de leurs subiectz eussent peu sur icelles gloser, ou deviner choses, ou l’ung, ou l’autre des Princes n’eust prins plaisir. Dont ilz misrent seulement armoyries de l’ung, & de l’aultre desdictz princes en unions, qui signifioit leur amitié simplement, dont ilz scavoient sagement user sans que leurs subiectz en entrassent en disputes.”⁷⁷

De intocht in Orléans heeft waarschijnlijk een grote indruk gemaakt op Karel, want nadat hij ’s morgens al eens begroet was door een groep soldaten, stonden nu aan de oevers van de Loire, voor de brug die hem naar het centrum van de stad zou voeren, opnieuw enkele duizenden soldaten. Hier werden aan Karel de sleutels van de stad aangeboden alsook de baldakijn. De keizer wilde enkel na aandringen én samen met de *dauphin* en de hertog van Orléans zich onder de baldakijn begeven. Frans I was al eerder naar de stad vertrokken om de keizer te ontvangen.⁷⁸

Eenmaal op de brug over de Loire kon Karel een klein eiland, genaamd het “Isle aux toille,” zien. Er stonden ongeveer 3500 soldaten en tientallen artilleriestukken. Op het ogenblik dat hij passeerde kon de keizer [...] à son aise veoir, & considerer ledict bataillon, fut mis le feu en une trainnée faite d’ung caque ou deux de pouldre de canon, laquelle traynnée en ung instant mist le feu en toutes les pieces d’artillerie qui estoient devant ledict bataillon, de mode que l’isle sembla estre toute en feu [...]” Het spektakel was zo overweldigend en het geluid was zo luid “[...] qu’il sembloit qu’elle fondit en abisme tellement que ledict bataillon estoit tout couvert de fumée, mais bien peu après, & quasi à ung instant pour ce qu’il faisoit grant vent daval ladicté fumée

---

⁷³ Chartrou, *Les entrées solennelles*, 115-6.

⁷⁴ Chartrou, *Les entrées solennelles*, 95.

⁷⁵ “[...] ilz eurent en peu de temps fait dresser cinq portaulx, & arcs triumphans aussi beaulx, & magnifiques qu’on en ayt veu en France pour ouvrage subit, & de parade.” *Le double et copie d’unes lettres envoyées d’Orléans*, Aiv.r.

⁷⁶ “Les échevins d’Orléans [...] proscrivirent les devises et inscriptions qui auraient risqué de blesser la susceptibilité des puissants. Ils aient agi par prudence naturelle, ou pour éviter le blâme qu’avait peut-être valu aux Poitevins un excès de subtilité.” Jacquot, “Panorama des fêtes,” 435.

⁷⁷ *Le double et copie d’unes lettres envoyées d’Orléans*, Aiiii.v.-Bi.r.

⁷⁸ *Le double et copie d’unes lettres envoyées d’Orléans*, Dii.

vuyda & apparut ledict bataillon plus beau, & de meilleur grace que devant après avoir veue ceste furie, & contenance de guerre.”⁷⁹ Een andere groep van enkele duizenden soldaten stond de keizer dan weer op te wachten op de grote markt van Orléans.

De intocht werd afgesloten met een misviering in de kathedraal van Orléans, waarna de keizer zich terugtrok in het klooster van Saint-Aignan waar de koning hem verwelkomde. De volgende morgen kreeg de keizer van de stad zijn geschenk, zilveren vaatwerk.⁸⁰ Alvorens het hele gezelschap doorreisde, vond nog een opmerkelijk tafereel plaats:

“Et en saillant de ladicte ville quand furent oultre ledict portail, & boulevert, se tournèrent lesdictz Princes vers les murailles, & face de ladicte ville, ou ilz se arrestarent & parlèrent ensemble par quelque espace de temps ayans propos ensemble des fossez, murailles, tours grosses, & terriblement massonnées, & en grand nombre & des grands rampars, mottes, & terrasses qui y sont, & portoit la contenance dudict Empereur qu’il en faisoit grand cas, autrement ne furent oys les propos desdictz Princes.”⁸¹

Hetzelfde idee van de vorige dag herhaalde zich dus hier. De inspectie van de muren hadden ongetwijfeld opnieuw de bedoeling om Karel V te imponeren met de defensieve sterkte van de stad, en bij uitbreiding heel Frankrijk, voor het geval de keizer er ooit zou aan denken om hen opnieuw aan te vallen: *si vis pacem, para bellum!* De anonieme auteur van het vlugschrift betreurde misschien dat hij niet kon horen wat er tussen de keizer en de koning gezegd werd, maar lokale historici hebben niet nagelaten om dat gesprek (met de nodige *hindsight*) in te vullen. Karel V zou lacheriger tegen Frans I hebben gezegd dat hij het vreemd vond dat een stad die zo in het midden van zijn rijk lag, zo goed versterkt was. Hij gaf het advies om een stad in het midden van zijn rijk niet op die manier te verstevigen omdat die door zijn positie, een potentieel centrum zou kunnen worden van rebellie tegen de koninklijke autoriteit.⁸²

2.5. *Les fastes du cour* in Fontainebleau

Fontainebleau was veruit het belangrijkste bouwwerk waar Frans I tijdens de laatste jaren van zijn leven verbleef en waaraan hij verbouwingen liet uitvoeren. Het werd aangepast aan zijn steeds groeiende hofhouding en Italiaanse kunstenaars werden aangetrokken om het interieur verder te versieren. De Florentijnse artiest Rosso en de schilder, Francesco Primaticcio, kwamen

---

⁷⁹ *Le double et copie d’unes lettres envoyées d’Orléans*, Diii.r.

⁸⁰ Pierre Jouvellier, *L’empereur Charles-Quint à Orléans en 1539* (Gien: Imp. Jeanne-d’Arc, 1961), 1-2. Over de intrede van Karel V in Orléans zie ook het omstandige relaas van Charles-François Vergnaud-Romagnési, *Entrée de Charles-Quint à Orléans en 1539* (Parijs: Roret, 1846).

⁸¹ *Le double et copie d’unes lettres envoyées d’Orléans*, Eii.v.

⁸² Vergnaud-Romagnési, *Entrée de Charles-Quint à Orléans en 1539*, 19-20. In een 17e-eeuwse geschiedenis van Orléans lezen we bijvoorbeeld het volgende: “L’empereur Charles V. passant par icelle l’an 1539 le dissuada de faire faire telles fortifications en une ville scize au milieu de son royaume; pour ne fomenter un tiers party, éviter surprises & émotions populaires, luy disant que telles fortifications ne devoient estre faictes qu’aux villes frontières: pourquoy le dessein fut rompu, & aucuns desdites tours abbatues & demolies [...]” François Le Maire, *Histoire et antiquitez de la ville et duché d’Orléans* (Orléans: Maria Paris, 1645), 24-5. Zie ook Bjaï, “De adventu Caesaris in Galliam,” 71.

in het begin van de jaren 1530 naar Fontainebleau en werkten vooral aan de *Galerie François Ier*, die net klaar zou geweest zijn op het moment dat Karel V, aan het eind van 1539, op bezoek kwam. In plaats van de oude middeleeuwse verdedigingskastelen stond het paleis van Fontainebleau te schitteren als hét Franse voorbeeld van een renaissancepaleis met representatieve functie. Dit vernieuwde paleis was (en is nog steeds) het beste voorbeeld van de uitgebreide patronage van Frans I ten opzichte van de kunsten en architectuur.⁸³ De omweg langs dit prestigeproject en het lange verblijf in het paleis getuigen ervan dat de Franse koning echt wel zijn nieuwe pronkstuk wou tonen, ook al was het nog niet volledig afgewerkt.⁸⁴

In tegenstelling tot de publieke intochten in de steden had het bezoek aan Fontainebleau iets mysterieus en was het meer beperkt tot de sfeer van het hof. Het paleis met zijn mooie aangelegde tuinen was als het ware een eiland van beschaving en cultuur te midden van de wildernis.⁸⁵ In de context van die dichotomie werd de keizer verwelkomd in de bossen rond Fontainebleau. De vlugschriften lichten ons slechts heel beperkt in over wat er daar gebeurde. De koning had aan enkele honderden heren in vol harnas opgedragen om de keizer tegemoet te lopen en te vergezellen naar het paleis. Die soldaten waren vergezeld door de *dauphin* en de hertog van Orléans.⁸⁶ In een anoniem Spaans verslag van iemand uit Karels gevolg lezen we echter nog bijzondere details die dat relaas verder aanvullen. Onder begeleiding van de *dauphin* reden een honderdtal ruiters en haakbuschutters, in het zwart gekleed en met witte pluimen, Karel V tegemoet. Ze vertelden hem dat het bos niet veilig was omdat er rovers rondliepen. Daarom wilden ze het keizerlijke gevolg bescherming bieden. Een mijl voor het paleis dook opeens nog een tweede groep ruiters en haakbuschutters op, in het karmozijnrood gekleed. Ze begonnen met de zwart-witte ruiters te vechten. Gedurende het gespeelde gevecht werd het hele gezelschap geleid tot vlak voor het paleis, waar een derde groep van een vijftigtal ruiters verscheen, onder leiding van de hertog van Orléans. De keizer vroeg hen tevergeefs om niet te vechten. Enkele ruiters vielen al vechtend op de grond alvorens enkele schoten van de artillerie het tafereel beëindigden. De Franse koning bleek ongelukkig omdat er zo weinig actie was geweest. Daarom volgden er nog meer gevechten nabij het paleis. De hertog van Orléans vertelde de dames in het gezelschap dat ze niet in het paleis konden overnachten totdat de ruiters in het gezelschap met hem in de ring hadden gevochten.⁸⁷

Het net beschreven tafereel past in een lange traditie van schijngevechten.⁸⁸ Het kan gezien worden als een *rite de passage* waarbij de gevaarlijke bossen tijdens een liminale fase - refererend naar de terminologie van antropologen Turner & van Gennep - werden achtergelaten voor de veilige beschaving van het paleis.⁸⁹ Het was ook een moment waarop duidelijk werd gemaakt dat

---

⁸³ Knecht, *Renaissance warrior and patron*, 407 e.v.; Jacquot, "Panorama des fêtes," 436.

⁸⁴ Edmund Bonner aan Thomas Cromwell, Parijs, 30.12.1539. (*L&P, Volume 14 Part 2*, 285-6).

⁸⁵ Peter Wunderli, "Der Wald als Ort der Asozialität: Aspekte der altfranzösischen Epik," in *Der Wald in Mittelalter und Renaissance*, ed. Josef Semmler (Dusseldorf: Droste, 1991), 69-112.

⁸⁶ Lambert, *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellay-Langey*, VI: 401-02.

⁸⁷ Relation du voyage de l'Empereur depuis le 21 décembre 1539 jusqu'au 7 janvier 1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 654).

⁸⁸ Frans I was in 1521 zelfs nog zwaar gewond geraakt in een vergelijkbaar schijngevecht. Knecht, *Renaissance warrior and patron*, 176.

⁸⁹ Concept liminaliteit in Arnold van Gennep, *The rites of passage* (Chicago: University Press, 1960) & Victor Turner, *The ritual process: structure and anti-structure* (Chicago: Penguin Books, 1969).

Figuur 14: Frans I toont zijn galerij aan een gast (Karel V?). Alfred Guesdon, 19e-eeuwse tekening. Alexandre Du Sommerard, *Les Arts au Moyen Âge, en ce qui concerne principalement le palais romain de Paris, l'hôtel de Cluny, Paris*, Techener, 1838-1846. BnF, Réserve des livres rares, V-640, pl. VIII.

artillerie een einde bracht aan de tijd van de ridders.⁹⁰ Fontainebleau vormde de plaats bij uitstek voor een dergelijk tafereel. Het hof voerde in gesloten sfeer zulke rituelen uit, bijdragend aan de mystieke sfeer rond de vorst en zijn entourage waardoor uiteindelijk de hiërarchie en diens positie werden verstevigd.⁹¹

De hele passage is opmerkelijk, zeker omdat er buiten dit Spaanse verslag weinig andere uitgebreide attestaties van zijn. Een eeuw later lezen we bij Pierre Dan, een monnik die van de kroon een schrijfofdracht had ontvangen om de geschiedenis van het paleis van Fontainebleau neer te pennen, een heel ander relaas dat beschrijft hoe nog voor zijn aankomst goddelijke figuren de keizer in het aangrenzende bos hadden verwelkomd met allerlei antieke dansen.

“[...] Sa maiesté ayant envoyé au-devant de luy hors de la forest un nombre de princes, de seigneurs, & de noblesse, tous avec le plus grand éclat d’habits, qu’il se peut voir. Entrant dans la forest, il fut accueilly par une troupe de personnes déguisées en forme

⁹⁰ Eisenmenger, “Summit meetings,” 57-8.

⁹¹ Geertz, Clifford. “Centers, kings and charisma. Reflections on the symbolics of power,” in *Rites of power: symbolism, ritual and politics since the middle ages*, ed. S. Wilentz (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985), 57-93; Marc Jacobs, “King for a day. Games of inversion, representation, and appropriation in ancient regime Europe,” in *Mystifying the monarch. Studies on discourse, power, and history*, eds. Jeroen Deploige en Gita Deneckere (Amsterdam: University Press, 2006), 117-38.

de dieux, & de déesses bocagères, qui au son des haut-bois s'estans assemblez, & accourus, composèrent une danse rustique, qui ne fut pas moins agréable en la bigearre façon dont ils estoient revestus, qu'en l'ordre, & aux passages qu'ils tenoient; lesquels ayans ainsi dansé quelque temps s'écartèrent promptement de part & d'autre dans la forest, & l'empereur poursuivant son chemin arriva icy. Son entrée fut par la grande allée de la chaussée.”⁹²

De beschrijving van Pierre Dan valt eerder twijfelachtig te noemen. De getuigenis van de Engelse ambassadeur Edmund Bonner sluit immers meer aan bij het Spaanse verslag. Hij gaf aan Thomas Cromwell te kennen dat voor de komst van de keizer een “scaremouche” was voorbereid in het bos voor Fontainebleau door de *dauphin* en hertog van Orléans waarbij het de bedoeling was dat de *dauphin* moest aanvallen en de hertog van Orléans verdedigen.⁹³

Eenmaal aan het paleis aangekomen, kon Karel V een triomfboog bewonderen waar standbeelden van hem en zijn medemonarch in antieke klederdracht waren opgericht. Beelden van de godinnen Pax en Concordia vergezelden hen.⁹⁴ Overal hingen wapenschilden van de keizer te blinken met zijn devies: plus oultre. Op het binnenplein van het paleis stond een grote kolom met daarop de drie Gratiën en waaruit water en vuur sproot. Het devies op de kolom was ontleend aan een Bijbelvers “qui potest capere, capiat.”⁹⁵ Guiffrey beschrijft die kolom nog enigszins anders: “[...] une grande colonne [...] artistement faite, dorée de fin or, laquelle gettoit une flambe de feu par le hault et summet d'icelle nuict et jour, et par le meillieu gettoit, par petitz canaulx, du vin et de l'eau continuellement, qui estoit chouse admirable à veoir.”⁹⁶ Voor de gelegenheid kreeg Karel in het kasteel de kamer van Frans aangeboden.⁹⁷ Jachtpartijen, tornooien en maskerades vulden de dagen rond Kerstmis in Fontainebleau. Via een binnenschip van Frans I voerden ze vervolgens via de Seine verder naar Vincennes.

2.6. Afwijken van de traditie in Parijs

Op 1 januari heette Parijs de keizer welkom. We hebben reeds eerder gewezen op de moeizame voorbereiding van de Parijse intocht en beargumenteerd dat de voorbereidingen vooral onder vorstelijke supervisie gebeurden. Over de omvang van de intrede bestaat enige discussie. Saulnier beweerde dat “l'entrée à Paris [...] apparaît comme s'étant parée, pour l'époque, d'une décoration assez réduite, sinon pauvre.”⁹⁸ Knecht weerlegde evenwel resoluut die stelling. Voor Knecht waren de theaterspelen die Saulnier nog zo belangrijk achtte, slechts een klein deel van de volledige intrede. Hij benadrukte dat Karel V bij zijn intocht in Parijs heel wat vorstelijke

---

⁹² Pierre Dan, *Le trésor des merveilles de la maison royale de Fontainebleau* (Parijs: Cramoisy, 1642), 218-9. Jacquot, “Panorama des fêtes,” 436-7.

⁹³ Edmund Bonner aan Thomas Cromwell, Parijs, 30.12.1539 (*L&P, Volume 14 Part 2*, 285-6).

⁹⁴ Lambert, *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellay-Langey*, VI: 401-02; Dan, *Le trésor des merveilles*, 218-9.

⁹⁵ Mt. 19, 12: Wie het bevatten kan, vatte het. *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellay-Langey*, VI: 401-02.

⁹⁶ Guiffrey, ed. *Chronique du roy François*, 290-1.

⁹⁷ Marc Hamilton Smith, “La première description de Fontainebleau,” 44-6. In enkele secundaire bronnen (o.a. Pierre Dan & Guiffrey, *Chronique du roy François*) staat vermeld hoe een speciaal paviljoen (*Pavillon aux Poëles*) werd opgericht voor de komst van de keizer, maar dit klopt niet met de brief van Gambara die Smith bespreekt.

⁹⁸ Saulnier, “Charles Quint traversant la France,” 219.

privileges kreeg toebedeeld. De ongebruikelijke route die gevolgd werd, had volgens Knecht dan weer tot gevolg dat het praktisch veel moeilijker was om veel efemere spektakels in te richten.⁹⁹ Hier zullen we meer de eerste visie van Saulnier trachten te onderschrijven. Daarbij zullen we vooral wijzen op de vreemde aard van de intrede in Parijs. De route en de aard en stijl van de spektakels lijken wel degelijk een heel doelbewuste keuze van de organisatoren.

Franse hofdichters en de verschillende vlugschriften beschrijven de intocht heel lyrisch. De dag voordien regende het nog, maar op 1 januari was de hemel helder als ware het een teken van God.¹⁰⁰ Indien we enkel de vlugschriften als leidraad gebruiken, dan wordt onze blik echter te sterk in één richting gestuurd. Die bronnen vergeten immers te vermelden dat er toch enkele problemen moeten geweest zijn in de stad. Eén daarvan was de gigantische publieke opkomst. Parijs telde op dat moment ca. 300 000 inwoners.¹⁰¹ Daarmee was het een van de grootste steden van Europa in die tijd. Een Italiaanse diplomaat die aanwezig was tijdens de intocht, schatte zelfs dat er minstens 500 000 Parijzenaars en nog eens minstens 100 000 vreemdelingen aanwezig waren tijdens de festiviteiten. Hij vertelde hoe op het platteland buiten de stadsmuren, in de smalle straten, achter de vensters en op de daken overal mensen te zien waren.¹⁰² Een andere Italiaanse diplomaat gaf zelfs te kennen dat in die chaotische mensenmassa, die volgens hem zelfs voor een grootstad als Caïro ongezien was, meer dan 100 personen het leven lieten.¹⁰³

Ondanks de twee maanden tijd die Parijs had gekregen om alles voor te bereiden, ontsnapten de problemen in de planning van de festiviteiten niet aan de aandacht van buitenlandse diplomaten. Wyatt beschreef dat hoewel de keizer erop had gedrukt om snel te reizen, er toch vertragingen opdoken. Volgens hem was dat omdat “the things for his entry be not yet redy: wiche is one cause of tract of tyme.”¹⁰⁴ Théodore Bèze wees in een van zijn brieven ook op de moeilijke voorbereiding in Parijs,¹⁰⁵ terwijl Niccolini, ambassadeur voor Firenze, kritisch opmerkte dat in vergelijking met de spektakels die voor Eleonora van Toledo in Firenze in 1539 waren opgericht of de intocht van Karel V enkele jaren eerder, de weinig verfijnde triomfbogen en theaters in Parijs “sono molto semplici et sgarbati” en “fatto industriosamente.”¹⁰⁶

Karel V ging na één nacht doorgebracht te hebben in het kasteel van Vincennes in de ochtend naar een tijdelijk houten huis, een *loggia*, opgetrokken nabij het klooster van *Saint-Antoine-des-*

---

⁹⁹ Knecht, “Charles V’s journey through France,” 164.

¹⁰⁰ “Ung jour avant il ne fait que plouvoir. Le lendemain cleré fut la journée. Si tel faveur du ciel te fut donnée, cela Cesar n’est point trop admirable, car le ciel est comme une destinée, tout coustumier de t’estre favorable.” *L’ordre tenu et gardé à l’entrée [...] en la ville de Paris*, Ai.v.

¹⁰¹ Jean-Noël Biraben en Didier Blanchet, “Essai sur le mouvement de la population de Paris et de ses environs depuis le XVIe siècle,” *Population* 53, nr. 1-2 (1998): 215-48.

¹⁰² “Le campagne, le strade, le fenestre, & i tetti erano tanto pieni di popolo d’huomini, & di donne, ch’io stimo, che quel di si sia veduto piu di cinquecento milia anime della citta, senza piu di cento milia altri di forestieri, chi a pie, chi a cavallo.” *La sontuosa intrata di Carlo V sempre agosto*, 6.

¹⁰³ “Lo Imperadore hieri feci l’entrata in Parigi, dove fu una confusione di gente ch’io penso che al Cairo non ne doverebbe esser piu, et non mi stendero in dire altro delle cose notande, come sara questa che per la grandissima calca si dice esser morte piu di 50 persone et altrettanti stroppiati, et questo duro tutto il di fino a IX hore di notte, che non si poteva andare per la villa, maxime per le strade maestre senza pericolo di calci.” Nolhac, “Une relation inédite de l’entrée de Charles-Quint à Paris,” 222.

¹⁰⁴ Thomas Wyatt aan Thomas Cromwell, Parijs, 28.12.1539 (Muir, *Life and letters*, 113-4).

¹⁰⁵ Brief van Theodorus Beza, eind december 1539 (Johann Wilhelm Baum, *Theodor Beza nach handschriftlichen Quellen dargestellt* (Leipzig: Weidmannsche, 1843), 1: 85-6).

¹⁰⁶ Agnolo di Matteo Niccolini, ambassadeur voor Firenze, aan Ugolino Grifoni, Parijs, 23.12.1539 (Archivio di Stato di Firenze, Mediceo del Principato 1176a), f. 176-77, geraadpleegd 08.05.2020, <http://bia.medici.org>.

Champs, even buiten de stadsmuren. Dergelijk paviljoen werd voor het eerst gebruikt bij de ontvangst van Eleonore in 1531 en zou standaard worden bij de latere intochten in Parijs.¹⁰⁷ Het gebouw voor Karel V was “*artistement faicte à porte et fenestre de triumphe d’antique par dedans estoit toute tendue de tapisserie riche, faicte de broderie, et par dedans ladictie maison estoient mis aigles et armes des royaulmes que tient ledict sacre empereur.*”¹⁰⁸

Nadat Karel V in dat paviljoen had geluncht, zette hij zich aan een raam. Voor hem passeerde in de namiddag een hele processie met de verschillende geledingen van de stad. Elk liep volgens zijn rang en was op de gepaste wijze gekleed. Eerst liep de clerus met de bedelorden voorop en dan de parochiale clerus met processiekruisen en enkele relieken. Daarna volgden de rector en een groot deel van de universiteit van Parijs. Vervolgens sloten de stedelijke troepen aan met aansluitend de *enfants de la ville*, de zonen van de patriciërs. Dan volgden de stedelijke officieren, de *prévôt des marchands*, de schepenen en de raadslieden. Daarna kwamen de zes belangrijkste ambachten aan bod: *draperie, épicerie, mercerie, pelleterie, bonneterie* en *orfèvrerie*. Achter hen volgden rijke handelaars, welgestelde stedelingen en verschillende magistraten. Aan het einde van die stoet sloot het Parlement van Parijs aan. Nadien volgde een toespraak van de *prévôt* die ook de sleutels van de stad overhandigde, die Karel volgens de gebruiken snel teruggaf. Ook anderen hielden een kleine rede voor de keizer, waaronder de rector en de president van het Parlement.¹⁰⁹ De deelname van de universiteit en het Parlement in de intrede is opvallend, want in de traditie was die eer steeds weggelegd voor de vorst.¹¹⁰

In de late namiddag volgde een tweede processie, in de richting van de stad. Frans I moet volgens de vlugschriften al eerder Parijs zijn binnengetrokken zonder al te veel gedoe. Hij lunchte in een huis van Montmorency in de *Rue Saint-Antoine* waar hij de stoet kon overschouwen alvorens verder te trekken naar het *Palais*.¹¹¹ De tweede stoet bestond opnieuw uit de geledingen van de stad, nu vergezeld met de hele koninklijke hofhouding, staats- en edellieden, koninklijke troepen, boogschutters, de *maréchaussée*, de kanselarij, de leden van het *Grand Conseil*, de *Maîtres des Requêtes*, raadsheer-pensionarissen en de Zwitserse garde bijgestaan door trommelaars. Daarachter kwamen de koninklijke trompettisten en herauten. Daarna werd een kistje gedragen met erin het koninklijke grootzegel. Dan volgden de kanselier Guillaume Poyet, de koninklijke en keizerlijke *grand écuyer* en de Franse *grand maître de l’artillerie*. Daarachter kwam de hertog van Guise, de kamerheer van de koning. Zeven kardinalen, op ezels gezeten, volgden. Anne de Montmorency, in het goud gehuld, volgde dan als *connétable* en *grand maistre* van Frankrijk. Daarachter reed de volledig in het zwart geklede keizer, rechts van hem de *dauphin* en links van hem de hertog van Orléans. Ze werden gevolgd door verschillende hertogen en graven uit

---

¹⁰⁷ Bryant, *The king and the city*, 96-7.

¹⁰⁸ *La magnifique et triumpante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Ai.v.

¹⁰⁹ Knecht, “Haulse (Paris) haulse bien hault ta porte’,” 96-7: *L’ordre tenu et gardé à l’entrée [...] en la ville de Paris*, Aii.v e.v.; *La magnifique et triumpante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Aii-Aiii.

¹¹⁰ Bij Filips’ intocht in 1501 namen die twee instanties bijvoorbeeld niet deel. Chatenet en Girault, *Fastes du cour*, 11; Bryant, *The king and the city*, 52, 96. Zie ook: “Entrée de Charles-Quint à Paris, extrait des registres du Parlement, 1539,” in *Recueil sur le cérémonial, formé en grande partie par les soins de Théodore Godefroy (1323-1654) - originaux et copies. III “mélanges” (1495-1639)* (BnF, *manuscrits français*, 18515), f. 49-53.

¹¹¹ *L’ordre tenu et gardé à l’entrée [...] en la ville de Paris*, Aii.v.

Frankrijk en Spanje, evenals door ridders van de Sint-Michielsorde. Tenslotte volgden nog verschillende heren, kapiteins en een 400-tal boogschutters.¹¹²

De keizer naderde de *Porte Saint-Antoine* toen vanop de Bastille en de muren van de stad alle artillerie in werking werd gesteld. Een vlugschrift beschreef hoe amper nog iets te zien was door “l’impétuosité des coups d’artillerie [...] qu’on estimoit bien à huit cens coups de canon.”¹¹³ Even voor de *Porte Saint-Antoine*, waar een triomfboog was opgericht met erop de wapens van de keizer, werd de keizer gevraagd om zich onder de baldakijn “tout de fin drap d’or tout semé de aigles noire” te begeven. Eerst weigerde de keizer, maar op aandringen van de *connétable* stemde hij in, zij het wel met de uitdrukkelijke vraag dat de koningszonen hem moesten vergezellen. Montmorency reed vlak voor de keizer uit “portant l’espée impériale toute nue en sa main.”¹¹⁴ De symbolische betekenis hiervan kon niet veel groter zijn. Montmorency, als *connétable* de beschermer van het koninklijke zwaard, droeg nu het keizerlijke zwaard voor Karel V uit.¹¹⁵

De route via de *Porte Saint-Antoine* verschilde grondig met de traditionele route die Franse vorsten aflegden bij hun intredes. Die liep via de noordelijke poort, de *Porte Saint-Denis*, via de *Rue Saint-Denis* naar de kathedraal.¹¹⁶ Frans I en Karels zuster Eleonora hadden langs die route hun Blijde Intrede gemaakt in de stad.¹¹⁷ Op het eerste gezicht hoeft de andere route niet zo te verbazen, want de keizer naderde immers de stad vanuit het oosten. We mogen evenwel niet vergeten dat Frans I had beloofd om Karel V alle mogelijke eerbetuigingen te brengen.¹¹⁸ Een omweg langs Fontainebleau was gemakkelijk te maken, maar kennelijk kostte het te veel moeite om de keizer via de traditionele route de stad te laten binnentreden. In het licht daarvan menen we dat de route vanuit het oosten het Franse hof vooral goed uitkwam om toch voldoende onderscheid te maken met de eigen traditionele intredes van de Franse soevereinen.¹¹⁹

Eenmaal de stad binnengekomen kon Karel V een tweede triomfboog zien, vlak voor de *Tournelles*. Die tweede constructie bestond uit een grote boog met een arend op en twee kleinere zijbogen met een “mesnequin d’antique.” Net zoals op de eerste boog waren enkel keizerlijke wapens te zien. Een tweede heel gelijkaardige boog stond even verderop in de *Rue Saint-Antoine*.¹²⁰

---

¹¹² Knecht, “Haulse (Paris) haulse bien hault ta porte,” 97-8; Voor de exacte volgorde en samenstelling cf. *L’ordre tenu et gardé à l’entrée [...] en la ville de Paris; La magnifique et triomphante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*.

¹¹³ L’entrée de l’empereur Charles d’Aultriche à Paris, 01.01.1540 (Guérin, *RDBVP*, 9).

¹¹⁴ *La magnifique et triomphante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Biiii.r.

¹¹⁵ Knecht, “Charles V’s journey through France,” 165.

¹¹⁶ Lawrence M. Bryant, “La cérémonie de l’entrée à Paris au Moyen Âge,” *Annales. Economies, sociétés, civilisations* 41, nr. 3 (1986): 521-3.

¹¹⁷ Lyse Roy en William Kemp, “‘France qui son cueur luy présente’: les relations de l’entrée de François Ier à Paris en 1515,” *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance* 76, nr. 3 (2014): 471-500.

¹¹⁸ Zie bijvoorbeeld: “[...] ladite entrée estre la plus honorable et magnifique, tant en misteres, triumphes, presens, que aultres choses qu’il sera possible, et luy faire tel honneur come à sa personne et plus [...]” *Délibération pour adviser sur l’entrée de l’empereur Charles d’Autriche*, 10.11.1539 (Guérin, *RDBVP*, 3).

¹¹⁹ Zie in dat verband ook een citaat van Bryant: “Le cérémonial, c’est-à-dire le scénario de l’entrée, apparaît, au fil du temps, comme la somme des célébrations antérieures. Chaque cérémonie particulière nécessite des annulations et des adjonctions selon le contexte historique. A chaque époque, l’ensemble des célébrations est le résultat de la sélection et du pouvoir créatif de la communauté des participants et non la répétition continue de formules rituelles.” Bryant, “La cérémonie de l’entrée à Paris au Moyen Âge,” 515, 521-3.

¹²⁰ *La magnifique et triomphante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Ci-iii.

Figuur 15: Intredes in Parijs van Karel V (1540, via Porte Saint-Anthoine, rood) en Frans I (1515, via Porte Saint-Denis, blauw). 1. Chateau de Vincennes, 2. Klooster van Saint-Anthoine, 3. Bastille, 4. Porte Saint-Anthoine, 5. Stadhuis, 6. Pont Notre-Dame, 7. Notre-Dame, 8. Palais, 9. Louvre, H: tijdelijk ontvangsthuis voor de keizer, P: podium/constructie, T: triomfboog, M: eigendommen Anne de Montmorency, F: fontein met wijn, groene cirkel: Frans I zou vanaf hier naar de intocht hebben gekeken vanuit een huis van Montmorency.

Voor 1540: cf. verschillende vlugschriften en Guérin, *RDBVP*, 1-10. Voor 1515: Lyse Roy en William Kemp, "France qui son cueur luy présente: les relations de l'entrée de François Ier à Paris en 1515," *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 76, nr. 3 (2014): 471-500. Voor de eigendommen van Montmorency: Léon Mirot, "L'hôtel et les collections du connétable de Montmorency," *Bibliothèque de l'école des chartes* 79 (1918): 311-413. Cartografisch materiaal: Olivier Truschet en Germain Hoyau, *Plan de Paris*, ca. 1552 (facsimile Seefeld, Zürich 1980).

Aan de *Porte Baudoyer* stond een eerste podium opgesteld waar Karel een mysterie kon aanschouwen. Een tuin - *le parc François* - was zichtbaar met allerlei lelies en andere bloemen en met een waterfontein, opgebouwd conform de tradities.¹²¹ Het parkje werd omgeven door bergjes

¹²¹ Chartrou, *Les entrées solennelles*, 34. In zijn idee verschilde dit tafereel niet veel van de podia opgebouwd voor de intochten van Maria Tudor in 1514 of Claude van Frankrijk in 1517. Jacquot, "Panorama des fêtes," 437.

en afgesloten door twee deuren. Aan de ene zijde was de verstevigde deur van de oorlog gesloten en aan de andere kant opende zich de deur van de vrede, gehuld in antieke medaillons. Een prachtige nimf, *Alliance* genaamd, kwam door die deur en sprak de volgende woorden: “Bien soit venu en ses vergiers de France l’impérialle maiesté sacrée. La peur des turcqz: des chrétiens la déffence, Aigle volant par toute la contrée.”¹²² In het midden van het tuintje stonden een lam, symbool van de Orde van het Gulden Vlies en Sint-Michiel, beschermheilige van de ridderorde van de Franse koning. Het lam droeg het devies “Ambulabo in pace, quoniam tu mecum es” (Ik zal gaan in vrede, want gij zijt met mij (psalm 23, 4)), terwijl Sint-Michiel de volgende inscriptie vasthield: “Custodiam te in omnibus viis tuis” (Ik zal over je waken op al je wegen (psalm 91, 11)).¹²³ Sint-Michiel werd hier dus als beschermer van het lam voorgesteld. Karel V en Frans I waren ook lid van elkaars ridderorde. In Aigues-Mortes anderhalf jaar voordien hadden ze bijvoorbeeld nog de kettingen van hun ordes onder elkaar uitgewisseld.¹²⁴

Een tweede podium stond even verder op, vlak voor de *Pont Notre-Dame*. Hier kon de toeschouwer twee bicefale adelaars aanschouwen. De ene hield in zijn klauwen een aspis (slang) en een basilisk (mythisch reptiel) vast, de andere een leeuw en een draak. Boven hen dook uit een wolk een vrouw op, genaamd *Volonté Divine* met de inscripties “super aspidem et basilicum ambulabis” en “Et conculcabis leonem et draconem” (aspis en basilisk zul je vertrappen, leeuw en draak vermorzelen (psalm 91, 13)).¹²⁵ Onder één adelaar stond *Accord* met een bijenkorf, onder de andere *Discord* in volle wapenuitrusting. Tussen hen in zat de figuur *Paix* op een antieke troon met een olijftak in de hand.¹²⁶

Beide taferelen, aan de *Porte Baudoyer* en de *Pont Notre-Dame*, stonden eerder in het teken van de vrede dan van de alliantie. Eerst was er een theater dat uitbeeldde wat kon zijn: een duurzame vrede tussen Habsburg en Frankrijk. In het tweede tafereel kwam dan symbolisch naar voren wat de heikele punten konden zijn. Het vertrappelen van de aspis, basilisk, leeuw en draak door Christus was een beeld dat frequent terugkeerde in de middeleeuwse kunsten.¹²⁷ Hier lijkt het zich aangepast te hebben aan de situatie. Het zijn de adelaars die de wezens vasthouden. Bost en Servantie hebben eerder betoogd dat de draak in dergelijke context misschien een allegorische verwijzing naar de Turken kon vormen.¹²⁸ De basilisk was nauw verwant aan de biscione, het historische symbool van Milaan.¹²⁹ Het is dus goed mogelijk dat het tafereel aan de *Pont Notre-Dame* en de psalmtekst allesbehalve toevallig gekozen werden. De Osmanen en het hertogdom Milaan waren immers twee belangrijke twistpunten tussen Frans I en Karel V. Of de vrede zou stand houden, hing dan ook vooral af van de beslissingen van Karel aan wie de taferelen gericht waren.

¹²² *La magnifique et triomphante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Ci.r.

¹²³ Knecht, “Charles V’s journey through France,” 166; Saulnier, “Charles Quint traversant la France,” 219-20; Jacquot, “Panorama des fêtes,” 437-9; Guérin, *RDBVP*, 9-10.

¹²⁴ Le Person, “A moment of ‘resverie,’” 22-4.

¹²⁵ *La magnifique et triomphante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Ci.v. In dit vlugschrift is er ook sprake van nog een extra figuur: de cocatrix of slangdraak.

¹²⁶ *La magnifique et triomphante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Ci.v; Jacquot, “Panorama des fêtes,” 437-8; Knecht, “Charles V’s journey through France,” 166.

¹²⁷ Gertrud Schiller, *Iconography of christian art* (Londen: Lund Humphries, 1971), I: 29.

¹²⁸ Bost en Servantie, “Le Turc mis en scène,” 38-9.

¹²⁹ Gabriele Reina, “Le imprese araldiche dei Visconti e degli Sforza (1277-1535): Storia, storia dell’arte, repertorio,” (PhD diss., Université de Lausanne, 2018), 65.

Na die twee podia stonden op de *Pont Notre-Dame* nog twee triomfbogen, kleiner dan de vorige. “[...] Dès l’une des portes jusques à l’autre bout couvert et dessoubz iceulx couvertures estoient petitz triumphes d’anticques enrichies et acoustrez mignonnet.”¹³⁰ Verschillende *chapeaux de triomphe* en wandtapijten waren opgehangen langs de uniforme rijhuisjes op de brug tussen de twee bogen. Vermoedelijk ging het hier om gelijkaardige constructies die ook al dienst deden bij de intrede van koningin Eleonora in 1531 waarbij voor het eerst in Parijs antieke triomfbogen te zien waren.¹³¹ Vervolgens trok de hele stoet verder naar de Notre-Dame waar de pauselijke legaat en Jean du Bellay, kardinaal-bisschop van Parijs, de keizer opwachtten. Nadien vervolgde de stoet op het *Île de la Cité* zijn weg richting het *Palais*, waar een uitgebreid banket werd gehouden.

Hoe moeten we de ambigue intocht in Parijs nu evalueren? Frans I liet de idee uitschijnen dat Karel zijn intrede in de stad moest maken zoals hij de zijne zou doen en dat “[...] n’y sera oblyé une seulle chose pour luy faire tant honorable recueil que faire se pourra.”¹³² Toch was de chaotische intrede niet helemaal hetzelfde aan deze die Frans I zou maken. Karel V kreeg wel vele eerbewijzen (de baldakijn, de samenstelling van de stoet, het zwaard van Montmorency, het vrijlaten van de gevangenen, de overhandiging van de sleutels van de stad), maar toch was de hele intrede soberder (o.a. van wege de moeilijke voorbereiding en de relatie tussen Parijs en het Franse hof) en verliep hij niet volgens de traditionele route. De hele intocht is ook betekenisvol daar de koning en Montmorency zeker het meeste instonden voor de financiering en zij duidelijk de keuzes hadden gemaakt voor de spektakels. De Franse triomfbogen (in Parijs, maar ook in Orléans en Poitiers) waren bovendien niet zozeer triomfantelijk in de klassiek-antieke betekenis, maar namen hoogstens antieke vormen over. Ze droegen weinig extra symboliek in zich en beperkten zich tot het vertonen van de keizerlijke wapenschilden. Het was voor Frans I natuurlijk veel aangenamer om zijn opponent te eren met enkele bijbelse quotes, wat extra keizerlijke wapenschilden hier en daar en verschillende betekenisloze bogen dan hem te glorificeren als keizer en heerser over de wereld in een meer antieke stijl met allerlei spektakels beladen met militaire en symbolische connotaties.¹³³

Op 2 januari 1540 verplaatsten de koning en de keizer zich naar het Louvre, ‘lequel estoit richement tendu de broderie, tappis de doreure faitz de candelabres d’anticques tous d’or et d’argent à personnages pourtraictz au vif vestus de fin or de chippre [...]’ Het was onmogelijk “à homme rediger la valleur d’iceulx tappis veu la quantité qu’il y en avoit par salles, chambres et autres lieux.” Hetzelfde werd gesteld over het vaatwerk; het was ‘impossible de déclarer le nombre’¹³⁴ Het Louvre werd voor de gelegenheid voorzien van een efemeer toegangsporaal versierd met de wapenschilden van de keizer. In het midden van het kasteel was een standbeeld opgericht van meer dan vijf meter hoog van Vulcanus met een toorts in de hand “che fa

---

¹³⁰ *La magnifique et triomphante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Ci.v.

¹³¹ Knecht, “Charles V’s journey through France,” 166.

¹³² Frans I aan Marillac, Pithiviers, 24.12.1539 (Kaulek, *Correspondance politique*, 147).

¹³³ Voor een vergelijking en de soberheid van de Franse triomfbogen: Marion Philipp, *Ehrenporten für Kaiser Karl V: Festdekorationen als Medien politischer Kommunikation* (Münster: LIT Verlag, 2011), 141.

¹³⁴ *La magnifique et triomphante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Ciii.

Figuur 16: Frans I ontvangt Karel V in het Louvre. In de achtergrond staat een standbeeld van Hercules, het geschenk dat Parijs aan de keizer gaf.

Alexandre-Marie Colin, 1843, olie op doek, Parijs, Musée du Louvre. Photo (C) RMN-Grand Palais/ Gérard Blot.

grandissimo lume tutta la notte.”¹³⁵ Frans I had aan het eind van 1539 belangrijke herstellingswerken laten uitvoeren om het kasteel in orde te brengen. Die werken rapporteerde de historicus Sauval, die in de 17e eeuw nog een volledig register met uitgaven had kunnen inzien.

Op basis daarvan concludeerde hij dat “de ce fait, on rendit le château si logeable que Charles Quint, le Roi, la Reine, le Dauphin, la Dauphine, le Roi et la Reine de Navarre, les Enfants de France, le cardinal de Tournon, le Connétable et même la duchesse d’Étampes [...] y eurent chacun des appartemens proportionnés à leur qualité.”¹³⁶ In het Louvre was alles in gereedheid gebracht om enkele dagen toernooien te houden. Het ene vlugschrift stelt dat de spelen al direct op 2 januari begonnen,¹³⁷ een ander vertelt dat ze pas op 4 januari van start gingen. Het is vooral de *dauphin* die samen met zijn eigen gevolg de leiding nam tijdens de festiviteiten in het Louvre. De vlugschriften geven hele opsommingen van tientallen Franse edellieden die aan de toernooien participeerden en zich kandidaat stelden om te wedijveren tegen de prinsen en heren “es trois emprises publiées par mondit seigneur le daulphin.” Als eerste kamp waren er “quatre courses de lances mornées en harnois de guerre et deux courses pour la dame.” Een tweede kamp bestond uit een “course sans lice, seul à seul, et combat de l’espée.” Het derde toernooi omvatte een “combat à l’espée en troupe et à la foule.”¹³⁸ Van al die wedstrijden zijn geen attestaties teruggevonden van keizerlijke lieden die meededen.

3. Een muzikaal hoogtepunt in het ‘neutrale’ Cambrai

Na het afscheid tussen Karel V en Frans I even buiten Saint-Quentin, reisde die eerste verder naar de Nederlanden met de koningszonen en Montmorency. De eerst volgende tussenstop vormde de grensstad Cambrai. Hoewel de passage in de stad tot een van de kortste van de hele reis behoorde (de keizer kwam pas toe om zes uur in de namiddag en vertrok de volgende dag al heel vroeg), was het misschien wel de meest opmerkelijke.

Cambrai en het omliggende gebied hadden een bijzonder statuut. Het stond onder het gezag van de bisschop van Cambrai, Robert de Croÿ, maar in principe moest het nog de suzeriniteit van het Heilig Roomse Rijk en de keizer erkennen. De stad had evenwel in het verleden een neutrale status afgedwongen die bevestigd werd door de vredesverdragen die er werden gesloten zoals de Damesvrede van 1529. Tijdens de intocht van de keizer in de stad, die in feite zijn Blijde Intrede was, zouden de autoriteiten van Cambrai waken over hun neutraliteit. Ze wilden hun status van “chambre de paix et de concorde” benadrukken.¹³⁹ Het is pas in 1543 dat Karel V die neutraliteit zou schenden en het gebied definitief bij zijn domein annexeerde.

De doortocht in de zelfstandige grensstad vormde een hereniging met heel wat edellieden uit de Nederlanden: de hertog van Aarschot, de prinsen van Oranje en Chimay, de graven van Roeulx, Buren, Foquenberghen en d’Espinoy en de heren van Praet, de Traisigny, de Bèvre en de Brederode. In het verslag van Vandenesse wordt vermeld dat ongeveer 2000 ruiters de keizer net

---

¹³⁵ *La sontuosa intrata di Carlo V sempre agosto, 7.*

¹³⁶ Geciteerd in Chatenet, *L’histoire du Louvre*, 126-7.

¹³⁷ *La magnifique et triumpante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Ciii.

¹³⁸ *L’ordre tenu et gardé à l’entrée [...] en la ville de Paris*, Ciii.

¹³⁹ In de inleiding van het vlugschrift staat bijvoorbeeld ook: “[...] du tout temps observant neutralité en icelle cité et duché à sa premiere entrée et joyeuse advenue comme s’ensieult.” *Déclaration des triumpantz honneurs et recoeil faictz [...] en la cité et duché de Cambray*, Ai.

voor de stad tegemoetkwamen.¹⁴⁰ Het keizerlijke gevolg bestond vanaf nu uit “un très grant nombre” en was voor het eerst groter dan het Franse gevolg.

Van de komst van de keizer naar de Nederlanden waren ze in Cambrai al langer op de hoogte, maar het werd pas begin januari definitief duidelijk dat Karel V ook in de stad wilde passeren. Maria van Hongarije had Robert van Croÿ, de broer van Filips van Croÿ, die toezag op de organisatie van de intocht in Valenciennes, op de hoogte gebracht via haar boodschapper Cornelis de Schepper van “l’intention de Sadite Majesté affin qu’il soit par eulx prins sans aucun scrupule.”¹⁴¹ In het uitgegeven vlugschrift staat ook vermeld hoe begin januari de aartsbisschop boodschappers stuurde naar de keizer in Parijs om van hem te vernemen of hij door de stad wenste te reizen en “bien veoir une fois icelle clef de son empire et renommée chambre de la paix.”¹⁴² Vanaf het ogenblik van de beslissing, trachtten de stedelijke autoriteiten de inwoners en verschillende ambachten te motiveren om mee te helpen aan de organisatie van de feestelijkheden. Prijzen van 12, 8, 6 en 4 ons zilver werden beloofd aan wie de mooiste spektakels kon verzorgen.¹⁴³ Op amper twee weken tijd werden zo hemel en aarde verzet om de komst van de keizer op gepaste wijze te vieren. De bevolking was alvast verheugd na jaren van oorlogen.

De baljuw, de bisschop en zijn hofhouding en andere hoogwaardigheidsbekleders van Cambrai verwelkomden het gezelschap even buiten de stad en verschilderden onder hen hielden een toespraak. Ze gaven de sleutels aan de keizer, die ze “par sa courtoisie” gaf aan de *dauphin* die ze op zijn beurt teruggaf aan de heren van de stad.¹⁴⁴ Net voor de stadspoorten werd de keizer een baldakijn aangeboden “[...] lequel estoit de damas changeant à grans fleurs fourny en plusieurs lieux par dessoubz et à l’entour des gontiers des doubles bonnes avec le collet de devise de ladicte maiesté plus oultre, richement eslevee de broderie de fil d’or et d’argent [...]”. De keizer weigerde opnieuw eerst die eer “par son humilité,” maar gaf uiteindelijk toe na aandringen van de stedelingen op voorwaarde dat de *dauphin* en de hertog van Orléans zich ook onder de baldakijn begaven.¹⁴⁵ Ook hier werden er kanonschoten afgevuurd, zij het veel minder dan in Parijs en Orléans. Daarnaast weerklonken de klokken “doulcement armonisé” en “fort plaisante et melodieuse.”¹⁴⁶

Uiteindelijk was er in Cambrai op 20 januari 1540, ondanks de korte voorbereidingstijd, een heel uitgebreid spektakel te zien met haast alle mogelijke variaties en vormen erin verwerkt die gangbaar waren tijdens intochten. De straten waren versierd met lakens, *chapeaux de triomphes*, bladeren en toortsen, etc. Overal waren wandtapijten te zien met jachttafereelen op en aan de muren van het bisschoppelijk paleis hingen tapijten met de geschiedenis van Cambrai. Voor het slaapvertrek van Karel V in het bisschoppelijk paleis hing boven een portaal een schilderij van Karel V ‘en riche taille de pièce eslevée et de grande stature’ met een onderschrift verwijzend

---

¹⁴⁰ Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 159; *Déclaration des triumpantz honneurs et recoel faitz [...] en la cité et duché de Cambray*, Aiii.r.

¹⁴¹ Maria van Hongarije aan de hertog van Aarschot, Brussel, 01.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 318).

¹⁴² *Déclaration des triumpantz honneurs et recoel faitz [...] en la cité et duché de Cambray*, Aii.v.

¹⁴³ Abbé Dupont, *Histoire ecclésiastique et civile de la ville de Cambrai et du Cambresis* (Cambrai: Berthoud, 1760), II: 63-5.

¹⁴⁴ *Déclaration des triumpantz honneurs et recoel faitz [...] en la cité et duché de Cambray*, Aiiii.v.

¹⁴⁵ *Ibid.*, Bi.v.

¹⁴⁶ *Ibid.*, Bi.r.

naar zijn roemrijke inspanningen tegen de Turken.¹⁴⁷ De inrichting van Karels slaapvertrek was “[...] plus riches que cest aucteur ne scauroit exprimer ains telz que on peult bien estimer que ledict seigneur révérendissime de tout son pouvoir avoir préordonné.” De Franse prinsen sliepen naast het bisschoppelijk paleis, in het klooster Saint-Aubert.¹⁴⁸

Op korte afstand stonden in de straten van Cambrai verschillende *tableaux vivants* opgesteld, zowel met echte acteurs als met poppen, standbeelden en schilderijen van antieke, naakte figuren. Er werden allerlei verschillende taferelen uitgebeeld.¹⁴⁹ De lakenhandelaars stelden op een triomfboog het mysterie voor van de Heilige Drievuldigheid. De slotenmakers hadden een voorstelling gemaakt van de ontmoeting tussen Frans I en Karel V in Aigues-Mortes.¹⁵⁰ De bakkers stelden een spektakel voor met de kinderen van Israël die het heilige manna ontvingen. Elders was ook nog een mysterie te zien met het Heilig Kruis van Jezus.

Heel wat van de uitgewerkte decors en triomfbogen, waarvan er niet minder dan acht waren opgetrokken, werden met vuur verlicht. In totaal werden meer dan 7500 fakkels gebruikt zodat “en celle dicte heure jà fort obscure pour la nuict faisoit par tout aussi clèr que à my jour en plain esté.” In de straten stonden dubbele rijen van toortsen opgesteld zodat het leek op “ung paradis terrestre.”¹⁵¹ De goudsmiden hadden daarnaast een kolom opgericht met een gigantische kroon op verlicht met vijftig reusachtige fakkels. Voor het bisschoppelijk paleis stond “ung feu grand et belle de quarrure de la haulteur de trois lanches et large à l’advenenant. Et à l’environ sur XXVIII ou XXIX estages espachées autant de tonneaux de feu qui rendoient lumière inestimable jusques aux nues et par tout à l’entour.”¹⁵²

Het alimentaire vormde een belangrijk element in de festiviteiten. De wijnhandelaars hadden een triomfboog opgericht en “sur le bout desdictes quatre columpnnes quatre beaux manequins nudz et bien estoffez tenant chascun une vaiselle d’argent en la main: par le meillieu desquelles vaisselles sortoit vin blanc et vermeil en grand habondance.”¹⁵³ Tijdens het vervolg van de intrede kon bovendien nog een tweede constructie met een wijnfontein aanschouwd worden.¹⁵⁴ De representaties van stromende wijn leverden een beeld van overvloed dat vaak werd gebruikt voor intredes.¹⁵⁵

Bijzonderder is het gegeven dat in Cambrai ook een antieke triomfboog was opgericht waarop “ung bœuf gras et de très grand pris” aan het braden was. Die vette os werd aangeboden aan de keizer, die het vlees daarop gaf aan de bevolking. Daarnaast waren er ook “plus de dix mille claux de gyroffle [= kruidnagels] qui rendoient odeur très souave par tout ledict marché.”¹⁵⁶

---

¹⁴⁷ “Diraque turcarum delebitur ense tyrannis finis erit certus de bellatrix que superbis. Et tandem insanis quorundam erroribus de vi una reget toto constans concordia mundo.” Ibid., Ciii.r.

¹⁴⁸ Ibid. Di.r.

¹⁴⁹ Tegenover acht voor Robert de Croy bij zijn intrede in 1529. Bridgman, “La participation musicale à l’entrée de Charles Quint à Cambrai,” 240.

¹⁵⁰ *Déclaration des triumpantz honneurs et recoel faitz [...] en la cité et duché de Cambray*, Bii.

¹⁵¹ Ibid., Bi.v. en Ci.r.

¹⁵² Ibid., Di.r.

¹⁵³ Ibid., Biv.v.

¹⁵⁴ Ibid., Ciiv.

¹⁵⁵ Christian de Mérindol, “Théâtre et politique à la fin du Moyen Âge. Les entrées royales et autres cérémonies. Mises au point et nouveaux aperçus,” in *Théâtre et spectacles hier et aujourd’hui: Moyen Âge et Renaissance* (Parijs: CTHS, 1991), 198-9.

¹⁵⁶ *Déclaration des triumpantz honneurs et recoel faitz [...] en la cité et duché de Cambray*, Biv.v.

Naar het einde toe, aan het bisschoppelijk paleis kon Karel V ook een relik van het Heilig Kruis, aangeboden door de bisschop, aanraken: “[...] le quel illic grèrent ladicte maiesté en convenable révérence luy présentant osculation de la vray croix avec eae benoisie et encens laquelle maiesté à l’aborder incontinent sortant de dessoubz le pasle se mist à pied et recepvant lesdictz dignes présens en semblable révérence [...]”¹⁵⁷

Muziek speelde eveneens een belangrijke rol. Tijdens alle intredes vormde muziek een aanzienlijk onderdeel van de spektakels, maar dat betekent niet dat daarover altijd gegevens voorhanden zijn. Soms ging het om niet meer dan wat feestmuziek ter vermaak van het volk. Vaak was ook geen geschikte componist beschikbaar om groots opgevatte composities uit te denken. Tijdens Karels reis in 1539-1540 zorgde volgens een vlugschrift de enorme mensenmassa in Parijs voor zoveel lawaai dat het geluid van de trompettisten en minstrelen constant overstegen werd.¹⁵⁸ Eigenlijk weten we maar weinig over de muziek die musici speelden tijdens de missen en banketten, nochtans waren dit uitermate geschikte momenten om een muzikaal programma uit te werken. We kennen haast niks van de muziek gespeeld in Bordeaux, Poitiers, Orléans, Fontainebleau of Parijs.¹⁵⁹ Dat verschilt grondig met onze kennis van de opgevoerde muziek in Cambrai. Het motet ‘Venite populi terre’ van de componist Jean Courtois staat zelfs midden in het vlugschrift van de intrede gedrukt.¹⁶⁰

Het vierstemmige motet van Courtois verdient even onze verdere aandacht. Over het leven van de componist is weinig geweten buiten het feit dat hij dirigeerde in de bisschoppelijke kapel van de kathedraal. Toch moet hij in zijn tijd een zekere reputatie hebben gehad. Petit Coclico omschreef hem zelfs als behorend tot de “pertissimi musici et artificiosissimi symphonistae” en ook Guiccardini rekende hem tot een van de grote meesters van de Franco-Vlaamse polyfonie naast Josquin des Prez en Nicolas Gombert.¹⁶¹ Het stuk ‘Venite populi terre’ had Courtois speciaal voor de komst van de keizer gecomponeerd. Tweemaal werd het uitgevoerd en dat door niet minder dan 34 zangers. Eenmaal was het te horen tijdens de intocht zelf, waarbij de zangers opgesteld stonden op een triomfboog voor het bisschoppelijk paleis en ’s anderendaags kon de keizer het nogmaals horen in de kathedraal zonder het vele straatlawaai van de vorige avond. De nieuwe compositie bracht een bijzondere hulde aan Karel V, die in een tijd leefde waarin een grote appreciatie voor dergelijke nieuwe kunsten werd opgebracht. Karel was bovendien zelf ook in zekere mate onderlegd in de polyfone muziek.¹⁶² Het stuk *an sich* hanteerde geen grote vernieuwende stijl, maar vormde een bijzonder sterke emanatie van een lange, uitgewerkte

---

¹⁵⁷ Ibid., Ciii.r.

¹⁵⁸ *Entrada de Carlos V en Paris el año 1540* (Leon de Francia: N. Scheuring, 1864), 3.

¹⁵⁹ Bridgman, “La participation musicale à l’entrée de Charles Quint à Cambrai,” 236-8.

¹⁶⁰ De partituur uit het vlugschrift werd opgenomen in bijlage. Muziek liefhebbers kunnen een (middelmatige) opname van het motet *Venite Populi Terre* van Jean Courtois beluisteren via <https://youtu.be/BUayfqIogho> (laatst geraadpleegd op 18.05.2020).

¹⁶¹ Adrien Petit Coclico, *Compendium musices* (Nürnberg, 1552), f. Biiii.v; Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (Antwerpen, 1567). Beiden geciteerd door Bridgman, “La participation musicale à l’entrée de Charles Quint à Cambrai,” 239.

¹⁶² Mary Tiffany Ferer, *Music and ceremony at the court of Charles V: the Capilla Flamenca and the art of political promotion* (Woodbridge: Boydell Press, 2012), 23, 194, 227.

muzikale traditie van de Franco-Vlaamse polyfonie. Het geldt als een getuigenis van het aanzien van Cambrai op muzikaal gebied tijdens de eerste helft van de 16^e eeuw.¹⁶³

De eerste en tweede stem van het motet zetten in met een imitatiegeheel volgens de gangbare compositorische mode. Het stuk was overwegend imitatief, en de vier stemmen evenwaardig. In sterk contrast, klonken gedurende twee passages alle stemmen homofoon. Dat moest de tekst extra in de verf zetten en extra verstaanbaar maken voor de toehoorder. Die specifieke woorden waren “et civitas pacis conduce suo” en “Ave Caesar, ave majestas sacra.” Met die ‘stad van vrede’ werd natuurlijk Cambrai bedoeld. Zelfs een muzikale leek kon door de lange noten op “Ave Caesar, ave majestas sacra” begrijpen dat het stuk rechtstreeks de keizer adresseerde.

Venite populi terre et videte opera dei.
Exultate gaudio et leticia quia fecit deus
prodigia sua magna auferens bella
usque ad finem terre.
Ecce principes terre convenerunt in unum
et civitas pacis cum duce suo
incedit obiam eis.
Juvenes et virgenes
seves cum junioribus
cantate canticum novum
psallite in jubilatione.
Ave Caesar,
ave majestas sacra
plena est terra gloria tua
benedicta acta dei in secula. Amen.

Kom, alle volkeren der aarde en zie de werken Gods.
Wees verheugd en gelukkig, want God heeft zijn
grote wonderen verricht door de oorlog te beëindigen,
zelfs tot aan de uiteinden van de aarde.
Aanschouw, de prinsen der aarde komen op één plaats samen,
en de stad der vrede marcheert hen
met haar leider tegemoet.
Mannen en vrouwen,
oud en jong,
zing een nieuw lied,
laat u horen in blijdschap.
Heil aan de keizer,
heil aan de verheven majesteit,
de aarde is vol van uw glorie.
Gezegend zijn de daden van God voor altijd. Amen.

(Eigen vertaling)

De tekst prees Karel V verder als moderne keizer die regeerde over vele volkeren. Karel zorgde voor vrede en was Gods vertegenwoordiger op aarde. De laatste vier regels alludeerden aan psalm 150 en het Ave Maria dat het mythische beeld van de perfecte religieuze leider Karel nog verder moest versterken. De tekst bleek bovendien ongespecificeerd genoeg om te veronderstellen dat het stuk later nogmaals kon hergebruikt worden. De musicologe Christine Getz heeft dan ook betoogd dat dergelijke stukken populair waren, zowel in het noorden als in het zuiden in Spanje en Italië. De opvoering van dergelijke stukken tijdens de Milanese festiviteiten in 1541 bij de komst van de keizer, brachten een heropleving van het enthousiasme daar voor de Franco-Vlaamse school.¹⁶⁴

Alle spektakels in Cambrai samen zorgden voor een gevarieerd spel dat inspeelde op de verschillende zintuigen: het zicht, de reuk, het gehoor, het voelen en de smaak. Daarbovenop kwamen nog eens de verschillende geschriften en inscripties die hier ogenschijnlijk een minder prominente plaats innamen, maar daarom niet zonder betekenis waren. De verwijzingen naar de psalmen verwezen net zoals in Parijs en eerdere intochten naar het hoofdthema van de hele reis, de vrede tussen Frankrijk en Habsburg. Een groot deel van de inscripties was enkel in het Latijn opgesteld en direct gericht aan de keizer alleen (en niet aan de Franse prinses, zoals dat

¹⁶³ Ignace Bossuyt, “De kathedraal van Kamerijk als muzikaal centrum tijdens de renaissance,” *De Franse Nederlanden* 13 (1988): 49-63.

¹⁶⁴ Christine Suzanne Getz, *Music in the collective experience in sixteenth-century Milan* (Aldershot: Ashgate, 2005), 143-4.

bijvoorbeeld wel in Valenciennes het geval zou zijn). Ze roemden Karels kracht en wijsheid: “at tua cesar erat victoria querere pacem”. Lavéant betoogde dat de inscripties zich duidelijk alleen aan de keizer richtten, want het grootste deel van de bevolking kon immers geen Latijn lezen. Bovendien werden in die regio's de teksten meestal in twee talen opgesteld en spraken ze de vorst niet direct aan in de tweede persoon (“tu Carole”).¹⁶⁵

De intocht in Cambrai vormde een echt volksfeest. De avond na de intrede feestten de inwoners nog lang door. Komische theaterspelen stonden opgesteld: “ung eschauffault auprèz [van waar Karel verbleef] sur lequel jusques à l'heure de mynuict se faisaoient jeux, farces et aultres belles joyeusetez esquelles affluoit quasi tout le peuple de Cambray et des villes à l'environ qui lors estoient audict Cambray.”¹⁶⁶ Lecuppre-Desjardin betoogde eerder dat de prinselijke intredes niet moeten beschouwd worden als hermetisch afgesloten spektakels die de hofcultuur wensten te verheffen boven de populaire cultuur.¹⁶⁷ De intocht in Cambrai bevestigt die conclusie. De intocht vormde ook een sterk contrast met bijvoorbeeld de intocht in Parijs waar er een rigidere sturing van bovenaf lijkt te zijn geweest en we niet zijn ingelicht over de participatie van de stedelijke groeperingen of andere festiviteiten na de eigenlijke intrede.

Zowel de intocht als het vlugschrift dat later in de stad werd gepubliceerd, moesten de keizer herinneren aan de vrijheden van de stad zodat hij die in de toekomst zou blijven garanderen. Dergelijke hypothese werd alvast geponereerd door Bridgman die in het hele gebeuren een poging van de bisschop Robert de Croÿ zag om de welwillendheid van de keizer te bekomen en de vrijheid van zijn ministaatje te behouden.¹⁶⁸ Hoe dan ook zagen we hier duidelijk de typische dialoog met de vorst tijdens een Blijde Intrede. De intocht was een artistiek succes. Een grensstad als Cambrai had immers steevast te lijden gehad onder de geschillen tussen Habsburg en Valois. De meeste inwoners zullen maar wat blij geweest zijn dat er na jaren van oorlog eindelijk vrede was en dat blijkt ook uit de uitbundige feesten die gehouden werden. Politiek bereikte het spektakel evenwel zijn doel niet. Karel V annexeerde Cambrai in 1543 en liet er een vesting bouwen.¹⁶⁹

Vier dagen later overnachtten de Franse prinses en de *connétable* op hun terugweg naar Frankrijk nogmaals in de stad. Ze werden daarbij vergezeld door honderden boogschutters en een groot aantal Habsburgse edelen: de hertog van Alva, de hertog van Aarschot, de heer van Praet, Antoon van Lalaing etc.¹⁷⁰

4. Valenciennes, omkering van de rollen?

Op 21 januari 1540 maakte Karel V samen met de *dauphin*, de hertog van Orléans en Montmorency zijn intocht in Valenciennes. Daarmee kwam hij, na twee maanden door Frankrijk te hebben gereisd, eindelijk aan in de Nederlanden. Net zoals bij de Franse intredes zien we ook hier een

---

¹⁶⁵ Lavéant, “Théâtre et culture,” 198.

¹⁶⁶ *Déclaration des triumpantz honneurs et recoeil faitz [...] en la cité et duché de Cambray*, Di.v. Geciteerd in Lavéant, “Théâtre et culture,” 191.

¹⁶⁷ Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies*, 174.

¹⁶⁸ Bridgman, “La participation musicale à l'entrée de Charles Quint à Cambrai,” 244.

¹⁶⁹ Parker, *Emperor*, 297.

¹⁷⁰ Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 158-9.

sterke sturing van bovenaf - in dit geval vooral van Maria van Hongarije - om de intocht, in goede banen te leiden. Deze intocht mocht immers niet onderdoen voor degene die Karel V in Frankrijk had gekregen.

Het heikele punt bleek om te weten te komen wie de keizer allemaal ging vergezellen in Valenciennes. Daarom had Maria van Hongarije speciaal Cornelis de Schepper uitgestuurd. Hij moest vragen of Frans I mee zou komen naar de Nederlanden. Eerst vernam de Schepper dat de Franse koning graag meereisde naar Valenciennes en misschien zelfs tot in Brussel.¹⁷¹ De situatie bleef echter hoogst onduidelijk en daarom stuurde Maria van Hongarije haar trouwe diplomaat nog een tweede maal naar Frankrijk.¹⁷² Eind december had de Schepper echter nog altijd geen garantie over de komst van de Franse koning.¹⁷³

Toch werden alle nodige voorbereidingen in Valenciennes getroffen. Daarvoor keek Maria van Hongarije vooral naar Filips II van Croÿ, de hertog van Aarschot en gouverneur van Valenciennes en Henegouwen. Hij leidde op 20 januari de troepen die de keizer in Cambrai verwelkomden en kreeg vier dagen later de eer om de Franse koningszonen terug te begeleiden naar Frankrijk. De familie Croÿ was een trouwe bondgenoot van de Bourgondische hertogen. Filips had Karel nog vergezeld op enkele van zijn reizen naar Italië, onder meer tijdens diens keizerskroning in Bologna in 1530 en in 1535-1536 wanneer de keizer van zijn succesvolle expeditie in Tunis terugkeerde en hij talrijke triomftochten maakte door Italië. Filips II van Croÿ was lid van de Raad van State en de Raad van Financiën, ridder van het Gulden Vlies en vanaf 1543 bevelhebber van de keizerlijke troepen. Rond 1540 kon Filips dus als een van de grote figuren in de Nederlanden worden beschouwd. Bovendien was hij vertrouwd met de antieke cultuur en de stijlen die hij in Italië had gezien.¹⁷⁴ Die ervaring weerspiegelde zich uiteindelijk ook in de festiviteiten in Valenciennes.

Maria van Hongarije droeg aan Filips op om de intocht voor te bereiden, maar omdat ze nog niet wist wie mee zou komen, moest hij “pour non estre surprins” slechts “préparer et appareiller toutes choses en termes généraulx.”¹⁷⁵ Hij kreeg alvast de opdracht om in heel Henegouwen de benodigde tapijten te gaan zoeken en dat “tout aux despens de Sa Majesté.”¹⁷⁶ Omdat het steeds onwaarschijnlijker leek dat de Franse koning en koningin zouden meekomen, vroeg Maria

---

¹⁷¹ “Mon cousin, ayant oy le conseiller Scheppere, et par icelluy entendu que le roy très-chrestien de France luy auroit dict extre délibéré de faire compaignie à l'Empereur, mon seigneur et frère, ès pays de par deçà, et mesmes jusques en ceste ville de Bruxelles, et que, en ce cas, Sa Majesté Impériale entend desfroyer ledit seigneur roy et son train, en luy faisant réciproque de bon recueil et grans festyemens que luy ont esté faitz audit France [...]” Maria van Hongarije aan de hertog van Aarschot, Brussel, 16.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 310-11).

¹⁷² “[...] après avoir responce de Sadite Majesté, tant sur le nombre de ceulx qui viendront que aultres choses, pour lesquelles sçavoir renvoyeray ledit Scheppere en France, vous advertiray plus amplement et par meilleure spécification.” Maria van Hongarije aan de hertog van Aarschot, Brussel, 16.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 311).

¹⁷³ Cornelis De Schepper aan Maria van Hongarije, Étampes, 22.12.1539 (AGR, Audiëntie, 1540 (14)).

¹⁷⁴ Salamagne, “L'entrée de Charles Quint à Valenciennes,” 45-7.

¹⁷⁵ Maria van Hongarije aan de hertog van Aarschot, Brussel, 16.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles*, 311).

¹⁷⁶ Maria van Hongarije aan de hertog van Aarschot, Brussel, 22.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles*, 313).

Figuur 17: De intrede van Karel V in Valenciennes op 21 januari 1540 met de dauphin en de hertog van Orléans. De tekeningen in het manuscript zijn van Hubert Cailleau (1526-1590). Het handschrift dateert van 1553. Waarschijnlijk maakte Cailleau de tekeningen op basis van oudere schetsen en de beschrijvingen uit het handschrift.

Loys de la Fontaine ('Wicart') en Hubert Cailleau, *Recueil des antiquités de la ville de Valenciennes* (Bibliothèque Municipale de Douai, ms. 1183), III: f. 236-237.

evenwel voorzichtig te zijn met de uitgaves tot er meer duidelijkheid zou komen.¹⁷⁷ Wanneer uiteindelijk bleek dat slechts 200 à 300 Fransen de keizer zouden vergezellen tot in de Nederlanden, herhaalde Maria nogmaals dat Filips moest “selon ce, restreindre la despence.”¹⁷⁸ Enkele van die teksten hebben we al in een eerder hoofdstuk toegelicht. De intocht was zo, net als die in Frankrijk, hoofdzakelijk door de vorst bekostigd. Maria van Hongarije begaf zich begin januari naar Valenciennes omdat ze de keizer rond 15 januari in de stad verwachtte en riep aan alle edelen van het land op om hetzelfde te doen en indien mogelijk vergezeld met een aantal soldaten.¹⁷⁹ De landvoogdes moest van de keizer ook voldoende troepen verzamelen voor zijn aankomst in de grensstad.¹⁸⁰

Begin januari werd het finaal duidelijk dat Frans I niet zou meereizen tot in de Nederlanden. Karel V schreef daarop een brief aan de hertog van Aarschot waarin hij vroeg om rekening te

¹⁷⁷ Maria van Hongarije aan de hertog van Aarschot, Brussel, 24.12.1539 en 31.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 314-6): “[...] la venue du roy très-crhestien est encoires incertaine et peu apparante [...]”

¹⁷⁸ Maria van Hongarije aan de hertog van Aarschot, Brussel, 01.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 318).

¹⁷⁹ “Seigneurs et gentilzhommes mandez pour aller au-devant de l’Empereur, mandez par lettres de la Roynne d’estre à Valenciennes le xii de janvier:” bisschop van Doornik, Utrecht, zes orderidders (naast Van Praet), heren van Brabant (18), Gent (2), Kortrijk (5), Oudenaarde en Aalst (4), Brugge en het Vrije (5), Ieper (5), Kassel (7), Artois (20), Rijsel (2), Henegouwen (12 naast de hertog van Aarschot), Luxemburg en Namen (minstens 12). In totaal werden dus minstens 100 edelen aangeschreven om de keizer voor te gaan en tegemoet te komen (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 333-5).

¹⁸⁰ “[...] l’Empereur [...] m’a mandé faire tenir prestz les gens d’armes de ses ordonnances, à sa venue par decà, qu’est prouchaine [...]” Maria van Hongarije aan de hertog van Aarschot, Brussel, 09.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 330).

houden met de afwezigheid van de Franse koning. De intocht moest zich nu immers richten aan de *dauphin* en de hertog van Orléans, en die konden niet op dezelfde manier als Frans I ontvangen worden. Karel vroeg alle “*représentations de personnages*” achterwege te laten, want ze hadden die ook niet gebruikt in Frankrijk. Wel mochten, net zoals hem in Frankrijk was voorgevallen, de sleutels van de stad door enkele jonge vrouwen overhandigd worden aan de *dauphin*.¹⁸¹ De rollen werden nu inderdaad gedeeltelijk omgekeerd want de keizer gaf de *dauphin* ook het recht om gevangenen vrij te laten.¹⁸² Opdat de gastvrijheid zou regeren, publiceerden de magistraten op vraag van de keizer een “*défense formelle à qui que ce fût de dire mal, injure ou oppobre aux François à raison des guerres passées ou autrement, sous peine de la hart.*”¹⁸³

De dag van de intocht reed vanuit Valenciennes een groep van 400 ruiters met notabelen uit de stad en Henegouwen de keizer tegemoet, met op enige afstand nog eens 400 à 500 “*jeunes compagnons,*” allen gekleed in de keizerlijke kleuren, in het wit met zwarte ornamenten. Daarachter volgde nog een derde groep met “*joueurs d’espée à deux mains.*” De keizer die volgens Vandenesse zelf al vergezeld werd door ongeveer 2000 man, trok zo in de richting van de stad.¹⁸⁴ Bij de *Porte de Cambrai* aangekomen weerklonken eerst kanonschoten en dan heetten de verschillende magistraten en schepenen van de stad de keizer welkom waarna de eigenlijke intrede kon volgen onder begeleiding van 4000 fakkeldragers.¹⁸⁵

Voor de *Porte de Cambrai* stond een eerste triomfboog in antieke stijl. Daarop stonden drie jonge vrouwen, van rechts naar links: Geloof, Trouw en Liefdadigheid, oftewel de drie theologische deugden. De middelste hield de sleutels vast van de stad. Volgens het vlugschrift ging het hier om een echte persoon, want ze werd met een stoel tot bij het gezelschap gebracht “*par engin faict à propos,*” waarna ze een toespraak hield en de sleutels van de stad presenteerde aan de *dauphin* die net als de keizer in Frankrijk moeite had om die eerbetuiging te aanvaarden. Daarna keerde Trouw terug naar haar plaats, tussen de twee andere jonge vrouwen. Liefdadigheid droeg het wapen van Valenciennes “*ung lion d’or en champ de gueules arme et lampasse de asur.*” De derde vrouw, Geloof, droeg het wapenschild van Willem IV, graaf van Henegouwen (1365-1417) en hertog van Beieren.¹⁸⁶ Hiermee werd duidelijk gemaakt dat de stad Valenciennes bij het Heilig Roomse Rijk hoorde, en dat de Bourgondische hertogen de rechtmatige heersers waren door het huwelijk van die graaf met Margaretha van Bourgondië, de dochter van Filips de Stoute.

Bij het binnenkomen van de stadspoort werd aan de keizer een witte baldakijn met de spreuk *plus oultre* op aangeboden “[...] qu’il refusa à son premier accès par sa humilité, mais finalement,

---

¹⁸¹ Karel V aan de hertog van Aarschot, Parijs, 06.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 328-9).

¹⁸² “El Emperador, entrando en sus tierras, dejó al Dalfin el mysmo poder que el rey de Francia habia dado á él, para dar libertad a los prisioneros.” Extrait d’une lettre, sans signature ni suscription, contenant des particularités sur le voyage de l’empereur, Valenciennes, 23.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 665). Op 23 januari waren effectief “les prisons de ladictte ville ouvertes et tous les prisonniers élargiés.” Relation de l’entrée et du séjour de Charles-Quint à Valenciennes (Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 591). De toelatingsbrief voor het vrijlaten van de gevangenen in: Recueil d’actes de Louis XII, François Ier, Henri II, dauphin (BnF, *manuscrits français*, 5503), f. 158-9.

¹⁸³ Jacquot, “*Panorama des fêtes,*” 439.

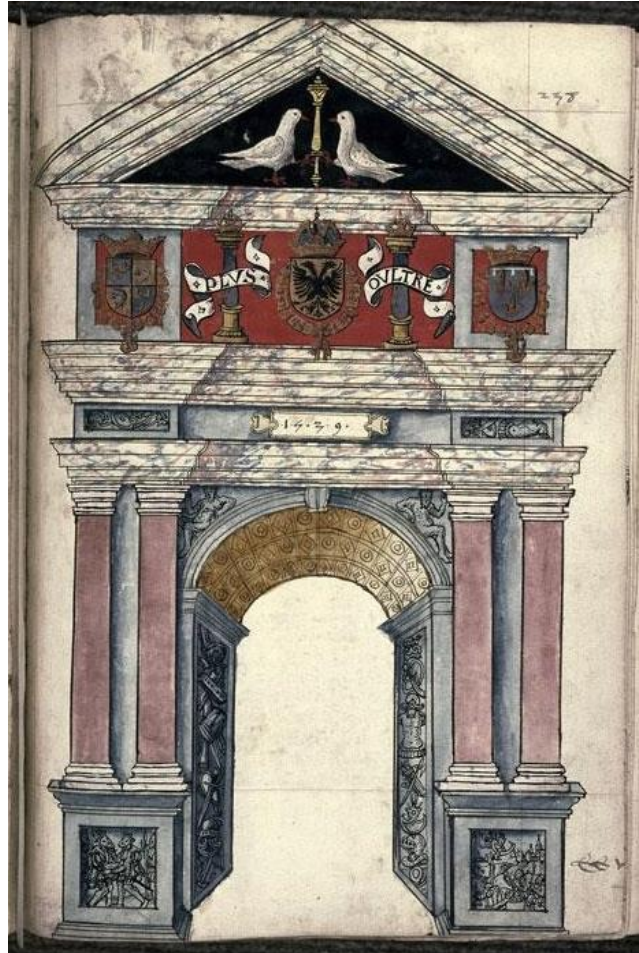
¹⁸⁴ Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 158.

¹⁸⁵ Relation de l’entrée et du séjour de Charles-Quint à Valenciennes (Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 585 e.v.).

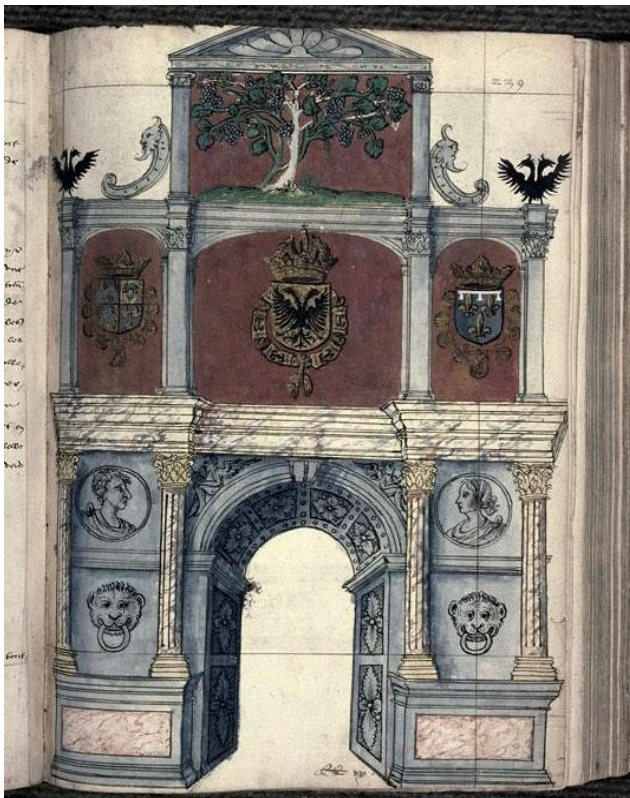
¹⁸⁶ *La triumpante et magnifique entrée de l’Empereur [...] en sa ville de Valenciennes*, Aiiiiv-Br.

Figuur 18: eerste triomfboog Valenciennes.
de la Fontaine en Cailleau, *Recueil des antiquités*, III: f. 235v.

Figuur 19: tweede triomfboog Valenciennes.
de la Fontaine en Cailleau, *Recueil des antiquités*, III: f. 238r.

Figuur 20: derde triomfboog Valenciennes.
de la Fontaine en Cailleau, *Recueil des antiquités*, III: f. 239r.

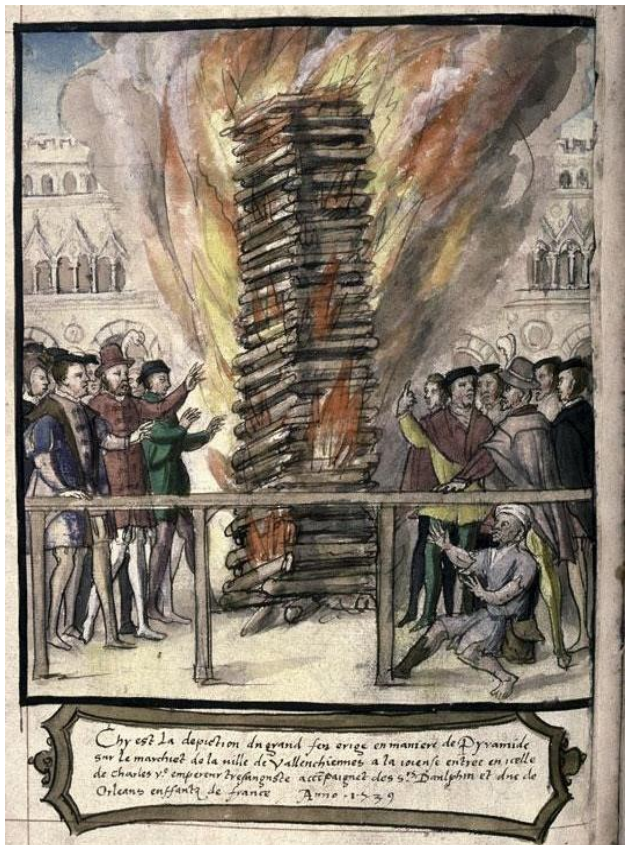
Figuur 21: wijnfontein met Bacchus.
de la Fontaine en Cailleau, *Recueil des antiquités*, III: f. 242r.

Figuur 22: vierde triomfboog Valenciennes.
de la Fontaine en Cailleau, *Recueil des antiquités*, III: f. 240v-241r.

Figuur 23: vijfde triomfboog Valenciennes.
de la Fontaine en Cailleau, *Recueil des antiquités*, III: f. 242v.

Figuur 24: vreugdevuur in Valenciennes.
de la Fontaine en Cailleau, *Recueil des antiquités*, III: f. 239v.

à la très singulière instance de mesdicts seigneurs de la ville, fut toléré, et par ladite Majesté participet également auxdicts illustres princes mesdicts seigneurs le daulphin et le duc d'Orléans, si qu'il fut porté par-dessus lesdicts trois princes [...].”¹⁸⁷

Een tweede triomfboog volgde snel op de eerste in de *Rue de Cambrai*. Net als bij de voorgaande stond bovenaan het schild van de keizer met de ketting van het Gulden Vlies, omgeven door twee Korintische zuilen met de spreuk *plus oultre* er omheen gedrapeerd. Aan de zijkanten stonden de schilden van de *dauphin* en de hertog van Orléans, met de ketting van de Sint-Michielsorde. Boven de wapenschilden, op het fronton, stonden twee duiven die elk met een poot een scepter van goud vasthielden. Aan de voet van de zuilen waren twee Bijbelse taferelen geschilderd, links de aankondiging van de herders en rechts de ontmoeting tussen David en Jonathan, die de ontmoeting tussen Frans I en Karel V evoqueert.

De derde triomfboog, dichtbij de kerk Notre-Dame de la Chaussée, was eveneens in Korintische stijl opgetrokken en geschilderd in marmerkleur. Op het fronton stond een boom die een wijnstok met rijpe druiven ondersteunde. Het tafereel refereerde naar de verzoening tussen Karel V en Frans I. Het kan als een variant gezien worden op het tafereel waarbij de adelaar de lelie ondersteunde, uitgebeeld bij het geschenk van Poitiers, of op het tafereel van het lam dat werd beschermd door Sint-Michiel bij een van de theaters in Parijs. Verder zien we op die triomfboog opnieuw dezelfde wapenschilden terugkeren.

Na een passage over de grote markt, kwam het gevolg aan het begin van de *Rue de l'Ormerie* voor een vierde triomfboog te staan, ook in Korintische stijl opgetrokken. Deze had drie bogen en was de meest monumentale van alle vijf. Op de top stond een keizerlijke adelaar met keizerskroon, omringd door twee witte lelies. Aan de binnenkant van deze triomfboog waren meerdere taferelen geschilderd, opnieuw de verbintenis tussen David en Jonathan, en aan de andere kant de deugden: barmhartigheid, waarheid, rechtvaardigheid en vrede.

Even verder stond een kleine, antieke zuil met daarop Bacchus, gezeten op een ton waaruit rode en witte wijn spoot. Kort daarachter, nabij de kerk Saint-Géry, hadden de Valencijnen een vijfde boog gebouwd. Hierop stonden de Drie Gratiën. Aan de zuilen prijken twee Hermesfiguren. Deze boog en ook alle andere proclameerden de unie tussen Habsburg en Valois net zoals dat in Frankrijk was gedaan en legitimeerden de heerschappij van beide soevereinen.

Alain Salamagne heeft het sterke contrast benadrukt tussen het beeld van de middeleeuwse, gotische stad Valenciennes en de allegorische decors geïnspireerd door de Italiaanse Renaissance.¹⁸⁸ Pinson concludeerde dat de antieke renaissancestijl in Valenciennes sterk contrasteerde met de eclectische stijlen in Frankrijk.¹⁸⁹ De Drie Gratiën, de fontein met Bacchus, de renaissancistische bogen en het achterwege laten van de oude traditie van *tableaux vivants* duiden op de bijzondere insteek van de intocht in Valenciennes ten opzichte van die in Frankrijk.

Het hele gevolg werd ontvangen door Maria van Hongarije in het paleis *la Salle-le-Comte*, van oudsher de residentie van de graven van Henegouwen en later ook van de Bourgondische

---

¹⁸⁷ Relation de l'entrée et du séjour de Charles-Quint à Valenciennes (Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 585).

¹⁸⁸ Salamagne, "L'entrée de Charles Quint à Valenciennes," 37-8.

¹⁸⁹ Yona Pinson, "L'évolution du style renaissant," 201-13. Een oudere beschrijving van de intrede in Valenciennes vinden we bij Dinaux, "Entrée joyeuse de l'empereur," 349-66. Soortgelijke conclusies als Pinson maken Jacquot, "Panorama des fêtes," 439-40 en Alain Salamagne, "L'entrée de Charles Quint," 27-57.

hertogen in de 15e eeuw. Maria voerde de gasten “en hault en la grand salle, et de là en leur logis,” dewelke “estoit très richement accoustrez de tapisseries de drap d’or, cramoisy, broderies [...]” Er volgde een avondmaal met Maria van Hongarije, de keizer, de koningszonen, de hertogin-weduwe van Milaan, de hertog van Aarschot, de *connétable* en de kardinaal de Chastillon, Odet de Coligny.¹⁹⁰ De volgende dag woonden de keizer en de koningszonen samen de mis bij en werden “feste, jeux et esbastemens” gehouden. In de avond was er “ung grand feu allumé sur le Marchiet, en signe de joye.” Dat was niet volledig in lijn met de oorspronkelijke wens van de keizer.¹⁹¹ Net als in Cambrai werd het verblijf van de keizer zo een echt volksfeest.¹⁹² Tijdens één van de spelen had Maria van Hongarije zelfs een van de Franse edellieden weten te verslaan.¹⁹³

De volgende dag, op 23 januari 1540 kregen de Franse prinsen nog enkele cadeaus van de stad aangeboden. Daarnaast brachten ze, voor hun vertrek, samen met hun entourage onder leiding van de keizer en de hertog van Aarschot een bezoek aan de versterkingen in de stad “pour veoir les ouvrages, artillerie et puissance d’icelle.”¹⁹⁴ In Valenciennes was, mede onder leiding van de hertog van Aarschot, sinds 1520 zwaar geïnvesteerd om de fortificatie van de stad aan te passen aan de nieuwe stijl van oorlogsvoering met kanonnen (het zgn. *trace italienne*). Valenciennes was zo een zwaar versterkte en strategisch erg belangrijke stad geworden aan de grens met Frankrijk en had in het verleden meermaals de Franse koningen weten buiten te houden. Lodewijk XI in 1477 en Frans I zelf in 1521 en 1536-38 belegden tevergeefs de stad. Het beeld dat Frans I in Orléans, de anti-bourgondische stad bij uitstek waar de Armagnacs zich destijds hadden teruggetrokken, aan de keizer had gegeven, werd nu dus omgedraaid in Valenciennes, door zijn turbulente verleden, de anti-Franse stad bij uitstek.¹⁹⁵ *Si vis pacem, para bellum!*

5. Slotbemerkingen bij de verschillende intredez

“In Cambrai en hier [Valenciennes] hebben ze de meest grandioze ontvangsten gekregen die ik ooit in mijn leven heb gezien, met veel vreugde en tevredenheid van het volk.”¹⁹⁶ Dat is de

¹⁹⁰ Relation de l’entrée et du séjour de Charles-Quint à Valenciennes (Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 590).

¹⁹¹ Nog een aantal zaken liepen niet geheel volgens de oorspronkelijke wens van de keizer. Zo wilde Karel V immers vermijden om een intrede ’s avonds te houden: “Et, pour vous avertir d’avantage de l’intention de Sa Majesté, icelle n’entend pas que l’on face aucuns eschaulfaultz, feu de joye, ny que l’on use de torses ou aultres luminaires en son entrée, tant pour ce qu’il est délibéré de faire ses entrées de jour, que aussy pour estre en dueil: pour laquelle mesme cause, conviendra aussi que l’on face le pale de damas noir, et non pas de drap d’or, et pareillement que l’on face tendre de drap noir les salette, chambre et garderobbe du logis de Sadite Majesté [...]” Maria van Hongarije aan de hertog van Aarschot, Brussel, 02.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 320).

¹⁹² Jacquot, “Panorama des fêtes,” 440.

¹⁹³ “Hayer vimos una cosa muy estraña, que habiendo hecho venir aquí la reyna Maria una muger que sabe jugar á la pelota, un caballero de los principales de Francia, llamado Muss^{er} de Navers, que tiene fama de gran jugador, quiso jugar con ella en presencia de los principes, ganó ella á él mas de quinientos escudos, y el caballero de muy corrydo la ha desafiado para tornar á jugar oy; no sé lo que será.” Extrait d’une lettre, sans signature ni suscription, contenant des particularités sur le voyage de l’empereur, Valenciennes, 23.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 666).

¹⁹⁴ *Ibid.*, 591.

¹⁹⁵ Salamagne, “L’entrée de Charles Quint à Valenciennes,” 48-9.

¹⁹⁶ “En Cambray y aquí [Valenciennes] se les han hecho los mas galanes recevimientos que he visto en mi vida, con mucha alegría y contentamiento de los pueblos.” Extrait d’une lettre, sans signature ni suscription, contenant des particularités sur le voyage de l’empereur, Valenciennes, 23.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 664).

getuigenis van iemand uit Karels gevolg die mee door Frankrijk had gereisd. Ondanks de mogelijke gekleurdheid van dat oordeel blijkt uit alle hiervoor aangereikte gegevens toch dat er wel enige grond is om die uitspraak te doen. De intredes in Frankrijk hadden een heel ambigu karakter en waren ten opzichte van die in Cambrai en Valenciennes misschien wel minder grandioos dan de vlugschriften op het eerste zicht doen vermoeden. Volgende (sterk vereenvoudigde) vergelijkende tabel helpt om even in herinnering te brengen in welke stad welke spektakels voor de keizer waren voorbereid. Cambrai stond duidelijk op de eerste plaats qua uitgebreidheid van de efemere elementen die voor de intrede werden voorbereid.

	Triomfbogen	Theaters & podia	Wijfonteinen	Spektakels met vuur	Geschenk	Andere
Poitiers	3	2 (4 volgens Rivaud)	Ja	400-500 fakkels	Rotsblok met adelaar en lelie	/
Orléans	5	Geen vermelding	Geen vermelding	Geen vermelding	“Buffet”: vaatwerk	Ca. 20 000 soldaten
Parijs	3 nieuwe & 2 oude	2	Geen vermelding	Geen vermelding	Gouden Hercules	Tijdelijk paviljoen
Cambrai	8	4	Ja, meerdere	7500 fakkels, meerdere vuurtorens en vreugdevuren	Geen vermelding	Compositie J. Courtois, Geurende kruidnagels, Os verdeeld
Valenciennes	5	1 (enkel de drie deugden aan de eerste triomfboog)	Ja, standbeeld Bacchus	4000 fakkeldragers & vreugdevuur	Beelden, lakens, diamanten, kettingen	/

Wanneer we de teneur van de verschillende spektakels bekijken, dan kan gesteld worden dat de vieringen in Frankrijk niet zozeer een viering vormden rond Karel V, als wel van de vrede die Karel V moest zien te bewerkstelligen (en dat door in de eerste plaats Milaan te overhandigen). Frans I stapte zelf niet mee tijdens intochten waardoor de taferelen steeds enkel aan de keizer waren gericht. Zoals reeds eerder aangestipt, hadden die taferelen bovendien weinig extra symboliek. De intochten getuigden niet zozeer van blinde uitgaves door het Franse hof of exuberante tentoonstellingen van de Franse weelde, maar ze vormden weloverwogen momenten waarop bepaald werd welke eerbetuigingen aan de keizer werden gebracht. Ja, de keizer moest als de eigen koning ontvangen worden, en daarbij kreeg hij telkens de sleutels van de stad en een baldakijn aangeboden, maar toch bleven voldoende elementen over om zijn intochten te onderscheiden van die van de Franse koning. De intochten behielden toch steeds de nodige reserves. Zo zag Karel V een groot leger verzameld in Orléans dat hem moest herinneren aan de militaire sterkte van Frankrijk. In Parijs kon de keizer niet via de traditionele route zijn intocht maken, maar volgde hij een andere route. De intrede en eerste ontmoeting in Loches gaf een beeld van harmonie, maar eindigde wel in het kasteel waar Ludovico Sforza een goede dertig jaar eerder het leven had gelaten. Waar een intrede vaak gekarakteriseerd wordt door een dialoog tussen de stedelingen en de vorst, zien we nu ook duidelijk een onderlinge dialoog tussen Frans I en Karel V, die evenzeer zijn fortificaties in Valenciennes liet zien.

We moeten ons ook de vraag stellen of we wel veel waarde moeten hechten aan de eerbetuigingen die de Franse koning bracht aan de keizer. Kon hij immers iets anders doen? Wat

zou er gebeurd zijn indien de keizer geen baldakijnen of sleutels had aangeboden gekregen? Dat zou een veel sterker signaal geweest zijn dat uiteindelijk misschien ook wel Frans I zijn positie van goede gastheer en renaissanceprins had kunnen ondergraven. Binnen de verplichting die Frans I als gastheer had, kon hij niet veel anders doen om de relaties al niet bij voorbaat te laten verslechteren. Uiteindelijk was het voor het Franse hof een grote evenwichtsoefening om wel eer te bewijzen aan de keizer, maar toch ook weer niet te veel. De keizer kreeg als goede vriend misschien wel allerlei eerbetuigingen, maar men wist goed wie men ontving, namelijk de oude vijand. Saulnier durfde dan ook te stellen dat voor de passage doorheen Frankrijk “on ne peut méconnaître que l’ensemble manque de chaleur.”¹⁹⁷

De intredes in Frankrijk waren in zekere mate beperkt. Het kon evenwel als een schier onmogelijke opdracht worden beschouwd om overal even grootse intochten te hebben voorbereid, daarvoor was de koning nog te afhankelijk van de medewerking van de steden. Het is echter vooral de hoeveelheid en opeenvolging van banketten, intochten, opgetrommelde mensenmassa’s en nieuw gebouwde paleizen die allen samen een duidelijk beeld gaven aan de keizer en zijn gevolg van de enorme rijkdom en macht van de Franse koning.

Een ander opvallend punt is de reis die Frans I maakte. Waarom stopte hij al in Saint-Quentin? Waarom besliste hij om niet mee te trekken naar Cambrai of naar Valenciennes? De stijl en aard van de intochten in die twee steden vertoonden niet echt een aanpassing aan de komst van de Franse koning zoals dat wel het geval was geweest in Frankrijk voor de keizer. In het geval Frans I wel had beslist om mee te komen naar Cambrai en Valenciennes zou het nog maar moeten blijken of Karel V dezelfde eerbewijzen zou brengen aan zijn oude vijand. Zou hij net als Frans I vroeger de stad zijn binnengetrokken om zijn koninklijke gast te ontvangen? Frans I had waarschijnlijk niks meer te winnen bij een verdere doorreis naar de Nederlanden en zijn *amour-propre* kon waarschijnlijk alleen maar geschonden worden.

De vergelijking met de talrijke festiviteiten in Cambrai kan illustratief werken om de ambigue aard van de Franse intochten aan te tonen. Terwijl bijvoorbeeld een stad als Parijs twee maanden de tijd had gehad om alles voor te bereiden, doken tal van moeilijkheden op. Cambrai wist echter van alle steden het laatst of de keizer effectief daar zou passeren. De stad had volgens het vlugschrift slechts een tweetal weken om zich voor te bereiden, maar desondanks leverden ze toch het grootste spektakel.

Bovendien zien we in Cambrai duidelijk dat de organisatie volledig gedragen werd door de inwoners, waar in Poitiers, Orléans, Parijs en Valenciennes de inmenging van de vorst en zijn entourage duidelijk voelbaar was. De intredes in Frankrijk kregen veel minder input van onderaf dan bij de verzorging van de spektakels voor een normale Blijde Intrede van de eigen vorst. De Franse koning moest rekenen op een goede wil van de steden en stedelingen om de festiviteiten voor te bereiden. Net zoals de organisatie hoofdzakelijk een officiële opdracht bleek, was dat ook het geval met de literaire productie naar aanleiding van de passage. De meeste vlugschriften, werden met vorstelijke toestemming in Parijs gedrukt en moesten het beeld van de gastvrije Frans I bevestigen.

---

¹⁹⁷ Saulnier, “Charles Quint traversant la France,” 221.

Tot slot valt op dat in Valenciennes en Cambrai de intochten gepaard gingen met grootse volksfeesten. In Cambrai stroomde de wijn rijkelijk, werd vlees uitgedeeld, en duurden de festiviteiten voor de bevolking tot diep in de nacht met allerlei vreugdevuren. In Valenciennes konden de inwoners zich ook te goed doen aan een wijnfontein en was ook een vreugdevuur opgericht. Heel anders verliepen de intredes in Frankrijk. Volgens buitenlandse diplomaten heerste bijvoorbeeld een dodelijke chaos in Parijs. Er zijn bovendien geen attestaties in de vlugschriften van burgerlijke festiviteiten zoals in de Nederlanden. In het vlugschrift van Orléans staat zelfs het compleet tegenovergestelde. Nadat de keizer en de Franse koning zich hadden teruggetrokken in het klooster Saint-Aignan vormde dat meteen ook het einde van de intocht:

“Après se retirèrent lesdictz habitans chascun en sa maison, mesmement les hommes desdictz bataillons qui estoient en grand & effrène nombre comme dict est enquoy l’ordre, & police y furent si bonnes qu’il n’y eust noise, débat ne querelle quelconque, qui est chose esmerveillable.”¹⁹⁸ Verder staat dat door de autoriteiten ook streng werd gecontroleerd of alles wel rustig bleef: “[...] passa icelle nuict sans ce qu’il y eust noyse ne débat, tant y fut bonne la police qui commirent lesdictz baillif, prévost, & gens du roy.”¹⁹⁹

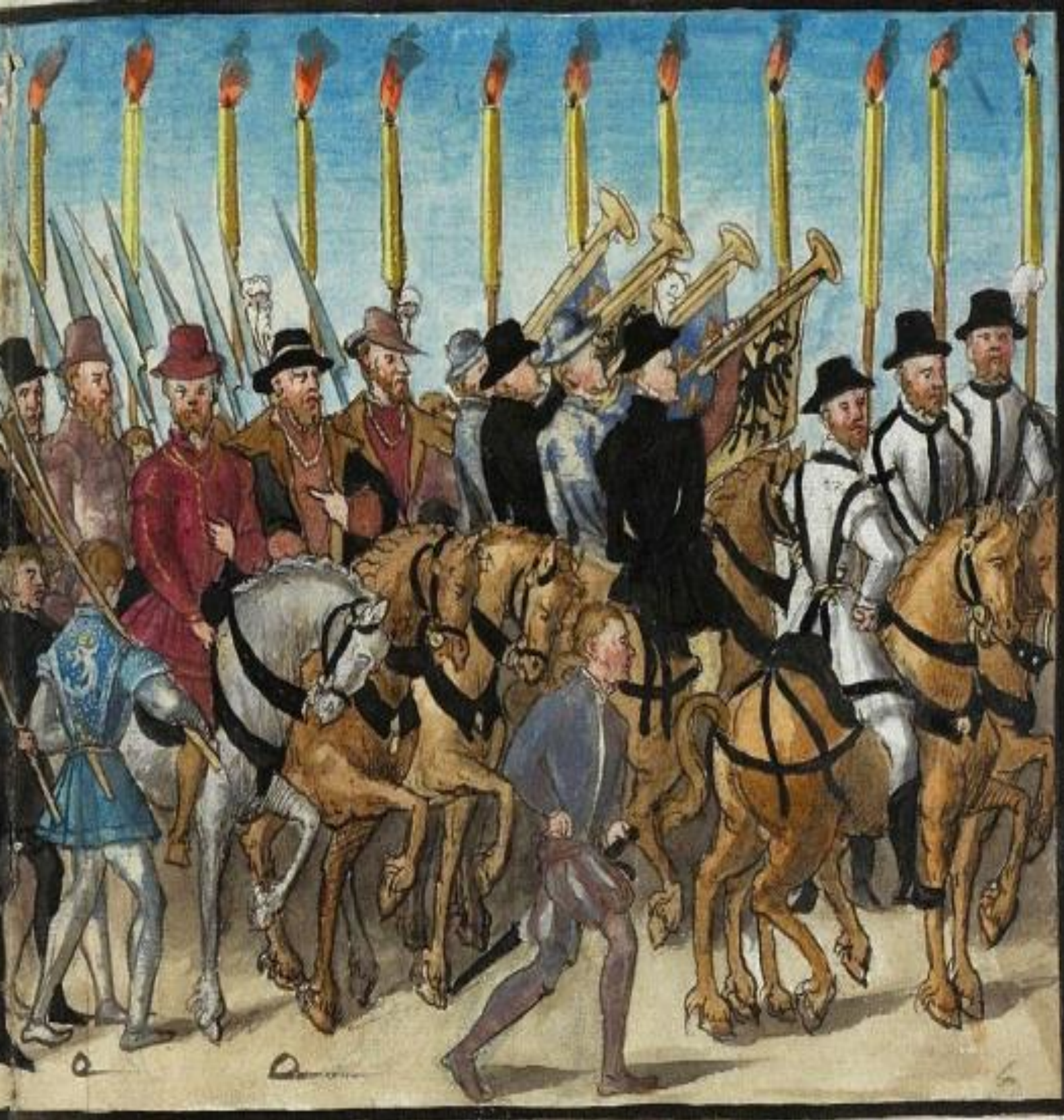
¹⁹⁸ *Le double et copie d’unes lettres envoyées d’Orléans*, Diiii.v.

¹⁹⁹ *Le double et copie d’unes lettres envoyées d’Orléans*, Ei.r.

V. DE INTREDES VOORBIJ: EEN
RECIPROQUE SCHOUWSEL VAN
MYSTIEKE BEELDVORMING

“According to the Venetian man of letters, Lodovico Dolce, Charles ‘only enjoyed reading three authors...’ namely Castiglione’s *Courtier*, ‘for the foundations of civiled life’; *The Prince* and *The Discourses* of Niccolò Machiavelli, ‘for affairs of state’; and ‘the *Histories* and all other works of Polybius for military matters.’ Dolce overlooked however two other categories of the emperor’s favourite reading, however: books of chivalry and devotional works.”

Parker, *Emperor*, 208.

Onder andere Peter Burke en Fernando Checa hebben in hun uiteenzettingen aangetoond dat de beeldvorming rond de keizer het resultaat was van een goed uitgewerkte propagandamachine waarbij zijn raadgevers, ministers, kunstenaars en kroniekschrijvers nauw waren betrokken.¹ Tijdens Karels reis vertrok Granvelle bijvoorbeeld vroeger om alles voor te bereiden en ervoor te zorgen dat de keizer nergens hoefde te vrezen voor een slechte ontvangst. Karel V was zich terdege bewust van de opportuniteiten die een dergelijke reis hem boden.

Het gebeuren in 1539-1540 kan als een echt media-event worden beschouwd. Vlugschriften werden overal in Frankrijk (o.a. Parijs, Lyon, Rouen) en de Habsburgse gebieden (o.a. Gent, Antwerpen, Leuven, Cambrai, Valladolid, Madrid, Rome, Firenze, Ferrara, Augsburg) verspreid. Daarnaast leverden tal van diplomaten informatie over de ontmoeting aan hun opdrachtgevers. Karel V en Frans I verstonden het belang van een positief imago bij het publiek, dat zoals in Parijs, massaal was toegestroomd. Burke heeft inzake publieke rituelen gewezen op het voorkomen en het gedrag van de keizer, dat hij niet louter met de term 'zelfbewustzijn' wilde omschrijven. De keizerlijke handelingen kwamen voor hem eerder over als onderdeel van een doordachte 'enscenering.' We beschreven reeds elementen die dergelijke stelling mee onderbouwen. Een uitnodiging 'krijgen' was hoogst relevant en de keizer besliste vertrouwensvol om met een klein gevolg te reizen. Ook aan de Franse zijde werd aan het imago gedacht: Frans I wilde bijvoorbeeld op een paard rijden ook al liet diens fysieke gezondheid dat niet altijd toe. De gedachtegang achter de hele reeks intredes, waarbij de ene in het teken stond van de duurzame vrede die Karel V nu maar eens eindelijk moest zien te verwezenlijken door Milaan te overhandigen, en de andere in het teken stond van de oorlog om de keizer te herinneren aan de Franse militaire sterkte, kan eveneens als doordachte 'enscenering' beschouwd worden.

Aan de hand van enkele specifieke invalshoeken willen we in dit hoofdstuk verder aantonen hoe beide vorsten hun eigen beeld vorm gaven en dat van de andere probeerden te beïnvloeden. Hierbij komen achtereenvolgens aan bod: de *gift exchange*, de onderlinge interactie en non-verbale communicatie, het banket, de symbolische kleding die gedragen werd tijdens de reis, de stijlverschillen tussen beide hoven en tot slot de plaats van religie in het hele gebeuren. Voor bepaalde thema's werden bij dit onderzoek beduidend minder bronnen geconsulteerd en beperkt de uiteenzetting zich tot enkele algemene, doch belangrijke opmerkingen. In dit hoofdstuk zullen daarnaast aanzienlijk wat hypothesen staan. De lezer zal dan ook wellicht met meer vragen dit hoofdstuk doornemen, dan dat hij/zij definitieve antwoorden zal terugvinden.

1. *Gift-exchange* voor & tijdens de reis

In dit deel onderzoeken we de uitwisseling van geschenken als een deel van het opzichtige schouwspel dat opgevoerd werd tijdens de reis van 1539-1540 doorheen Frankrijk, mede door het te plaatsen binnen de langdurige onderlinge rivaliteit tussen Karel V en Frans I. Het blijkt een onmogelijke opgave om alle geschenken te bespreken, want velen zijn immers niet gekend. Toch kunnen we enkele duidelijke algemene lijnen trekken.

---

¹ Peter Burke, "Karel V (her)bekeken," 393-475; Fernando Checa Cremades, "De beeldvorming rond Karel V," in *Karel V 1500-1558. De keizer en zijn tijd*, ed. Hugo Soly (Antwerpen: Mercatorfonds, 1999), 477-99.

1.1. De *gift-exchange* als praktijk in de 16^e eeuw

Op de vraag wat een gift uitmaakt, kan geen eenduidig antwoord gegeven worden. Verschillende sociologen en antropologen hebben de *gift-exchange* bestudeerd en geconceptualiseerd. Een van de eerste om het fenomeen grondig te bestuderen was Marcel Mauss in zijn *Essai sur le don*. Hij zag geschenken nooit zomaar losstaand van elkaar, ze hielden altijd een element van wederkerigheid in zich (*do ut des*). Mauss stelde zich de centrale vraag “What power resides in the object given that causes its recipient to pay it back?”² Hierbij verwees hij dan naar een “prestation totale” of totaal sociaal verschijnsel. Een hele samenleving drukte zich uit in de geschenkeconomie, die voor Mauss totaal verschilde van de moderne economie, want voor hem waren geschenken tegengesteld aan handelswaren. Door giften uit te wisselen raakten mensen met elkaar betrokken, verplichtten ze zich naar elkaar toe, communiceerden ze met elkaar, wisselden ze goederen en diensten uit en gingen ze sociale banden aan. Mauss zag geschenken niet gescheiden van religie, moraal, recht, esthetica etc. Een geschenk droeg ook altijd element in zich van de gever waardoor het zo nooit helemaal los raakte van de oorspronkelijke bezitter. Op die manier ontstond een hechte band tussen de gever en de ontvanger. De gedachte achter het geven van geschenken moest op het eerste zicht zonder belang lijken, maar in feite maakte het volgens Mauss deel uit van een drievoudige verbintenis: het geven, het ontvangen en het beantwoorden. Een van die verplichtingen niet naleven, kon iemands eer en moreel gezag ondermijnen. “The obligation to reciprocate worthily is imperative. One loses face for ever if one does not reciprocate [...]”³

De socioloog Pierre Bourdieu stelde dat er bij de uitwisseling van geschenken een “collectively maintained and approved self-deception” was “without which symbolic exchange, a fake circulation of fake use, could not operate.”⁴ Het doel en het geven van een geschenk werd door de deelnemers aan de uitwisseling gemystificeerd om zo het eigenbelang te verbergen. Een handeling die op de juiste manier werd uitgevoerd met de bevestiging van bepaalde gangbare symbolen, kon een geschenk grote affectieve kracht meegeven. De context en de handeling van het geven, eerder dan de inhoud van het geschenk, wreden hier als een cruciaal betekenisvol element beschouwd.⁵

Natalie Zemon Davis stelde in haar vermaarde werk *The gift in sixteenth-century France* dat de uitwisseling van geschenken “persists as an essential relational mode a repertoire of behavior, a register with its own rules, language, etiquette, and gestures.”⁶ Ze gaf aan dat de geschenkencultuur tot de bestendiging van vriendschappelijke relaties kon leiden en politieke onderhandelingen kon verzachten, maar ook dat geschenken vaak discussies, jaloezie en verplichtingen met zich meebrachten. Davis onderscheidde verschillende types van *gift-giving* waaronder het geven vanuit vrijgevigheid of genegenheid. De gift van de ene monarch aan de andere en de gulle behandeling van een andere monarch kon zowel een blijk van

---

² Marcel Mauss, *The gift: forms and functions of exchange in archaic societies*, vert. W.D. Halls (Londen: Routledge, 1990), 4.

³ Mauss, *The gift*, 54.

⁴ Pierre Bourdieu, *Outline of a theory of practice*, vert. Richard Nice (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 6.

⁵ Felicity Heal, *The power of gifts, Gift-exchange in early modern England* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 8.

⁶ Natalie Zemon Davis, *The gift in sixteenth century France* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 9.

vriendschappelijke genegenheid zijn als een teken van vrijgevigheid, bedoeld om de eigen materiële bekwaamheid uit te drukken en om de eigen reputatie als prins te versterken. Een geschenk kon zo ook een sterke politieke en diplomatiek symbolische waarde hebben.⁷ Het geschenk was voor Zemon Davis dus beladen met bepaalde normen. Voor een vorst als Frans I bestonden die normen uit de Renaissance-ideeën omtrent de gastvrijheid. Het potentieel van de gift lag erin om de relaties tussen individuen te openen. Toch was Frans I in 1539-1540 niet zomaar een gastheer, maar eerder een familielid van de keizer. Beide monarchen spraken elkaar voortdurend aan als broeder.

De vraag moet evenwel gesteld worden of Karel de vrijgevigheid van de Franse koning wel altijd kon beantwoorden met geschenken van evenredige waarde om zodoende een evenwichtige wederkerigheid te creëren. In Aigues-Mortes in juli 1538 vond een merkwaardig tafereel plaats dat de gevoeligheid van het uitwisselen van geschenken verder verduidelijkt. Nadat eerst Frans I met beperkt gevolg als blijk van vertrouwen het schip van de keizer had betreden, kwam de volgende morgen de keizer in gering gezelschap aan land. Karel V moest het gedrag van de Franse koning beantwoorden om het evenwicht tussen hen te bewaren en niet verdacht te worden van enig wantrouwen. Na samen te hebben gegeten, trok de keizer zich voor een kleine siësta naar een voor hem ingericht privévertrek. Van zodra de Franse koning echter vernam dat de keizer terug wakker was, trad hij onaangekondigd de kamer van zijn oude rivaal binnen. Vrijwel onmiddellijk presenteerde hij aan de keizer een prachtige diamant, gezet op een ring met de inscriptie “Dilectionis testis et exemplum” (bewijs en getuigenis van onze vriendschap) met een waarde van 30 000 écu’s.⁸ Karel aanvaardde het geschenk en deed hem rond zijn vinger terwijl hij sprak: “Mon frère, je n’ay rien à présent pour me revenger de ce présent.” Zoals Le Person verduidelijkte, is de betekenis van deze zin heel ambigu. De keizer lijkt hier op de eerste plaats te stellen dat hij niet bij machte was om iets gelijkaardig in de plaats te geven. Het woord “revenger” sloeg echter niet enkel op de handeling van het beantwoorden, maar betekende in het chevalereske jargon van die tijd ook het recht om revanche te nemen op iemand. Het gebruik van dergelijk woord vat goed de uitdaging waar de keizer voor stond. Hij moest op de een of andere manier dit gebaar beantwoorden. Daarbij greep de keizer, haast alleen in zijn vertrek, naar het eerste passende voorwerp dat voorhanden was, een ketting van de Orde van het Gulden Vlies. Beide vorsten waren al sinds 1516 lid van elkaars orde. Door het aannemen van dit geschenk aanvaardde Frans I om de regels van de Orde te respecteren en dus ook zijn trouw aan de keizer te bevestigen. Het betekende echter ook dat de oude rivaal van Karel waardig genoeg bevonden werd om de ketting te dragen en dus eigenlijk in eer gelijk was aan de keizer. De Franse koning beantwoordde bovendien dit gebaar nog eens door de ketting van zijn eigen Sint-

---

⁷ Moeglin en Péquignot, *Diplomatie et relations internationales au moyen âge*, 213-7.

⁸ In een akte van de juwelenbewaarder van de keizer, Pierre de Cortewille, staat dat in 1541 Karel V die diamant van Aigues-Mortes gaf aan de echtgenote van Ferdinand. “[...] déchargeant le même “d’ung dyamant table façon deue, osté d’une verge d’or esmaillée où avait escript pardedans “Dilectionis testis et exemplum” pesant ladite verge onze esterlins, nous avons osté ledit dyamant et fait mettre en une bague, de laquelle nous avons fait don à nostre bien amée belle-seur la royne des Romains, lequel dyamant nous a esté donné par le roy de France.” Pièces comptables de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1541) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 2425).

Michielsorde aan de keizer te geven, die door het aanvaarden op zijn beurt weer gebonden was door de erecodes van de orde van Frans I.⁹

Dat eerduel tussen Karel V en Frans I toonde de heel persoonlijke, diplomatieke aanpak van beide vorsten en was heel gelijkaardig met de onverwachte bezoeken van Frans I en Hendrik VIII op het Goudlakenkamp. Geschenken vervulden een grote rol in de persoonlijke regeerstijl in de prinsensamenleving. Ze gaven signalen over een mogelijke vriendschap, iemands status of over de onderlinge verschillen. De Franse koning wilde door zich in een kwetsbare positie te plaatsen, alle protocol doorbreken en zijn eigen betrouwbaarheid en geloofwaardigheid bewijzen. Zijn bezoeken moesten de tegenstander intimideren en imponeren. Door zijn eigen generositeit te tonen met een persoonlijk bezoek en een kostbaar geschenk op een plaats waar de keizer hem niet meer kon ontsnappen, dwong Frans I zijn tegenstander er bovendien toe een soortgelijke verklaring af te leggen van trouw en generositeit die dan later eventueel kon gebruikt worden tegen zijn opponent.¹⁰

Welke betekenisvolle voorbeelden zoals in Aigues-Mortes kunnen we ook aanwijzen tijdens de reis? Met welke symboliek waren de toen uitgewisselde geschenken behept? En hoe kon Karel de geschenken die hij in Frankrijk kreeg telkens beantwoorden, zoals hij ook in Aigues-Mortes had trachten te doen? Om hierover een zo compleet mogelijk beeld te geven, moeten we eerst een kleine zijsprong maken en niet enkel kijken naar de twee maanden durende reis zelf.

1.2. De materiële relaties tussen Maria van Hongarije & Frankrijk in 1538-1540

Een groot deel van de Habsburgse geschenken kwamen uit de Nederlanden en werden door Maria van Hongarije uit naam van de keizer of haar eigen naam gegeven. Tijdens de ontmoeting van Maria met Frans I in oktober 1538 werden al heel wat geschenken uitgewisseld. Op het ogenblik dat allianties werden gesmeed, moesten geschenken immers rijkelijk uitgedeeld worden en dat was tijdens dat bezoek niet anders. Uit de rekeningen van de Rijksse Rekenkamer blijkt onder andere dat jachthonden, diamanten, lakens en vaatwerk werden uitgewisseld. Voorts had Maria ook haar hofkapel mee wat doet veronderstellen dat de twee weken durende ontmoeting een muzikale uitwisseling teweeg bracht. Voor de periode van oktober 1538 tot 1540 hebben we een tabel opgesteld met allerlei geschenken die werden teruggevonden in de rekeningen van de algemene ontvanger en uit de rekeningen van Maria van Hongarije zelf.

Een centraal thema dat tijdens Maria's reis terugkeerde en dat in de uitwisseling van geschenken naar voren komt, is de jacht. De meeste Europese vorsten vertoonden een grote voorliefde voor dat tijdverdrijf. Elke monarch investeerde er wel in om zijn eigen grootse koningschap en leiderschap te benadrukken. Hendrik VIII, Karel V en Frans I jaagden net als hun voorgangers, maar op een nog grotere schaal en voor nog langere periodes. Ook daarin probeerden ze elkaar steeds te overtreffen.¹¹ Baldassare Castiglione beschouwde in zijn boek "de hoveling" het jagen als gelijkend op oorlogsvoering. Een hoveling moest zijn geoefendheid in het

---

⁹ Le Person, "A moment of 'resverie'," 24-6.

¹⁰ Glenn Richardson, "'As presence did present them': personal gift-giving at the Field of Cloth of Gold," in *Henry VIII and the court: art, politics and performance*, eds. Thomas Betteridge en Suzannah Lipscomb (Farnham: Surrey, 2013), 61-63.

¹¹ Richardson, "Hunting at the courts of Francis I and Henry VIII," 127-41.

jagen kunnen tonen en daardoor zou hij een goede naam verwerven “voornamelijk bij de grote menigte, waarmee men toch rekening moet houden.”¹² Het belang van de jacht aan het Franse hof werd levendig beschreven door de bisschop van Saluzzo in 1539:

“Here one thinks only of hunting. When one comes across one of these lodgings one stays as long as there are herons and kites in the area. Numerous as they are, they do not last long as the king and the great courtiers have more than five hundred falcons between them.”¹³

Maar het jagen was niet enkel een mannenzaak. Ook Maria van Hongarije bouwde hierin een sterke reputatie uit. Christoph Niedermann zette zijn artikel over Maria en de jacht dan ook treffend in: “Aucune biographie de Marie de Hongrie ne peut ignorer le rôle important que la chasse jouait dans sa vie.”¹⁴ De landvoogdes bouwde immers een sterke valkerij uit in Brussel. Daarbij kreeg ze de hulp van de grootvalkenier van de keizer, Adolf van der Aa. Maria’s hof bouwde op korte tijd een sterke reputatie uit in de valkerij. Haar advies, valkeniers en vogels werden dan ook vaak aan verscheidene andere hoven gevraagd. Zo werd een heel uitgebreid netwerk uitgebouwd en kreeg Maria ook veel geschenken terug voor de jacht.¹⁵ De verschillende honden, roofvogels en bogen, geschonken door Frans I in 1538-1540, getuigen daarvan. De gezamenlijke passie voor het jagen en de geschenken gerelateerd aan de jacht gaven de idee dat prinses tot eenzelfde eergemeenschap behoorden.¹⁶ Valken werden op zich vrij veel gegeven tussen edellieden,¹⁷ maar de expertise en reputatie van Maria’s hof verleende dergelijk geschenk toch het nodige prestige. De landvoogdes stuurde ook niet eender welke valken. In 1539 stuurde ze bijvoorbeeld van der Aa met valken uit Noorwegen naar de Franse koning. De geschenken en de bringers ervan, zoals van der Aa, konden daarbij bovendien een diplomatieke rol vervullen en de hoop op een duurzame alliantie uitdrukken. Maria stuurde overigens niet een of twee roofvogels naar de Franse monarch, maar tientallen en dat op geregelde tijdstippen. In november 1539 werden ook expliciet extra roofvogels opgestuurd voor tijdens de ontmoeting tussen Karel V en Frans I. De rekeningen maken duidelijk dat dit gebeurde “au nom de l’empereur.”¹⁸

De geschenken beperkten zich trouwens niet enkel tot het thema van de jacht. Andere geschenken die in de loop van 1539-1540 werden uitgewisseld waren vruchten, wijn en bijvoorbeeld toneelspelers. Twee levende zeehonden werden in het voorjaar van 1539 naar het Franse hof opgestuurd.

---

¹² Baldassarre Castiglione, *De hoveling*, vert. J. Hoeksma en A. Zijderveld (Zutphen: W.J. Thieme & Cie, 1930), 33.

¹³ Geciteerd in Robert Jean Knecht, *The French renaissance court* (Londen: Yale University Press, 2008), 84.

¹⁴ Christoph Niedermann, “Marie de Hongrie et la chasse,” in *Marie de Hongrie. Politique et culture sous la renaissance aux Pays-Bas*, eds. Bertrand Federinov en Gilles Docquier (Morlanwelz: Musée royal de Mariemont, 2008), 115.

¹⁵ Niedermann, “Marie de Hongrie et la chasse,” 117.

¹⁶ Heal, *The power of gifts*, 155.

¹⁷ *Ibid.*, 150.

¹⁸ 4e compte de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1539) (ADN, série B, *Chambre des comptes de Lille*, 2410), f. 423r.

Oktober 1538	F aan MvH: enkele honden, diamanten
Oktober 1538	MvH aan F: gouden kruisbeeld (100 livres), twee zilveren <i>flacons</i> (500 livres), lakens
December 1538	F aan MvH: enkele <i>joueurs de farces de France</i> -> MvH aan de <i>joueurs</i> : 80 livres
December 1538	MvH aan F: enkele roofvogels
1539	F aan MvH: wijngeschenk -> MvH aan <i>sommelier du roy de France</i> : 100 livres
1539	MvH aan Eleonora: een versierde koffer (137 livres)
Januari 1539	F aan MvH: enkele roofvogels -> MvH aan de bezorger: gouden ketting (215 livres)
Maart - April 1539	MvH aan F: 2 levende zeehonden en wijn uit Hongarije -> F aan MvH: wijn uit de Languedoc
Juni 1539	MvH aan E: <i>une petite mallette en forme de custode</i>
Juni 1539	F aan MvH: <i>aucun fruit</i> -> MvH aan <i>fructier du roy de France</i> : 29 livres 12 sols
Juni 1539	F aan MvH: een aantal kruisbogen, andere bogen en munitie -> MvH aan de bezorger: 190 livres
September 1539	MvH aan F: een aantal lannervalken uit Oostenrijk
Oktober 1539	MvH aan E: <i>cervoise</i> uit Brussel
Oktober 1539	MvH aan F: zes giervalken en een andere valk <i>pour hairon</i> (80 livres)
November 1539	MvH aan F: vier vrouwelijke giervalken, tien kleinere valken en twee mannelijke giervalken (278 livres 16 sols)
November 1539	MvH aan F: vier Hongaarse paarden (300 livres) met lederen harnas en riemen, vastgemaakt aan een opgeknapte wagen van de graaf van Nassau (112 livres 12 sols)
December 1539	MvH aan F: 20 roofvogels
1540	<i>Dauphin</i> aan MvH: enkele roofvogels en valkeniers -> MvH aan de valkeniers: 52 livres 10 sols
1540	F aan MvH: wijn uit de Languedoc -> MvH aan <i>sommelier du roy de France</i> : 90 livres
1540	F aan MvH: verschillende vruchten
Januari 1540	F aan MvH: roofvogels -> MvH aan bezorger: 180 livres
Juni 1540	MvH aan Antoine de Hellin, ambassadeur voor F in de Nederlanden <i>pour les affaires de la paix</i> : een gouden ketting (1051 livres 16 sols)
Oktober 1540	MvH aan F: 14 valken (400 livres)
November 1540	F aan MvH: een <i>lietière</i> -> MvH aan bezorgers: 36 livres
December 1540 - Januari 1541	F aan MvH: roofvogels -> MvH aan bezorgers: 100 livres

Figuur 25: Geschenken van oktober 1538 tot december 1540 tussen Maria van Hongarije (MvH), Frans I (F) en Eleonora (E) op basis van de rekeningen uit de Rijksse Rekenkamer (livres van 40 groten Vlaams). 3e-5e compte de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1538-40) (ADN, série B, Chambre des comptes de Lille, 2404, 2410, 2418); 7e-9e compte de Jean de Ghyn "penninckmaistre", c'est-à-dire maître de la Chambre aux deniers de Marie d'Autriche, reine douairière de Hongrie (1538-1540) (ADN, série B, Chambre des comptes de Lille, 3360, 3361, 3362).

Naast de roofvogels die Maria speciaal opstuurde voor de ontmoeting tussen Karel V en Frans I, zond de landvoogdes op 8 november 1539 nog een bijzonder object naar de Franse koning.

Het illustreert perfect dat een voorwerp niet altijd duur hoefde te zijn om toch waarde te hebben. Het ondersteunt ook een van de centrale theses van Felicity Heal in haar recente boek over het geschenk in Tudor Engeland: de betekenis van geschenken was afhankelijk van de context alsook de receptie en het begrip ervan door de participerende actoren.¹⁹ Het object in kwestie was een oude wagen van de in 1538 overleden graaf van Nassau, Hendrik III van Nassau-Breda (1483-1538). Dat voertuig werd volledig hersteld en opnieuw gestoffeerd voor ongeveer 112 *livres*. Daarbij deed Maria bovendien vier Hongaarse paarden met lederen harnas cadeau ter waarde van 300 *livres*. In de rekeningen staat expliciet vermeld dat het bedoeld was voor de Franse koning “pour s’en servir en certain voiage à son très noble plaisir,”²⁰ en zelfs “pour s’en aidier à l’assemblée d’entre la majesté de l’empereur et ledit roy très chrestien.”²¹

Om zich volledig rekenschap te kunnen geven van de betekenis van dit voorwerp moeten we de figuur van Hendrik III verder toelichten. Op jonge leeftijd trad hij in dienst van Filips de Schone die hij vergezelde op tal van diens reizen naar Spanje en Frankrijk. Sinds 1505 had Filips hem zelfs opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies. Ook met Karel V bouwde Hendrik een hechte band op. Al vlug werd hij aanvoerder van het leger in de Nederlanden. Hij veroverde onder andere Doornik in 1521 op de Franse kroon. Meermaals vergezelde hij de keizer, die zijn titel mede te danken had aan het gelobby van Hendrik, op diens reizen naar Spanje en Italië. Eén keer heeft hij meegedaan in een veldtocht tegen sultan Süleyman I in Hongarije. Als kapitein-generaal van het leger in de Nederlanden voerde hij in 1536, naar aanleiding van de derde confrontatie tussen Karel V en Frans I belangrijke operaties uit in Picardië en Champagne. Tevergeefs beleegde hij de Franse stad Péronne in 1536.²²

De context en het geven van dit object droeg dus duidelijk heel wat symboliek in zich (een element waar Bourdieu de nadruk op heeft gelegd bij de *gift-exchange*). Als visueel retorisch middel kon het object natuurlijk wel tellen voor de vorming van de onderlinge relaties. Maria van Hongarije gaf de wagen van een trouwe generaal aan de oude vijand, die echter sinds Nice, Aigues-Mortes en de ontmoeting in het najaar van 1539 een groot vertrouwen en generositeit had getoond tegenover Karel V en Maria van Hongarije. De landvoogdes van de Nederlanden was natuurlijk bevreesd voor nog meer oorlogen met Frankrijk die stevast de zuidelijke grens van de Nederlanden bedreigden. Door die wagen te geven kon de hoop op een sterke alliantie verder uitgedrukt worden. Dat verbond zou dan eindelijk de echte problemen met de protestanten en Osmanen kunnen aanpakken.²³ De betekenis van de wagen gaat evenwel nog verder. De

---

¹⁹ Heal, *The power of gifts*, 150.

²⁰ 4e compte de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1539) (ADN, série B, *Chambre des comptes de Lille*, 2410), f. 423v-425r.

²¹ *Ibid.*, f. 425v-426r.

²² F.A. Brekelmans, “Hendrik III (1483-1538), graaf van Nassau,” in *Nationaal Biografisch Woordenboek* (Brussel: Koninklijke Academiën van België, 1981), IX: 334-6.

²³ Vergelijk met bijvoorbeeld de wagen die de James VI en de Engelsen in 1604 gaven aan de Russische tsaar, Boris Godunov. Die was expliciet bedoeld om de tsaar te overtuigen van de goede bedoelingen van Engeland en bij hem de hoop op te wekken op een offensieve liga tegen de Osmanen. De Engelsen hoopten natuurlijk vooral de handel te versterken. Jan Hennings en Tracey A. Sowerby, “Introduction. Practices of diplomacy,” in *Practices of diplomacy in the early modern world, c. 1410-1800*, eds. Tracey A. Sowerby en Jan Hennings (Londen: Routledge, 2017), 1.

Figuur 26: Jörg Seusenhofer (smid), Paul Dax, Degen Pirger en Hans Polhaimer (graveurs), *Doppelküriss* voor Frans I, Innsbruck, 1540; Hans Perckhammer (graveur), *Barde* (harnas voor paard) voor Ferdinand II van Tirol, Innsbruck, 1547 en 1582. Het harnas voor Frans I heeft een hoogte van 2,02 meter en bewijst de grote gestalte die de Franse vorst moet hebben gehad. Parijs, Musée de l'Armée. Overgenomen uit Juliette Allix, "L'armure de François Ier: histoires d'un présent diplomatique," *Les Cahiers de l'École du Louvre* 6 (2015): 15-26.

gezondheidstoestand van Frans I liet, zoals eerder betoogd, niet toe om gemakkelijk te paard te rijden. Nu gaf Maria van Hongarije, door de Habsburgse gezanten op de hoogte gesteld van de zwakke toestand van de Franse koning, aan Frans I een middel om zich vlot te verplaatsen tijdens de reis van Karel V doorheen Frankrijk. Hier lijkt het toepasselijk om ook een concept van Mauss in herinnering te brengen. Hij heeft het onvervreembare karakter benadrukt van geschenken, er blijft als het ware een band bestaan tussen de gever en de gift. Dat lijkt in het geval van de wagen wel uitermate goed toepasbaar. De naaste omgeving van Frans I, maar misschien ook het bredere publiek kon, ten minste als de Franse koning het geschenk zou gebruiken, hem zien voortbewegen in een Habsburgs rijtuig. De gezant die de wagen moest brengen werd alvast betaald, maar we weten niet of Frans I uiteindelijk de wagen verder heeft gebruikt tijdens de reis.

Als we de uitwisseling van geschenken tussen de Habsburgers en Frankrijk nog ruimer bekijken, dan moeten we eigenlijk ook de geschenken van Ferdinand aan Frans I in rekenschap nemen. Ferdinand besliste na het bestand van Nice (juni 1538) om een aanzienlijk geschenk te geven aan de Franse koning. Daarom stuurde hij de keizerlijke wapensmid Jörg Seusenhofer naar het Franse hof om de maten van de Franse vorst te gaan opnemen. De smid kon met die kennis dan een harnas maken. Seusenhofer trok met dat doel in de zomer van 1539 naar Frankrijk en kreeg zelfs meerdere bestellingen van het Franse hof. Hij moest nog extra harnassen maken voor Frans I zelf, de *dauphin*, de hertog van Orléans, Montmorency e.a. Het harnas dat bekostigd werd door Ferdinand I was een gepersonaliseerde *Doppelküriss* voor Frans I, geschikt voor toernooien en oorlogssituaties. Het harnas geldt als een toonbeeld van het vakmanschap van de 16e-eeuwse smeden uit Innsbruck. Op het moment van de reis van Karel V door Frankrijk was het harnas echter nog niet afgewerkt. Door de verslechterde relaties werd het uiteindelijk zelfs niet meer

opgestuurd. Pas onder Napoleon kwam dat harnas in Frankrijk terecht.²⁴ Martín de Salinas, ambassadeur voor Ferdinand aan keizer Karels hof, vermeldde in een van zijn brieven dat, net als Maria van Hongarije, ook Ferdinand paarden stuurde naar de Franse koning.²⁵

1.3. Geschenken voor Karel V & zijn gezelschap tijdens de reis

De komst van Karel V in hoogst eigen persoon vormde voor Frans I al een groot cadeau op zich.²⁶ Het gaf de Franse koning immers de gelegenheid om zijn eigen weelde ten volle in het licht te stellen en de uitgestrektheid van zijn rijk aan zijn vroegere vijand te tonen. Onder de materiële giften kunnen we verschillende categorieën aanwijzen: de geschenken die gegeven werden door de steden, deze die door Frans I in eigen persoon aan Karel V werden gegeven en de geschenken voor het gevolg van Karel V.

Gedurende zijn reis door Frankrijk passeerde de keizer heel wat steden en paleizen. Over vier van die steden zijn we ingelicht over welk cadeau ze aan Karel V gaven. Bordeaux gaf aan de keizer “trois cens pièces de vin” die geleverd werden in Antwerpen en waarvan een groot deel aan Maria van Hongarije werd gegeven.²⁷ Poitiers gaf “une aigle d’or de mil escus.” Orléans gaf “vasselle dorée pour deux mil escus.” Parijs, tot slot, gaf een standbeeld van Hercules ‘de x mil escuz.’ Maria van Hongarije had onder meer via Cornelis de Schepper vernomen dat evenwel de meeste steden van Frankrijk “n’en ont fait nulz, sinon de victuailles [eten] seulement.”²⁸

In Poitiers gaven de burgemeester en schepenen een adelaar op een rots naast een lelie die afgeschermd werd door een vleugel van de adelaar. Dat tafereel was omgeven door een tuin met bloemen. Op de rots stond een inscriptie uit het Bijbelboek Ezra: “Ex omnibus floribus mundi, elegi liliun unum” (van alle bloemen ter wereld, heb ik de enige lelie gekozen).²⁹ Uit de beraadslagingen van de stad Poitiers blijkt dat het oorspronkelijk de bedoeling was dat de adelaar die woorden zou vasthouden “en son bec.” De inscriptie moet dan ook gezien worden als een uitspraak van de adelaar (en dus de keizer). Bovendien blijkt uit die beraadslagingen ook dat voor de *dauphin* en de hertog van Orléans geschenken waren voorbereid. Voor die eerste werd “ung chef en ung parc” gemaakt en voor die tweede “une coupe d’argent dorée garnye de anticailles.”³⁰ De vlugschriften van de intocht in Poitiers vermeldden echter enkel het geschenk voor de keizer. Het stuk dat aan de keizer werd gepresenteerd, de ochtend na de eigenlijke intocht, kan als een propagandawerk worden beschouwd dat de noodzakelijke liefde tussen de twee partijen uitbeeldde. Het was een hoofdzakelijk lokale productie van goudsmeden uit

---

²⁴ Juliette Allix, “L’armure de François Ier: histoires d’un présent diplomatique,” *Les Cahiers de l’École du Louvre* 6 (2015): 15-26.

²⁵ Martín de Salinas aan Ferdinand I, Madrid, 26.10.1539 (Antonio Rodríguez Villa, *El emperador Carlos V y su corte según las cartas de Don Martín de Salinas, embajador del infante Don Fernando (1522-1539)* (Madrid: Fortanet, 1903-5), 935).

²⁶ Het valt te vergelijken met de onderlinge bezoeken van Frans I en Hendrik VIII op het Goudlakenkamp (1520) en het bezoek van Frans I in Aigues-Mortes in 1538. Richardson, “As presence did present them,” 47-63.

²⁷ 9e compte de Jean de Ghyn “penninckmaistre”, c’est-à-dire maître de la Chambre aux deniers de Marie d’Autriche, reine douairière de Hongrie (1540) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 3362), f. 110.

²⁸ Maria van Hongarije aan hertog van Aarschot, Brussel, 06.01.1540. (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 326).

²⁹ Triumphe d’honneur [...] en la ville de Poictiers (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 221).

³⁰ Délibérations du corps de ville de Poitiers. Conseil de la ville tenu en la chambre du Palais, 12.11.1539. (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 226).

Figuur 27: Geschenk van Poitiers voor Karel V. Médiathèque, Poitiers, *handschriften*, ms. 391 (51), f. 101. Over het geschenk: G. Jousseau, "Le présent offert à Charles Quint par la ville de Poitiers en 1539," *Collections et curiosités* 2 (1957): 13-5.

Poitiers (Jean Vyollette, Jean Fourastier en Jean de La Roche), maar dat sloot natuurlijk niet uit dat Montmorency, de koningszonen of de koninklijke officieren hun goedkeuring ervoor hadden gegeven bij hun doortocht op weg naar de keizer. Bij het geschenk werd met de omsloten tuin een klassieke thema weergegeven. De rots stelde de oninneembare en onbereikbare plaats van de vorsten voor. De bijbelse inscriptie was misschien nog wat voorbarig, maar het doel was

duidelijk de grootsheid van de twee vorsten te vieren.³¹ In zijn toespraak die het geschenk vergezelde, sprak de burgemeester nog eens de motivaties van de stad uit: de unie te vieren tussen de adelaar en de lelie en de door God gegeven rust voor iedereen te promoten.³² De keizer bedankte de stad en aanvaardde het geschenk dat hem aan de stad kon laten terugdenken.³³

Aan Orléans werd ook de opdracht gegeven om de keizer te verwelkomen met een geschenk.³⁴ Zij gaven vierentwintig zilveren stukken vaatwerk,³⁵ in het vlugschrift aangeduid met de algemene term “buffet.”³⁶ Een akte van 2 januari 1540, geschreven in Parijs door Berthereau, de secretaris van de koning, vermeldde dat aan Montmorency door Jehan Paris, *procureur au chastellet d’Orléans*, Jehan Boillève, *bourgeois et marchand dudict Orléans*, en twee schepenen van de stad, 24 stukken zilveren vaatwerk werden gegeven. Die waren al aan de keizer gegeven tijdens zijn intocht in Orléans, maar belandden niet meteen in zijn bagage. Ze werden later opgestuurd naar Parijs. De akte verduidelijkte ook nader de verschillende stukken en hun gewicht. In totaal bestond het geschenk uit ongeveer 36 kilo metaal.³⁷

“Une buye (cruche) poisant XVIII marcs une once.
Deux grans bassins, seize marcs cinq onces troys gros.
Deux flacons, vingt deux marcs troys gros.
Quatre couppes couvertes, dix sept marcs une once et demye.
Six tasses martellées, vingt quatre marcs, quatre onces sept gros.
Deux sallures couvertes, sept marcs deux onces quatre gros.
Deux esguyères gauderonnées, quinze marcs six onces cinq gros.
Trois flambeaulx, unze marcs sept onces.
Deux couppes cizellées à l’antique, quatorze marcs deux onces deux gros.”³⁸

Parijs gaf aan de keizer een zilveren standbeeld van Hercules van meer dan twee meter hoog, met een gewicht van 125 kilogram. Hij hield in zijn handen twee zuilen vast met de spreuken “plus oultre” en “altera alterius robur” (de ene is de steun van de andere).³⁹ Voor het ontwerp van het geschenk hadden ze in Parijs de schepen Croquet uitgestuurd om de wens van de koning

---

³¹ Rivaud, *Entrées épiscopales*, 49.

³² Rivaud, *Les villes et le roi*, 236-9.

³³ Lambert, *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellay-Langey*, VI: 364.

³⁴ “[...] pour le don et présent que le roy nostredit seigneur vieult estre fait par ladite ville audit Empereur, que autres fraiz qu’il conviendra faire pour lesdites entrée et réception [...]” Resolutie Orléans, 16.11.1539 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 287).

³⁵ “Dió esta villa á Su Magestad de presente veinte piezas grandes de plata doradas.” Relation du voyage de l’Empereur, depuis le 21 décembre 1539 jusqu’au 7 janvier 1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 653-4).

³⁶ “[...] lesdictz eschevins d’Orléans luy feirent don, & présent d’ung très beau buffet d’argent doré vermeil, tout doré en adastum apparant estre de valleur de dix mil frans, toutesfois (comme j’ay entendu) il n’est que d’environ six mil, dont ledict Empereur les remercia, & l’accepta.” *Le double et copie d’unes lettres envoyées d’Orléans*, Ei.

³⁷ Jouvellier, *L’empereur Charles-Quint à Orléans en 1539*, 2.

³⁸ Charles Cuissard, “Présent fait à l’empereur Charles-Quint lors de son entrée à Orléans en 1539,” *Mémoires de la Société d’agriculture, sciences, belles lettres et arts d’Orléans* 74 (1905): 7-8.

³⁹ Relation du voyage de l’Empereur depuis le 21 décembre 1539 jusqu’au 7 janvier 1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 658); Knecht, “Charles V’s journey through France,” 166-7.

te vernemen.⁴⁰ Ze toonden hem het ontwerp van enkele adelaars “pour estre mys aux deux boutz du buffet.” De Franse koning vond dat idee maar niks en vertelde dat de keizer hem eens had laten weten dat hij “les tappisseryes de son pays de Flandres” haatte omdat er altijd wel iets was afgebeeld van “banquetz, potz, tasses ou raisins, qui sont actes de mengerye.” Frans I wou de keizer een waardiger geschenk geven. Hij gaf aan Rosso, die actief was in Fontainebleau, de opdracht om een beeld van Hercules te ontwerpen dat dan door de Parijse smeden zou worden uitgevoerd.⁴¹

De figuur van Hercules werd vaak gebruikt als een allegorische representatie van de kracht en politieke macht voor zowel Frans I als Karel V.⁴² Al in Poitiers had Karel aan de stadspoorten Hercules tegengekomen, en ook in Orléans kon hij bij een van de triomfbogen de zuilen van Hercules bewonderen. Nu gaf Parijs (maar dus eigenlijk met het advies van Frans I) de keizer een levensgroot standbeeld van Hercules. Volgens Benvenuto Cellini, wilde de koning van Frankrijk

“[...] lui faire un cadeau digne d’un si grand monarque. Il fit exécuter un Hercule d’argent de la même hauteur que mon Jupiter. De son propre aveu, il n’avait jamais vu pareille horreur et il déclara tel quel aux artistes parisiens qui avaient la prétention d’être les meilleurs maîtres en cet art: ils avaient soutenu au roi qu’on ne pouvait faire mieux en argent et n’avaient pas demandé moins de deux mille ducats pour leur cochonnerie.”⁴³

Vermoedelijk werd het ontwerp van Rosso door de Parijse goudsmeden slecht uitgevoerd. Ze hadden het hoofd en de ledematen bevestigd met zilveren draden omdat ze niet goed konden solderen.⁴⁴ Hoe dan ook aanvaardde Karel dit geschenk. In 1545 zou Karel V tijdens zijn verblijf in Henegouwen dat beeld uiteindelijk geven aan Jean-Hennin de Liétard, heer van Boussu en grootstalmeester van Karel, die tijdens de reis van 1539-1540 mee de intocht in Parijs maakte.⁴⁵

Frans I gaf ook persoonlijk geschenken aan Karel V. Een Italiaanse diplomaat getuigde hoe bij de ontmoeting van beide monarchen in Loches, Frans I de keizer een luxueuze lading kleurrijke kleding overhandigde ter waarde van 40 000 dukaten. Karel weigerde de kledij en bleef gedurende de hele reis zwarte stukken zonder enige insignes dragen wegens de rouw voor de overleden keizerin.⁴⁶ Verder is nog geweten dat de koning aan Karel een diamant heeft gegeven

---

⁴⁰ Délibération pour adviser sur l’entrée de l’empereur Charles d’Autriche, Parijs, 10.11.1539, (Guérin, *RDBVP*, 3).

⁴¹ Voyage en court Croquet pour le fait de l’entrée dudit empereur, 30.11.1539 (Guérin, *RDBVP*, 5).

⁴² Marc-René Jung, *Hercule dans la littérature française du XVIe siècle* (Genève: Droz, 1966), 89-90.

⁴³ Benvenuto Cellini, *La vie de Benvenuto Cellini écrite par lui-même (1500-1571)*, vert. Nadine Blamoutier (Parijs: Mercure de France, 2009), 340.

⁴⁴ In zijn *Trattato dell’Oreficeria* schreef hij dat “not even the best masters were able to give that statue either grace, beauty, or style; for the simple reason that they did not know how to solder properly, and so had to stick on the legs and the head and the arms by means of fastening them with silver wire.” John Pope-Hennessy, *Cellini* (Londen: Macmillan, 1985), 103-4.

⁴⁵ Krista De Jonge et al., *Le château de Boussu* (Namen: Ministère de la Région wallonne. Direction générale de l’aménagement du territoire, du logement et du patrimoine. Division du patrimoine, 1998), 31-2; 144.

⁴⁶ Parker, *Emperor*, 265, Parker verwijst voor de vermelding van het geschenk naar volgende brief: Alessandro Giovanni Bandini aan Agnolo Niccolini, Loches, 07.12.1539 (ASP Mdp 4297/7).

ter waarde van 6000 à 7000 dukaten.⁴⁷ In Parijs gaf de jurist en latere theoloog Theodore de Bèze te kennen dat naast alle festiviteiten die werden voorbereid ook verschillende dieren aan de keizer gingen worden aangeboden: leeuwen, beren, tijgers, lynxen, struisvogels, panters etc.⁴⁸ Verder kan nog gewezen worden op de vele gedichten en stukken die voor de komst van de keizer door de Franse hofdichters werden geproduceerd. De monarchale legende werd versterkt door de vele propagandistische drukwerken en poëziebundels die Frans I bestelde. Heel concreet stuurde Frans I bijvoorbeeld zijn hofdichter Salel naar Bayonne om daar een gedicht aan de keizer aan te bieden waarin beide monarchen worden vereerd.⁴⁹

Trekken we de geschenken nog breder dan kunnen we ook wijzen op de uitwisseling van personeel en op de banketten die de keizer kreeg aangeboden. Glenn Richardson heeft gewezen op een traditie die tussen Engeland en Frankrijk bestond inzake de uitwisseling tussen beide hoven van *gentilshombres de la chambre du roi* en *Gentlemen of the King's Privy Chamber*. Aan de vreemde dienaren werden privileges verleend zoals de vrije toegang tot de andere soeverein om hem persoonlijk te dienen. De vreemde dienaren werden behandeld als eigen personeel en toegelaten tot de eigen vertrekken. Het was een weloverwogen gebaar van gastvrijheid waarbij de soeverein zijn eer bevestigde en de competitiviteit tussen de twee vorsten versterkte. Dergelijke uitwisseling van persoonlijke dienaren en vrienden was echter niet geïnstitutionaliseerd tussen de Franse of Engelse kroon enerzijds en de Roomse keizer Karel V anderzijds.⁵⁰ Maar in 1539-1540 zien we toch een dergelijk gebaar van Frans I naar Karel V toe, waarbij allerlei hovelingen Karel V bedienden, zij het weliswaar op Frans grondgebied en in aanwezigheid van de koningszonen.

Aan het keizerlijke gevolg gaf de Franse kroon trouwens eveneens heel wat geschenken. In de eerste plaats werd getracht Granvelle, de naaste raadgever van Karel en medeonderhandelaar in Nice, te paaien. Volgens de nuntius Poggio en de Engelse diplomaten gaf de Franse vorst hem 10 000 écu's in baar geld en aan diens zoon een abdij in Bourgondië, of toch minstens het inkomen van 5000 écu's ervan.⁵¹ Ook aan de vrouw van Granvelle, Nicole Bonvalot, die samen met haar kinderen en man door Frankrijk had gereisd, werd een geschenk gegeven. Eleonora gaf haar een ketting van 1000 écu's en aan haar dochter twee rijkelijke jurken met enkele juwelen goed voor 2000 écu's. Aan de anderen in het keizerlijke gevolg werden geschenken gegeven telkens volgens

---

⁴⁷ Ferrerio aan Paulus III, La Fère, 21.01.1540 (Cardauns, *Nuntiaturberichte*, 73); Extrait d'une lettre, sans signature ni suscription, contenant des particularités sur le voyage de l'empereur, Valenciennes, 23.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 665).

⁴⁸ "Nam et hic leones videas et ursos, tigres postea et lynces, sunt et struthiocameli et pantherae, non desunt quoque lupi marini quorum forma haec est: capite et corpore conveniunt cum terrestribus, nisi quod auribus carent, pedes breviores et reflexi cauda vero in piscem desinit et pisce vescuntur et carne." Brief van Theodorus Beza, eind december 1539 (Baum, *Theodor Beza nach handschriftlichen Quellen dargestellt*, 1: 85-6).

⁴⁹ Bjaï, "De adventu Caesaris in Galliam," 61. In dat artikel worden ook nog andere gedichten behandeld die Karel telkens bij zijn intredes kreeg. Hij kreeg van de volgende personen gedichten aangeboden: Buchanan in Bordeaux, Jean Boiceau de la Borderie in Poitiers, Salel in Blois, Jean Binet in Orléans, Marot in Parijs, Theodore de Bèze in Parijs, Marot en Salel in Saint-Quentin. Over een reeks gedichten die Marot aan de keizer in Parijs gaf, bestaat trouwens een bijzondere detailstudie die het feit ontkent: Dick Wursten, "Did Clément Marot really offer his *Trente Pseaulmes* to the emperor Charles V in January 1540?" *Renaissance Studies* 22, nr. 2 (2008): 240-50.

⁵⁰ Richardson, "As presence did present them," 51-2.

⁵¹ Ferrerio aan Paulus III, La Fère, 21.01.1540 (Cardauns, *Nuntiaturberichte*, 73); Ook de Engelse diplomaten berichten over de overdracht van een abdij aan de zoon van Granvelle om diens gunst te verkrijgen, zie o.m. William Honnyng, 13.12.1539 (*L&P, Volume 14 Part 2*, 252-3).

hun respectieve rang. De hertog van Alva kreeg een diamant ter waarde van 4000 écu's. Idiaquez een ketting van 800 écu's en de secretaris van Granvelle een van 700 écu's. Pedro de la Cueva en Enrique de Toledo kregen elk een zilveren doos met goudstukken. Aan Karels kamerheren (Rye, de la Chaulx, Egmont, Herbays etc.) werden telkens kettingen gegeven van rond de 1000 écu's en aan de heer van Boussu en grootstalmeester van de keizer "una pieza de oro muy rica." Op die manier werd aan iedereen in het gevolg van de keizer wel iets gegeven door de koning "y con muy amorosas palabras, diciendo que perdonasen la poquedad."⁵²

1.4. Geschenken van Karel V tijdens de reis

De vele geschenken die Frans I gaf (of liet geven) tijdens de reis noopten Karel V ertoe bepaalde uitgaves te doen om die generositeit telkens te beantwoorden. Het was niet altijd eenvoudig om hiervoor aan de nodige middelen te geraken. Ondanks zijn gigantische rijk en kolonies had de keizer immers meestal te kampen met geldtekorten. Onder andere Mauss en Zemon Davis hebben betoogd dat dergelijke reciprociteit juist een cruciaal element vormde in de *gift-exchange*. De keizerlijke eer stond dus op het spel. Zoals eerder gezien, moeten we echter ook de geschenken die Maria gaf, in rekenschap nemen. Die geven aan dat de uitwisseling van geschenken tussen Habsburg en Valois nóg breder moet gezien worden.

Zelf had Karel V, voor zijn eigenlijke vertrek in 1539, al de heer van Andalot erop uitgestuurd met 24 Andalusische paarden oftewel "genets d'espagne" om cadeau te doen aan de koning van Frankrijk en zijn hof. Ze konden die paarden tijdens de reis gebruiken naast degene die ze van Maria en Ferdinand hadden gekregen.⁵³ Onder de Habsburgers kende dat zuiderse paardenras, geroemd voor zijn uithouding en daarom heel geschikt voor langere tochten en intredes, een tamelijk grote verspreiding over Europa.⁵⁴ Karel V zou tijdens de reis steeds op dergelijk paard reizen ("ung genet tout noir d'Espagne") en volgens een vlugschrift van de intocht in Parijs gebruikten ook de *dauphin* en de hertog van Orléans "deux triumphans genestz d'Espagne."⁵⁵

Alles wees er echter op dat de keizer krap bij kas zat tijdens de reis. Louis-Prosper Gachard heeft terloops gewezen op een brief van de Geheime Raad en de Raad van Financiën geadresseerd aan Maria van Hongarije van 13 januari 1540 waarin stond dat de algemene ontvanger en Rombaut de Taxis, de postmeester, zich naar Antwerpen hadden begeven. Ze moesten ginds aan de handelaars een lening vragen van 20 000 dukaten die de keizer dringend nodig had in Frankrijk. Ze kregen echter niks los.⁵⁶ In een brief, geschreven in Fontainebleau eind december 1539, vroeg Karel V persoonlijk aan Maria om nog enkele sieraden op te sturen indien mogelijk.⁵⁷

De keizer stond evenwel niet met lege handen tegenover het Franse hof. De nuntius in Frankrijk, Poggio, getuigde erover. Zo zou de keizer voor zijn vertrek in Chantilly bijvoorbeeld

---

⁵² Extrait d'une lettre, sans signature ni suscription, contenant des particularités sur le voyage de l'empereur, Valenciennes, 23.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 665).

⁵³ Martín de Salinas aan Ferdinand I, Madrid, 26.10.1539 (Villa, *El emperador Carlos*, 935).

⁵⁴ Heal, *The power of gifts*, 157.

⁵⁵ *La magnifique et triomphante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Biiii.r.

⁵⁶ Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 55, voetnoot 1.

⁵⁷ Karel V aan Maria van Hongarije, Fontainebleau, 28.12.1539 (AGR, microfilms, *Länderabteilungen, Belgien*, PA36/B62).

een diamant van 8000 écu's, die hij in Parijs had gekocht, cadeau gedaan hebben aan de vrouw van de *connétable*. Ook aan andere hofdames zou hij voor duizenden écu's aan geschenken hebben uitgedeeld. Voorts vertelde hij dat overal waar de keizer was gepasseerd hij wel enig juweel of sieraad had gegeven.⁵⁸ Ook in Valenciennes werden, aldus een Spaanse getuige, nog veel cadeaus gegeven. Aan de *dauphin*, de hertog van Orléans, de *connétable*, de heer van Gié en vele andere Franse hovelingen werd telkens 1500 écu's gegeven "en sendas bolsas." Aan de Franse hofmeesters en andere officieren werd telkens 1000 écu's uitgedeeld. Ook aan vele andere personen, die de keizer tijdens de reis hadden gediend, werden voor honderden écu's uitgedeeld en zo aan alle vertegenwoordigers van de koning, "á cada uno segun su calidad." Een getuige uit het keizerlijke gevolg schatte dan ook, met de geschenken die de keizer voorafgaand nog eens aan de koning, koningin en andere hofdames had gegeven, dat de reis de keizer meer dan 100 000 dukaten had gekost.⁵⁹ Kardinaal Farnese gaf een iets bescheidener totaalbedrag op. Hij schatte (op basis van mededelingen van Poggio) dat de gezamenlijke waarde van de geschenken die de keizer heeft gegeven (de helft in kleinoden als sieraden e.a. en de andere helft in contanten) op 50 000 dukaten.⁶⁰

Ook de stad Valenciennes gaf net als Parijs, Poitiers en Orléans een geschenk aan de gasten, in dit geval nu de *dauphin* en de hertog van Orléans. Aan de twee prinsen werden acht "grandes coupes d'argent doret" cadeau gedaan met een grootte van "ung petit homme." De prinsen aanvaardden de cadeaus "libérallement en signe de vraye paix, parfaite amour et confédération."⁶¹

De geschenken tussen Habsburg en Valois in 1539-1540 waren dus talrijk en beide soevereinen trachtten duidelijk een zekere reciprociteit te bereiken. De eer stond telkens op het spel bij het geven en het ontvangen van een cadeau. Bovendien hebben we hier meerdere voorbeelden kunnen weergeven met een grote symbolische lading die een belangrijk aspect vormden van het beeld dat de keizer en de koning naar elkaar en het brede publiek wilden uitzenden.

2. Fysieke omgang & non-verbale communicatie

Het boek "*Il Cortegiano*" (de hoveling) van Baldassare Castiglione (1478-1529) zou een van de weinige werken geweest zijn die de keizer grondig zou gelezen en herlezen hebben tijdens zijn leven. Gedurende de laatste vijf jaar van zijn leven vervulde Castiglione aan het hof van Karel V de rol van pauselijke nuntius. De keizer roemde hem als een uiterst voortreffelijke heer. In Castigliones werk 'de hoveling' kwam uitdrukkelijk naar voren hoe een hoveling zijn voorkomen moest verzorgen. Het boek zette in detail uiteen hoe iemand moest lopen, bewegen en spreken (de zogenaamde *sprezzatura*). Het gebeurde steeds met een oog op de toeschouwer gericht. Ook Karel V spreidde dergelijk bewustzijn in zijn gedrag ten toon. In zijn recente biografie over Karel benadrukt Geoffrey Parker meer dan eens hoe de keizer ernaar streefde onsterfelijkheid te

---

⁵⁸ Ferrerio aan Paulus III, Flavy-le-Martel, 21.01.1540 (Lestocquoy, *Correspondance des nonces*, 522).

⁵⁹ Extrait d'une lettre, sans signature ni suscription, contenant des particularités sur le voyage de l'empereur, Valenciennes, 23.01.1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 665).

⁶⁰ Ferrerio aan Paulus III, La Fère, 21.01.1540 (Cardauns, *Nuntiaturberichte*, 73).

⁶¹ Relation de l'entrée et du séjour de Charles-Quint à Valenciennes (Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 591).

bereiken, “he did everything - walking, riding, fighting, dancing, speaking - with one eye on his audience.”⁶² Zoals Burke echter betoogde, legde Karel V meer dan louter een dergelijk zelfbewust gedrag aan de dag:

“We zien bij hem een bewust streven naar roem, eer en aanzien of naar wat een van de secretarissen van de keizer, Francisco de los Cobos, omschreef als ‘de grote naam van een groot koning,’ terwijl de president van de regentschapsraad, kardinaal Juan Pardo de Tavera, het had over ‘uw keizerlijke reputatie.’ Uitdrukkingen als ‘eer en aanzien winnen en versterken’ duiken geregeld in officiële documenten op.”⁶³

De link werd gelegd tussen Karels keizerlijke voorkomen en zijn autoriteit. Zijn keizerlijke macht werd geassocieerd met een sobere ernst, sereniteit en gematigdheid.⁶⁴ De vele intredes en festiviteiten die in 1539-1540 voor hem werden georganiseerd, boden een bijzondere gelegenheid om die aspecten duidelijk naar voren te laten komen op het grondgebied van de vroegere vijand. De geest van de bijeenkomst in Nice, waar al heel wat onderlinge gezanten vrij met elkaar of met de soevereinen omgingen, en die van de hartelijke ontmoeting in Aigues-Mortes, leefde door.⁶⁵

Het gedrag van de keizer tijdens de reis kan gekenmerkt worden door zowel een serene terughoudendheid enerzijds als een zelfverzekerde durf anderzijds. De terughoudendheid laat zich typisch illustreren bij de privileges die de keizer werden aangeboden. De keizer weigerde steevast het aanbod van de baldakijn.⁶⁶ Pas na aandringen wilde hij zich er onder begeven. Daarbij legde hij wel steeds een voorwaarde op: de *dauphin* en de hertog van Orléans moesten hem vergezellen. Dat was het geval in Poitiers, Loches, Orléans, Parijs, maar evengoed in Cambrai en Valenciennes.⁶⁷ In een vlugschrift van Orléans komt naar voren hoe de keizer telkens de eerbetuigingen die de Franse koning hem bracht, vriendelijk weigerde:

“[...] en la présence du Roy, lequel donnoit audict Empereur l’honneur, & premier lieu en toutes choses par droit, & loy honorable d’hospitalité, ce que refusoit tousiours ledict empereur en propos, & termes, si saiges observez par l’ung & l’autre desdictz princes que ceulx qui les entendoient en estoient esmerveillez mesmement de la grand honnesteté que y gardoit le roy qui en toutes choses y observoit tout ce qui peult appartenir à la religion de telle, & si rare hospitalité, fiancé, & assurance que deux si grands princes avoient conceues l’ung envers l’aultre [...]”⁶⁸

---

⁶² Parker, *Emperor*, X.

⁶³ Burke, “Karel V (her)bekeken,” 394.

⁶⁴ José Luis Colomer, “Black and the royal image,” in *Spanish fashion at the courts of early modern Europe*, eds. José Luis Colomer en Amalia Descalzo (Madrid: Centro de Estudios Europa Hispánica, 2014), 80.

⁶⁵ Geligne, *Le pape, l’empereur et le roi*, 171.

⁶⁶ “[...] lequel ne vouloit accepter, & en fut refusant par deux ou trois fois.” Lambert, *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellay-Langey*, VI: 388.

⁶⁷ Zie bijvoorbeeld voor Cambrai: “[...] à l’entrée du pont luy fut présenté ung poisle de drap d’or frize que quatre desdictz eschevins portoient, soubz lequel il feit quelque difficulté de se mettre, mais à la fin se y meist, & avecques luy mesdictz seigneurs le daulphin et le duc d’Orléans, au milieu desquelz il estoit durant ladicté entrée.” *Déclaration des triumpphantz honneurs et recoeul faitz [...] en la cité et duché de Cambray*, Dii.v.

⁶⁸ *Le double et copie d’unes lettres envoyées d’Orléans*, Ei.v.

Er was ook steeds een zekere gereserveerdheid merkbaar in de omgang van de keizer met de Franse stedelingen en gouverneurs die hem toespraken voordroegen of hem geschenken aanbrachten.⁶⁹ Het weerwoord van de keizer beperkte zich meestal tot enkele woorden waaraan de vlugschriften dan grote waarde hechten: “c’est grand substance en peu de parolles.”⁷⁰ Soms nam de keizer zelfs niet het woord. In Parijs brachten de verschillende groepen van de stad een eresaluut aan de keizer die hen kon zien vanuit een tijdelijk paviljoen naast het klooster van Saint-Anthoine-des-Champs. Naast hem zaten de kanselier en *connétable* van Frankrijk en de koningszonen. Op het moment dat bijvoorbeeld de *prévôt des marchans* een toespraak hield voor de keizer, beantwoordde Karel V dat niet persoonlijk, maar liet hij de *connétable* bedanken in zijn plaats. Dat was een ongewoon gebruik voor Franse koningen, dat Hendrik II toch zou overnemen wanneer hij zijn intrede maakte in de stad, negen jaar later.⁷¹

De keizer gedroeg zich ook voorzichtig ten opzichte van zijn gastheer. Ondanks zijn herhaaldelijk uitgedrukte wens tegenover Maria van Hongarije en Granvelle om sneller te willen reizen om geen tijd te verliezen, zou hij toch op het tempo van Frans I blijven voorttrekken. In een brief aan kardinaal Tavera, geschreven in Orléans, benadrukte de keizer nog eens dat hij zou trachten om het verblijf zo kort mogelijk te maken en dat hij schatte rond 7 of 8 januari al in de Nederlanden te zijn.⁷²

Anderzijds zien we Karel V op bepaalde ogenblikken een grote durf en vertrouwen ten toon spreiden. Het vertaalde zich in een intieme omgang met zijn gastheren. In Loches vonden tussen Karel V en Frans I “infiniti abbrazzamenti, et basciamenti” plaats.⁷³ Ook wanneer Karel V na twee maanden afscheid nam van zijn gastheren was de begroeting nog steeds erg hartelijk en intiem. De keizer trachtte bovendien ook het initiatief te nemen om de persoonlijke afstand tussen hen te verkleinen:

“Et quant ilz vindrent en ung plain champ ledit seigneur daulphin saillit jus de son cheval affin que ledit seigneur Empereur ne allast plus avant, et lors le dit Empereur descendit pareillement. Le semblable fist se duc d’Orléans, le conestable et autres seigneurs de France, et lors ledit seigneur daulfin feist la révérence et de ladicte majesté impériale, laquelle le receut entre ses bras le chef descouvert, et se devisa assez bonne espace à luy en luy faisant aussi grant honneur et révérence. Ce fait fist le semblable

⁶⁹ “Après l’oraison et reception de mondit seigneur le gouverneur, faicte audit empereur, en venant tous ensemble en la ville, trouverent lesdites bandes de gens de pied, en trois bataillons bien ordonnez, que l’empereur regarda volontiers, et comme il passoit par-devant eulx, leverent les poinctes de leurs picques, et baisserent contre terre leurs enseignes et guidons, par reverence; et l’empereur baissa la teste, leur rendant salut.” Triumphe d’honneur [...] en la ville de Poitiers (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 213).

⁷⁰ Ibid., 221.

⁷¹ Murphy, *Ceremonial entries*, 69.

⁷² Karel V aan kardinaal Tavera, Orléans, 21.12.1539 (CSPS, *Volume 6 Part 1*, 212). De keizer zou zijn verzoeken ook overgemaakt hebben aan de Franse koning zelf, maar de plannen van de keizer leken toch niet gevolgd te worden: “L’emp[ereur] a dit au Roy que yl ne soujournay que dix jours en Fr[ance], à savoyr deux jours à Chambourgh près de Blois, deux jours à Fountainblou, quatre jours à Paris [et] otre deux jours or yl bon assamblera.” Anonieme brief, ca. 12 december 1539 (L&P, *Volume 14 Part 2*, 246).

⁷³ De volgende passage uit de brief van Sacрати brengt dit ook naar voren: “[...] et che quando l’imperatore le vide smonto a pie essendo supra un cavallo da posta in meggio di Dolfino et gionti si abbrazzarono et fecersi di molte feste, et che la majesta del re il piglio per la mano et lo messe a man destra [...]” Carlo Sacрати, Blois, 14.12.1539 (Fontana, *Renata di Francia*, 95-6).

le duc d'Orléans et se vouloit mettre sus ung genouil, mais l'empereur tousiours la teste descouverte et tousjours soubzriant le recept entre ses bras et se devisa longue espace à luy. Après qu'il se fut retiré vint le conestable prendre congé et ensuyvant les autres nobles lesquelz l'empereur receut tousjours entre sesditz bras le chef descouvert."⁷⁴

Vanuit de logica dat Karel V echt wel vrede wou met Frankrijk kan dit intieme en vertrouwelijke gedrag vergeleken worden met wat de keizer anderhalf jaar eerder had gedaan in Aigues-Mortes. Daar had hij bij de eerste ontmoeting met de *dauphin* en zijn broer ook een bijzonder nederig en vertrouwelijk gedrag getoond door voor hen te willen knielen, een "act of self-abasement that some saw as a request for pardon for the harsh treatment inflicted while the dauphin was his prisoner in Spain."⁷⁵ Het al dan niet terughoudende of actieve gedrag van de keizer wordt mede verklaard vanuit het gegeven dat beiden vorsten en hoven elkaar trachtten te overtreffen in nederigheid. Ogenschijnlijk stond er geen obstakel tussen de keizer en de Fransen wat gesymboliseerd werd door de intieme omgang. Tegelijk legde de keizer in zijn handelingen een voorzichtigheid aan de dag die ook terugkeerde tijdens banketten en in zijn klederdracht.

3. Het banket: zo dichtbij & toch zo ver weg

Traditioneel hoorde bij alle grote festiviteiten in het 16^e-eeuwse Frankrijk een banket of een uitgebreid avondmaal. Over de maaltijd en het banket als gezamenlijk ritueel en bron van sociabiliteit hebben vele historici en andere onderzoekers het hoofd gebogen. Specifiek heeft Michel Jeanneret voor de vorstelijke banketten gewezen op de milderende effecten van het samen eten. Het banket kon het geweld temperen en ervoor zorgen dat "la guerre, entrecoupée d'épisodes gastronomiques, y gagne des proportions humaines." De maaltijd verenigde immers "les hommes pour les faire participer à un rite commun, la convivialité joue un rôle pacifiant et civilisateur."⁷⁶ Jeanneret heeft de gezamenlijke maaltijd gekarakteriseerd als "un microcosme du corps social," Het was de ideale plaats om met elkaar te communiceren, om ideeën uit te wisselen, vriendschappen te versterken of om het standpunt van de andere te leren kennen.⁷⁷

Het banket vormde in de renaissance bovendien een belangrijk politiek instrument. "Le prince consolide son image de marque et soigne sa publicité par les fastes alimentaires."⁷⁸ Niet alleen een sociale functie werd toegeschreven aan het banket, maar ook representatieve kwaliteiten schuilden in een feestmaaltijd. Frans I had veel geïnvesteerd om de banketten aan zijn hof een groots theateraal karakter te geven en steunde daarbij op Italiaanse invloeden. Het banket vormde voor hem een zoveelste mogelijkheid om zijn beeld en faam te versterken. Xavier Le Person heeft uitvoerig het banket in Aigues-Mortes toegelicht en gewezen op de kennelijk onuitputtelijke middelen van de Franse koning om een groots banket te organiseren en zodoende zijn gast te imponeren.⁷⁹ Alles was van belang: de manier waarop het voedsel gepresenteerd

---

⁷⁴ *La triumpante et magnifique entrée de l'empereur Charles [...] en sa ville de Valenciennes 1539*, Ciii.

⁷⁵ Parker, *Emperor*, 259.

⁷⁶ Michel Jeanneret, *Des mets et des mots. Banquets et propos de table à la Renaissance* (Parijs: José Corti, 1987), 31.

⁷⁷ Jeanneret, *Des mets et des mots*, 22.

⁷⁸ *Ibid.*, 48.

⁷⁹ Le Person, "A moment of 'resverie'," 15-6, 26.

werd, de diverterende elementen tussendoor, wie het eten presenteerde etc. De maaltijd vormde dus een sleutelmoment voor de representatie van prinselijke identiteiten. Het belang van een goed tafelgezelschap moge ook blijken uit de verduidelijkingen van Granvelle aan Montmorency eind november 1539 waarin die eerste stelde dat het nodig was om de hertog van Alva steeds te laten aanschuiven aan de keizerlijke tafel.⁸⁰

Voor slechts één feestmaaltijd uit de hele passage van Karel V doorheen Frankrijk hebben wij tijdens dit onderzoek uitvoerigere gegevens teruggevonden. Na de intocht in Parijs op Nieuwjaarsdag 1540 en na de mis in de Notre-Dame die geleid werd door de legaat Farnese, trok de keizer verder naar het *Palais* op het *Île de la Cité*. Daar werd hij nabij de ingang verwelkomd door de Franse koning die hem meenam naar de grote en rijkelijk met goud en zilver versierde zaal van het paleis, “couvert et tendu tout de triumphe d’anticque,” en waar een banket “en grande magnificence” was voorbereid. De keizer en koning zaten op een verhoog aan een marmeren tafel onder een gouden hemel. Een beetje lager namen de *dauphin*, de hertog van Orléans, kardinaal Farnese, de koning en koningin van Navarra, de hertog van Lotharingen, enkele Franse hofdames en vele andere Franse edellieden en kardinalen plaats. Wat verderop zaten de keizerlijke lieden: de hertog van Alva, de graven van Egmont, Hanneton en Roquendol, de ambassadeur Bonvalot, de heren van Rye, Chaulx, Artes en Pellou, Enrique de Toledo, en vele anderen.⁸¹ Zowel een Spaanse als Italiaanse getuigenis gaven bovendien enerzijds te kennen dat de keizer aan het hoofd van de tafel zat zodat iedereen hem goed kon zien en anderzijds dat de Franse koning wat lager zat. Er zou zelfs zoveel plaats tussen hen geweest zijn dat de twee monarchen onmogelijk een normaal gesprek konden voeren.⁸²

Montmorency vervulde als grootmeester van Frankrijk tijdens het banket de rol van *maître d’hotel* en serveerde samen met enkele andere Franse edellieden de verschillende gangen.⁸³ Tussen de gerechten door weerklonken “trompettes et clairons,” telkens gevolgd door “haulboys, cornetz, violles, phiffres et autres instrumens [...] les ungs après les autres,” zodat het geheel, volgens een vlugschrift althans, meer leek op een tafereel “en paerdis que sur terre.” Na het banket volgde een rijkelijk gemaskerd bal met “farces, tragedyes et motz dorez triumphans.” De hertogen, graven, prinsen en heren van Frankrijk gekleed in “broderies et autres habitz de valeur inestimable,” dansten en toonden hun fysieke paraatheid “faisant saulx, gambades, pas de mesure qui sembloit droictement que les muses les guydassent.”⁸⁴ Het feestelijke banket duurde echter minder lang dan gewoonlijk omdat de keizer, vermoeid van de intocht, zich terugtrok.⁸⁵

---

⁸⁰ “[...] de faire s’asseoir à vostre table le duc d’Albe avec messieurs les daulphin et d’Orléans.” Nicolas Perrenot de Granvelle aan Karel V, Langon, 26.11.1539 (AGR, microfilms, *Länderabteilungen, Belgien*, PA37/B67).

⁸¹ *La magnifique et triumpante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Cii-iii.

⁸² “L’imperadore fu messo in capo della tavola reale in alto, che tutta la gran sala lo poteva vedere, et il re si messe assai basso et lo legato appresso.” Nolhac, “Une relation inédite de l’entrée de Charles-Quint à Paris,” 223; “Sentóse el emperador a la cabeçera, y el rey mas baxo, tanto espacio que cupieran cinco hombres entre ellos, sin que se pudiesse acabar con el otra cosa, aun que su magestad se lo porfió muco.” *El grande y muy sumptuoso recibimiento*, 6-7; Brief van Carlo Sacрати, Parijs, 02.01.1540 (Fontana, *Renata di Francia*, 98-9).

⁸³ “Monseigneur le connestable et grand maistre de France servoit de maistre d’hostel. Monseigneur d’Anguien frère de monseigneur de Vandosme servoit d’escuyer trenchant. Monseigneur le conte d’Aumalle filz de monseigneur le duc de Guyse servoit de pannetier. Monseigneur Charles de Bourbon prince de la Roche sur Yon servoit d’eschansson.” *L’ordre tenu et gardé à l’entrée [...] en la ville de Paris*, Cii.

⁸⁴ *Ibid*; *La magnifique et triumpante entrée [...] en la excellente ville et cité de Paris*, Cii-iii.

⁸⁵ “Duró la fiesta menos que suele, porque el emperador les pareció que estaria cansado de la entrada, y fueron con el hasta dejarle en su camara, despues de haber echo colacion en una sala antes.” *Relation du voyage de*

We weten niet hoeveel andere feestelijke banketten de keizer tijdens de reis in Frankrijk kreeg aangeboden. Een constante lijkt echter wel stevast hetzelfde sobere en gematigde gedrag te zijn dat de keizer aan de dag legde. Na de intocht in Poitiers trok de keizer zich bijvoorbeeld snel terug. Hij at niet (“ne souppa point”), maar in de plaats “fait collation de gelée et confitures sobrement, avec vin de Marche, de la Herce et vin de Beaulne.” Ook de andere heren trokken zich na die intrede terug in hun vertrekken om elk apart te eten.⁸⁶ Ook in Orléans at de keizer geen uitgebreid avondmaal, “mais seulement fit colation de confitures & de bon vin d’Orléans.”⁸⁷ Hetzelfde verhaal keerde terug in Loches,⁸⁸ en ook voor de andere dagen in Parijs vroeg Karel V geen al te uitgebreide maaltijden.⁸⁹ Onder andere Idiaquez, Karels secretaris, liet weten dat de keizer weinig meer at dan oesters en vis.⁹⁰ De keizer zou volgens zijn geneesheer Cavallos tijdens de reis meermaals last gehad hebben van zijn maag.⁹¹

Het gezelschap dat de keizer tijdens de maaltijden vergezelde, lijkt trouwens beperkt te zijn geweest. Waar we getuigenissen hebben van een keizer die gezamenlijk at met de *connétable*, de *dauphin* en/of hertog van Orléans,⁹² hebben we die niet voor maaltijden in het gezelschap van Frans I, buiten het banket in Parijs waar ze relatief ver uiteen zaten.⁹³

---

l’Empereur depuis le 21 décembre 1539 jusqu’au 7 janvier 1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 657). Een weinig geloofwaardige anekdote vertelt hoe de keizer aan het begin van de intrede per abuis een slag van een stok zou hebben gekregen op het hoofd. Dat voorval zou hem nog gedurende de hele dag en nacht hevige pijnen hebben bezorgd en misschien mede verklaren waarom de keizer zich vroeger terugtrok: “Il fut ausi receu à Paris avecque tant de magnificence, qu’il n’y eut aucune sorte d’honneurs & de pompe obmise. Mais un autre accident luy advint aussi dedans ceste grande ville, car le chancelier Poyet accompagné du Conseil d’Estat, estant allé vers luy pour le saluer, & par la longueur de sa robe ayant fait qu’un ais de bois, préparé pour estre mis au feu, reiallit de cas fortuit sur la teste de l’Empereur, chacun fut grandement espouventé, & l’Empereur mesme demeura tellement estonné de la roideur du coup, qu’encor que pour l’heure il en dissimula la douleur & continua son disner néantmoins se retirant apres en sa chambre il se fist regarder par son medecin.” Girard Du Haillan, *Histoire générale des roys de France*, 2: 1465.

⁸⁶ Triumphe d’honneur [...] en la ville de Poictiers (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 221).

⁸⁷ Lambert, *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellay-Langey*, VI: 390.

⁸⁸ Carlo Sacrati, Blois, 14.12.1539 (Fontana, *Renata di Francia*, 96).

⁸⁹ Relation du voyage de l’Empereur depuis le 21 décembre 1539 jusqu’au 7 janvier 1540 (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 657-9).

⁹⁰ Paillard, “Le voyage de Charles Quint en France,” 532, voetnoot.

⁹¹ Ruble vertelt de moeilijke tijd voor Karel V bijzonder levendig: “Charles-Quint était dans un état de santé qui donnait de l’inquiétude à ses serviteurs. Sujet aux maladies d’estomac, à la goutte, à l’asthme, il était parti malade de Madrid. Son medecin, Cavallos, n’avait pu le rejoindre qu’à Bordeaux. Pendant tout le voyage, il avait suivi son régime habituel, les boissons glacées, les huîtres, le poisson, autant que possible. La fatigue des réceptions, succédant à celle de la route, l’avait accablé. Il avait assisté au banquet du roi sans y prendre part, mais la salle était vaste et froide, et les douleurs de poitrine dont il n’avait cessé de souffrir depuis son départ s’étaient aggravées. La nuit fut mauvaise; de deux à sept heures du matin le medecin lui appliqua des lotions constantes d’eau froide sur la poitrine. Le matin il prit un bain et se mit à la diète. Le roi de France lui envoya ses medecins; ils se contentèrent d’approuver le régime prescrit par Cavallos. Les nuits suivantes ne furent guère plus calmes; cependant le repos et les soins apaisèrent un peu ses douleurs.” Ruble, *Le mariage de Jeanne d’Albret*, 35-42.

⁹² Ibid.; Carlo Sacrati, Blois, 14.12.1539 (Fontana, *Renata di Francia*, 96).

⁹³ De vermoedelijk verzonnen anekdote gegeven door Brantôme in zijn werk is illustratief in dat verband: “A quoy j’ay ouy faire un conte de l’empereur Charles: quand il passa par France, le roy s’estudia à luy donner tous les esbatemens et plaisirs qu’il peut, et mesmes de la chasse. Et, ainsy qu’il ouyst dire au duc d’Albe, au Peloux et à d’autres, la chère qu’ils faisoient en l’assemblée et à la table du grand maistre, que tenoit lors feu M. le connestable et grand maistre, qui estoit lors en sa grandeur, et faisoit l’honneur de sa maison et traictoit tous ces grands estrangers en sa table, l’empereur ne le peut croire; et, un jour que le roy l’attendoit pour disner, on luy vint dire qu’il s’estoit desrobé, et estoit allé surprendre M. le connestable à l’improviste, ainsy qu’il se mettoit à table, et disner avec luy et tous les compagnons comme compagnon. Il trouva ceste table aussi bien garnie et

Die uitgedragen soberheid stond in contrast met de veelvuldig geattesteerde eetlust van de keizer doorheen zijn leven.⁹⁴ Daarnaast verhinderde het de keizer en Maria van Hongarije niet om zelf een groots uitgewerkt banket te voorzien voor de Franse gasten in Valenciennes. Maria had onder andere wijn uit Rheinfels laten leveren, enorme hoeveelheden vlees laten aanvoeren door allerlei edellieden uit alle hoeken van Henegouwen, vele wandtapijten verzameld (uit de eigen collectie of die van de hertog van Aarschot en andere lieden uit Henegouwen) om de *Salle de Valenciennes* mee te versieren, musici verzameld om te spelen tijdens de festiviteiten etc.⁹⁵

De tweede dag van het verblijf in Valenciennes vond “un magnifique et somptueux banquet” plaats voor de keizer en zijn gasten met “si grand appareil de metz et entremetz de viandes très-délicieuses, que de plus riche ne plus triomphant fuist possible à homme, quel qu’il soit, d’y penser, et mesmes les dieux célestes et divines déesses l’eussent bien prins à gré.”⁹⁶ Het eten werd bovendien geserveerd door speciaal opgeleid personeel.⁹⁷ Er waren bijzondere constructies met “cerfs, lyons, aigles, dragons, salle mandres, poissons marins, comme daulphins, seraines, balaines,” die haast levensecht gemaakt waren uit “sucre ou gelée.” Allerlei soorten fruit lagen op elkaar gestapeld. Daarnaast waren er “belles chases de cherv au bois” volledig uit boter gemaakt en “femmes à demy nues” uit gelei dat leek te bewegen. “Le muse, l’ambre, le cinamome et civette n’y furent de rien estimez, et toute odoriférante odeur partout espars.” Het festijn leek op de “Camps Éliziens, ceste viande estre nectar ou ambrosie, souverain manger des dieux.” Na het banket volgden nog uitgebreide “dansses selon l’usage et manière de la court.”⁹⁸

4. Kledij & symboliek

“Le vêtement est, en quelque sorte, le corps du corps, et il donne une idée des dispositions de l’esprit.” Het zijn de woorden van Erasmus in zijn werk *De civilitate morum puerilium*. Net als Castiglione zag hij kleding als een uitdrukking van het innerlijke. De kleur en stijl van de kledij vertelden iets over het karakter van de drager. De kleding vormde ook een belangrijk onderdeel

---

pourveue, et chargée de vivres, et aussi bien apprestez et assaisonnez, comme s’ils fussent esté dans Paris ou dans une autre bonne ville de France: dont l’empereur s’estonna si fort qu’il dict qu’il n’y avoit une telle grandeur au monde que d’un tel roy de France. Et ce qu’il admira en ceste table, c’est qu’il la vist garnie de force grands capitaines et chevalliers de l’ordre, desquels l’ordinaire estoit en ceste table, comm’il s’en enquist; et se pleust fort parmy eux, devisant avec eux familièrement et beuvant à eux. Il en fit après le conte au roy, qui, voulant s’excuser s’il n’avoit esté bien, se contenta si fort qu’il dict que, s’il ne l’eust veu et expérimenté, il ne l’eust jamais creu. J’ay ouy dire à une dame que le roy eust une joie extrême dequoy tout alla bien, et ainsy au despourveu.” Pierre de Bourdeille, seigneur de Brantôme, *Oeuvres complètes*, ed. Ludovic Lalanne (Parijs: Jules Renouard, 1867), 3: 120-1.

⁹⁴ Denis Crouzet, *Charles Quint. Empereur d’une fin des temps* (Parijs: Odile Jacob, 2016), 52-3; Parker, *Emperor*, 66, 389.

⁹⁵ 9e compte de Jean de Ghyn “penninckmaistre”, c’est-à-dire maître de la Chambre aux deniers de Marie d’Autriche, reine douairière de Hongrie (1540) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 3362), f. 105-6, 187r; 5e compte de Henri Stercke, receveur général de Charles-Quint (1540) (ADN, *série B, Chambre des comptes de Lille*, 2418), f. 156v.

⁹⁶ Relation de l’entrée et du séjour de Charles-Quint à Valenciennes (Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 591).

⁹⁷ Het banket aan het hof van Karel V had natuurlijk veel geleend van de Bourgondische tradities (men hoeft maar te denken aan het beruchte Banket van de Fazant van 1454). María del Carmen Simón, “La théâtralité des repas royaux dans l’Espagne des XVIe et XVIIe siècles,” in *La sociabilité à table. Commensalité et convivialité à travers les âges*, eds. Martin Aurell, Olivier Dumoulin en Françoise Thelamon (Rouen: Publications de l’Université de Rouen, 1992), 159-68.

⁹⁸ Relation de l’entrée et du séjour de Charles-Quint à Valenciennes (Gachard, *Itinéraire de Charles-Quint*, 591).

van wat de socioloog Ervin Goffman 'the presentation of self' noemde. Bij prinselijke ontmoetingen maakte kleding volledig deel uit van het decorum. De kledingkeuze kon als een wezenlijk element gezien worden in de intensifiërende competitie tussen Europese hoven. In diplomatieke verslagen en vlugschriften is de aandacht voor de kledij dan ook groot.

Kleding kon een bron van onderscheid en spotternij vormen, maar evengoed symbool staan voor de gelijkheid en nabijheid van beide soevereinen. Voor de ontmoeting in Boulogne van 1532 tussen Frans I en Hendrik VIII bijvoorbeeld maakte Frans I een sterke symbolische keuze door vooraf een identiek gewaad op te sturen naar zijn medemonarch.⁹⁹ De vestimentaire gelijkheid stond hier symbool voor politieke gelijkheid. Misschien had in 1539 Frans I, in het paars gekleed bij de eerste ontvangst van de keizer, met het geschenk van de dure gewaden in Loches voor de keizer iets gelijkaardig op het oog. De keizer ging alvast niet in op het aanbod en bleef gedurende de hele reis zwarte kledij dragen zonder enige insignes behalve de ketting van de Orde van het Gulden Vlies. Die kledij gold, zoals reeds eerder gezegd, als teken van rouw voor zijn in mei van dat jaar overleden vrouw, Isabella van Portugal.¹⁰⁰ De keuze voor het zwart wordt in de vele diplomatieke brieven en vlugschriften telkens verklaard door de rouw voor haar overlijden. Toch moeten we die keuze ook in een breder perspectief plaatsen.

Er zijn natuurlijk ampele getuigenissen over de eenvoud van de kledij van de keizer gedurende zijn hele leven. Zijn kledingstijl maakte deel uit van de soberheid waarmee Karel V vaak gekarakteriseerd werd.¹⁰¹ Zwart stond in contrast met alle andere kleuren en drukte morele deugdelijkheid uit. De keuze voor het zwarte gewaad met gulden vlies paste bovendien ook in de geërfde, Bourgondische traditie. Vooral Filips de Goede, die als teken van rouw voor zijn vermoorde vader, Jan zonder Vrees, die kleur verkoos, zou het blijven dragen, ook met een religieuze connotatie, als synoniem voor zijn christelijke vroomheid. Die link tussen zwart enerzijds en politieke ernst en morele autoriteit anderzijds werd overgenomen door vele Habsburgers en zo ook door Karel V in het bijzonder.¹⁰² Onder meer Grazietta Butazzi heeft uitvoerig de monochrome stijl van de keizer gedurende zijn vele reizen en intochten in zijn verschillende gebieden gedocumenteerd.¹⁰³

Ook Maria van Hongarije, die haar echtgenoot Lajos II in de Slag bij Mohács (1526) had verloren, ging steevast in het zwart gekleed. Tijdens haar bezoek aan Frankrijk in oktober 1538 was dat niet anders. Bovendien hulde haar volledige hof zich in het zwart. In de rekeningen van de landvoogdes staan tientallen folio's gevuld met alleen maar betalingen voor nieuwe, zwarte stoffen voor de gewaden van hofdames, officieren, boogschutters, kamerdiensers, musici etc.¹⁰⁴ Het vestimentaire apparaat belangde immers niet enkel de prinsen zelf aan. Het voorkomen van hun dienaren moest eveneens verzorgd worden, want een goed gekleed dienaar werd gezien als

---

⁹⁹ Hamy, *Entrevue de François Ier et Henry VIII*, 33-4: "Et quant aux habillemens des dits deux princes, le roy, le dit jour de mardy, envoya au matin au roy d'Angleterre pourpoint, saye et robe (et le reste des habillemens, bonnet et autres choses) en tout pareillez à celles qu'il porta ledit jour [...]."

¹⁰⁰ Parker, *Emperor*, 265.

¹⁰¹ José Luis Colomer, "Black and the royal image," 77-112.

¹⁰² Colomer, "Black and the royal image," 78.

¹⁰³ Grazietta Butazzi, "Il modello spagnolo nella moda europea," in *Le Trame della moda*, eds. Anna Giulia Cavagna en Grazietta Butazzi (Rome: Bulzoni, 1995), 80-94.

¹⁰⁴ 8e compte de Jean de Ghyn "penninckmaistre", c'est-à-dire maître de la Chambre aux deniers de Marie d'Autriche, reine douairière de Hongrie (1539) (ADN, série B, *Chambre des comptes de Lille*, 3361), f. 136r-157v.

een soort spiegel van het prinselijke karakter en voorkomen. Daarom dat Maria voor haar hele hofhouding nieuwe, zwarte gewaden kocht voor duizenden *livres*. In 1539-1540 droeg het volledige keizerlijke gezelschap enkel zwarte kledij, net als Karel V, als teken van rouw.

Maar ook onder de zwarte stoffen bestond natuurlijk veel variatie en een heel gamma aan dure exemplaren. Toch koos de keizer tijdens zijn reis voor een oude en sombere, zwarte mantel zonder insignes. Een Italiaans verslag benadrukte juist de ouderdom van de kleren van de keizer: “[...] et appresso il baldacchino, dove era sotto l’imperadore col suo cappelletto vecchio et suo mantello e cappa assai vecchio.”¹⁰⁵ Waar zwart doorgaans gold als een dure en luxueuze stof, benadrukte Karel V dat aspect van de stof nu zeker niet.¹⁰⁶ We mogen niet vergeten dat het hier gaat om een van de machtigste heersers van Europa die de soberheid van zijn klederdracht, en bij uitbreiding van zijn levensstijl, wenste te benadrukken. Die gematigdheid zien we ook bevestigd in vele portretten van de keizer door schilders en kroniekschrijvers evenals in portretten van dienaren als Granvelle en Francisco de los Cobos. De kleren van de keizer kwamen misschien wat armoedig over, maar de legaat kardinaal Farnese wijst erop dat juist de manier waarop hij ze droeg, voor een keizer waardig werden geacht. Zo droeg hij ze in Parijs “con admiration universale di questo populo.” De bevolking was zelfs zo onder de indruk dat de kardinaal, met wellicht enig gevoel voor overdrijving, opmerkte dat een groot deel van de bevolking uit blijdschap moest huilen bij het zien van welk groot vertrouwen de keizer in Frans I stelde.¹⁰⁷ Niet alleen de bevolking was trouwens verbaasd bij het zien van de keizer in dergelijke eenvoudige klederdracht. Ook aan het Franse hof was de verwondering groot over het feit dat de keizer niet gekleed ging op een wijze die beter paste bij de naam en faam van een keizer.¹⁰⁸ De zwarte voorkeur toonde zich ook nog eens in de keuze van het paard tijdens de reis. Het was steevast een relatief klein en zwart paard, een “genet d’Espagne.”¹⁰⁹ Dat verschilde natuurlijk met de typische keuze voor een groot, wit paard dat in het verleden als teken van soevereiniteit gold en werd gebruikt voor vorstelijke intochten zoals bijvoorbeeld die van Frans I in Parijs in 1515.¹¹⁰

De bewuste kledijkeuze van Karel en zijn gevolg stond in elk geval in schril contrast met het weelderige voorkomen van de Fransen. Men hoeft maar enkele vlugschriften of diplomatieke brieven lezen om te weten te komen dat tijdgenoten uitgebreid de tijd namen om de kleurrijke klederdracht te beschrijven. Voor de intrede in Parijs bijvoorbeeld gingen de *officiers en sergens de la ville* in rode en blauwe kostuums, de schepenen gingen in “robes de velours, myparties de

---

¹⁰⁵ Nollac, “Une relation inédite de l’entrée de Charles-Quint à Paris,” 222.

¹⁰⁶ Dat is bijvoorbeeld een verschil met Filips de Goede bij wie zwart ook als een dure en luxueuze stof duidelijk naar voor kwam. Colomer, “Black and the royal image,” 78.

¹⁰⁷ “S. M^{ta} Ces. era in una cappa di cavalcare di panno negra, un saio del medesimo con una biretta di due pieghe alla spagnola o francese, instivallato come un gentilhomio privato che vadi a far i fatti suoi, et nondimeno portava pur seco una maestà de imperatore tal, che con admiration universale di questo populo, ch’è maggior di quello che l’homo si può imaginare, fu visto et ritenuto con tanta tenerezza da tutti, che la maggior parte piangeva di allegrezza, parendoli che questa unione et confedentia di S. M^{ta} con il re suo signore habbia di salvar tutto il mondo, che piaccia così a Dio.” Kardinaal Farnese aan Sforza, Parijs, 07.01.1540 (Cardauns, *Nuntiatuiberichte*, 59, voetnoot 2).

¹⁰⁸ “[...] Su Majestad en un caballo español, vestido de un capote italiano negro y saio de paño negro y una gorra de paño negro, lo cual era grande admiración de los franceses, que pensaban que había de venir vestido Su Majestad conforme al nombre y estado que tenía.” Santa Cruz, *Crónica del emperador Carlos V*, IV: 55.

¹⁰⁹ “[...] un cavallo morello con un saio indosso di panno negro, & con una capetta, & con uno capelletto di feltro negro in testa.” *La sontuosa intrata di Carlo V sempre agosto*, 5.

¹¹⁰ Roy en Kemp, “les relations de l’entrée de François Ier à Paris en 1515,” 471-500.

cramoisy en brun,” terwijl de gildeleiders en -leden gekleed gingen in roodbruin, zwart, violet, grijs en karmozijnrood. Hovelingen en soldaten gingen gekleed in combinaties van rood, scharlaken en zwart. De aanwezige kardinalen en hun hulpjes gingen in de typische rode kleur. Veel van de Franse edellieden droegen dan weer goudgele kleren met heel wat insignes.¹¹¹

De opvallendste figuur moet echter de *connétable* geweest zijn, die in Parijs volledig in het goud gekleed ging en ook zijn paard volledig in het goud had laten hullen. Anne de Montmorency reed met getrokken zwaard net uit voor de keizer die onder de baldakijn ging. Het voorkomen van de *connétable* moet een van de meest weelderige en rijke geweest zijn van alle Fransen. De gouden kleur straalde kracht, volharding en warmte uit. Het symboliseerde de verbinding tussen hemel en aarde dat ook uitgedrukt werd met het zwaard.¹¹² Montmorency had het pad geëffend voor de Franco-Habsburgse entente en hij had grotendeels de passage van de keizer voorbereid en geconcipieerd. De intocht en zijn kledijkeuze tijdens het gebeuren maakte duidelijk dat hij op het hoogtepunt van zijn macht was.

De kledij van de keizer contrasteerde trouwens niet enkel met die van de *connétable*, ook de *dauphin* en de hertog van Orléans die samen met hem onder de baldakijn reden, waren rijkelijker uitgedost. Die eerste ging gekleed in “drappo d’argento” en die tweede in “drappo d’oro,” en beide waren “quasi tutti coperto di gioie di grandissima ricchezza.”¹¹³

5. Twee hoven, twee stijlen?

De tegenstelling in de kledijkeuze van beide hoven is duidelijk geattesteerd, maar de twee kampen verschilden nog wel op meer vlakken van elkaar. We mogen niet vergeten dat, aldus Jacquot, “...tout au long de ce voyage [...] on observe une émulation dans la générosité et l’esprit chevaleresque jointe à une méfiance et à une ruse qui pouvaient difficilement désarmer.”¹¹⁴ Dat wantrouwen en de onvrede van de keizerlijke hovelingen maakte misschien met het oog op de toekomst juist de gelijkschakeling van de Franse en keizerlijke kroon verder onmogelijk. De Habsburgse, om hun keizerin rouwende, vrome hovelingen in het zwart gekleed, stonden tegenover de weelderig aangeklede Franse edellieden.

Ondanks de nauwe alliantie tussen Valois en Habsburg bleven de twee vorsten rivalen en hun twee volkeren vijanden. Paillard en Ruble hebben in hun studies gewezen op enkele merkwaardige brieven gericht aan Francisco de los Cobos en kardinaal Tavera, geschreven vanuit Bayonne, Tartas en Parijs door enkele lieden uit het keizerlijke gezelschap: Granvelle, Idiaquez, Enrique de Toledo en de arts Cavallos.¹¹⁵ Die brieven vertellen ons meer over de onvrede in het keizerlijke gezelschap. Zo leken de Fransen zich in het winterachtige seizoen maar weinig te

---

¹¹¹ *L'ordre tenu et gardé à l'entrée [...] en la ville de Paris*, Aii-Cii.

¹¹² Ulinka Rublack, “Renaissance dress, cultures of making, and the period eye,” *West 86th: A Journal of Decorative Arts, Design History, and Material Culture* 23, nr. 1 (2016): 23.

¹¹³ *La sontuosa intrata di Carlo V sempre agosto*, 4.

¹¹⁴ Jacquot, “Panorama des fêtes,” 434.

¹¹⁵ Ruble en Paillard verwijzen onder andere naar brieven van Nicolas Perrenot de Granvelle aan Francisco de los Cobos (Parijs, 06.01.1540, K1485, nr. 12), Idiaquez aan Francisco de los Cobos (28.11.1539, K1484, nr. 135 en 21.12.1539, cf. Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 645) en Enrique de Toledo aan Francisco de los Cobos (07.01.1540, K1485, nr. 13). De K-nummers verwijzen naar de oude archiefaanduidingen van de *Archives Nationales* in Parijs. De brieven worden vandaag bewaard in Simancas. Ruble, *Le mariage de Jeanne d’Albret*, 46-7

bekommeren om hun reisgezellen. Na het vertrek uit Spanje was het weer veranderd en begon het te sneeuwen. Klaarblijkelijk hadden enkele lieden uit het keizerlijke gevolg hun winterkleding achtergelaten in Fuenterrabía en hadden ze te lijden onder de kou. Idiaquez stelde vast dat de Fransen zich maar weinig ontfermden over hun reisgezellen.¹¹⁶ Nog een geluk dat de winter van 1539-1540 volgens Geoffrey Parker een van de zachtste en droogste winters zou geweest zijn uit de hele 16^e eeuw.¹¹⁷ Kennelijk waren ook de gevolgen van de keizer en de Fransen tezamen te groot om iedereen overal op een goede manier te slapen te kunnen leggen.¹¹⁸ Meermaals klaagden Enrique de Toledo en Idiaquez, maar ook Granvelle en Karel V zelf over de lange duur van de reis. Enrique de Toledo stelde zelfs explicieter dat de reis voor hem verschrikkelijk was om mee te maken. Het leven dat hij en zijn gezellen moesten leiden was pijnlijk en rampzalig. Hij vroeg de keizer om hem niet te verplichten via Frankrijk terug te keren.¹¹⁹ Ook tijdens de tornooien kreeg het keizerlijke gevolg geen prominente rol. De vlugschriften uit Parijs die over de tornooien berichtten, vermeldden enkel Franse edellieden die meededen aan de spelen. De verschillende verslagen van diplomaten en andere ooggetuigen geven bovendien geen enkele glimp van enige ridderlijke daden of feiten vanuit het keizerlijke gevolg. De keizerlijke lieden konden hun eer als het ware niet verdedigen. Hun eergevoel had te lijden onder de Franse luxe. Ruble stelde zelfs dat “l’amour-propre des courtisans impériaux avait été souvent blessé.”¹²⁰ Hierbij aansluitend kunnen we ook verwijzen naar de opmerking die de Gentenaar Lieven de Tollenaere maakte over zijn reis naar de keizer in Frankrijk. Volgens hem liepen de soldaten en Zwitserse garde van de Franse koning in de eerste plaats bij de keizer en niet zijn eigen Spaanse lieden.¹²¹ De omgang tussen de keizer en de Fransen was dan misschien wel heel vertrouwelijk, de Habsburgse hovelingen hadden er zo hun eigen ideeën over.

Voor de losbandigheid aan het Franse hof leek de keizerlijke hovelingen te storen. Historicus en literatuurwetenschapper Augustin Redondo heeft in dat verband een interessant verslag van Karels secretaris Idiaquez, gericht aan Francisco de los Cobos, gepubliceerd. Het is een van de weinige rechtstreekse getuigenissen over de vermeende wanorde en losbandigheid aan het Franse hof in 1539. Idiaquez stelde in zijn brief aan de los Cobos dat er ontelbare feesten, festiviteiten en dames waren. De losbandigheid die de Fransen erop nahielden en hetgeen er aan het hof gebeurde kon alleen iemand die erbij was, zich voorstellen. Het leven van de Franse koning verliep als volgt: om negen uur opstaan, om tien uur eten, dan naakt gaan liggen en twee uur slapen, nadien de tijd dansend doorbrengen met enkele dames, waarna hij met vier of vijf van die dames naar hun kamers trok, en daarna met hen dineerde. Idiaquez wees ook op de belangrijke rol van Anne de Pisseleu aan het Franse hof. De *dauphin*, de *connétable* en de kardinaal de Lorraine hadden net als de koning ook iemand die hen volgde telkens ze naar hun vertrekken gingen. Karels secretaris vatte het grimmig samen: “En Sodoma no se pudo usar tanto vicio.” Idiaquez zag er een belangrijk element in van Gods lijden. Voorts bemerkte hij nog dat er veel

---

¹¹⁶ Ruble, *Le mariage de Jeanne d’Albret*, 34.

¹¹⁷ Parker, *Emperor*, 265.

¹¹⁸ Paillard, “Le voyage de Charles Quint en France,” 532, voetnoot.

¹¹⁹ Ruble, *Le mariage de Jeanne d’Albret*, 31, 47.

¹²⁰ *Ibid.*, 46-7.

¹²¹ Verslag van Lieven de Tollenaere, 29.12.1539 (Gachard, *Relation des troubles*, 645-6).

artiesten aan het hof rondliepen en talloze belangrijke edellieden, maar dat er geen orde heerste aan het Franse hof, noch respect in de omgang.¹²²

De brief die Redondo publiceerde, was vast deze waarover de archivaris Gachard in zijn *Relation des troubles de Gand* vertelde en die hij bij zijn archiefbezoek in Simancas van de hoofdarchivaris niet mocht kopiëren, want “la publication des faits qu’elle contenait serait offensante pour la mémoire de François Ier (!); que le gouvernement français pourrait s’en plaindre, et d’autres raisons de cette force.”¹²³ Des te opmerkelijker is dat de historicus Paillard in tegenstelling tot Ruble en Gachard de hier geschetste opinies dan weer zag als “des détails qui valent bien des historiettes, dont la fausseté saute aux yeux.”¹²⁴

De bevindingen van de Spaanse hovelingen stonden natuurlijk in contrast met de feestelijke intredes die Karel kreeg aangeboden en de luxueuze verblijven die voor hem waren voorbereid. Het is dan ook nog maar de vraag of de Spaanse hovelingen hier niet enige zin voor overdrijving aan de dag legden. In welke mate was de hier geschetste onvrede gegrond en niet het resultaat van de vroegere vijandigheden? Uitten de hovelingen uit de Nederlanden dezelfde onvrede over het verloop van de reis? In een vervolgstudie kan een diepgaander onderzoek hierover niet ontbreken. Wat wel vaststaat, is dat qua beeld de Franse luxe afstak tegenover de tentoongestelde Spaanse, monochrome soberheid.

6. Le roi très chrétien tegen le roi très catholique: een strijd om hegemonie

“Un prince qui en traiterait un autre sans se conformer à un certain code chevalresque dérogerait. En France, la propagande anti-impériale utilise ainsi pendant longtemps les mauvais traitements réservés à François Ier prisonnier, puis à ses fils otages, pour accuser l’empereur de ne pas se comporter en prince chrétien.”¹²⁵ Dat citaat van Alain Tallon illustreert meteen een heel gevoelige kwestie die we hier tot slot nog willen aansnijden: de onderlinge religieuze rivaliteit tussen Karel V en Frans I. Dat Karel V dat vijandige beeld trachtte bij te stellen door met een klein gevolg, in het zwart en heel sober te reizen, passeerde al de revue. Het maakte de keizer, aldus een ooggetuige in Poitiers, in alles een “bon chrétien.”¹²⁶ We kunnen voor beide vorsten echter nog een aantal extra elementen aanwijzen waarmee ze hun eigen religiositeit trachtten te benadrukken ten opzichte van elkaar.

---

¹²² We nemen hier een fragment over uit de brief van Idiaquez gepubliceerd door Redondo over: “Lo substancial de lo que ay que dezir deste camino entendera Vuestra Signor por lo que Su Magestad escribe, y lo que mas se podria son fiestas y monterias y damas; destas Vuestra Signor sabe lo que ay; no se puede encarescer la licencia que tienen y lo que pasa. El Rey ha convalescido de manera que despues que anda con su Magestad puede cabalgar a caballo pero poco; anda el camino y a caça y monte en lietiera y cherrio otras vezes. Su vida es levantarse a nueve horas, comer a diez y luego echarse desnudo y duerme dos horas, y despues gastar el tiempo con las damas bailando, andando con quatro o cinco por las camaras de aquellas con quien se huelga, y çenar con ellas. La de Tampas, aunque algunas vezes es dexada, gobierna agora, y el Doulfyn y el condestable y el cardenal de Lorrena tienen tambien quien los sigue quando van a sus aposentos, y aun camino, como lo harian si fuesen mujeres. En Sodoma no se pudo usar tanto vicio; y cierto ver esto es gran argumento del sufrimiento de Dios. La gente de arte es mucha, y las personas principales, pero no ay orden ni respecto en el tractamiento y mucha confusion.” Redondo, “*Un témoignage espagnol sur la cour de France en 1539*,” 336.

¹²³ Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 645.

¹²⁴ Paillard, “Le voyage de Charles Quint en France,” 532.

¹²⁵ Tallon, *L’Europe au XVIe siècle*, 144.

¹²⁶ Le Riche en le Riche, *Journal de Guillaume et de Michel le Riche*, 27-8.

Frans I had maar al te goed begrepen dat “le majesté ne se communique pas, ne se délègue pas, elle se montre,” zoals Jean-Marie Le Gall het verwoordde.¹²⁷ Een Spaanse getuige vertelde over een bijzonder en sacraal aspect van het Franse koningschap dat nadrukkelijk naar voren kwam tijdens het verblijf van de keizer in Fontainebleau:

“[...] oida la misa mayor, curó el rey de Francia yn finitos hombres de lo de los lamparones, que lo acostumbraba hacer ansy en las fiestas principales. Aquel dia no se fue al campo. Todos los otros que ally estuvo Su Magestad, adonde le dieron muchas y muy buenas cazas de benados y puercos, y tales que hubo dia de matar cuarenta venados, y ver mas de dos mil.”¹²⁸

Het gaat hier om de genezende kracht van de aanraking van de Franse koning, die tijdens de kerstdagen van 1539 werd gedemonstreerd in het bijzijn van het keizerlijke gezelschap. In de aanwezigheid van de keizer kreeg die handeling natuurlijk nog een extra dimensie. Het onderscheidde het koningschap van Frans I van dat van Karel V.¹²⁹ Zo genas de Franse koning jaarlijks honderden tot duizenden zieken, waaronder vaak heel wat Spanjaarden. Ook na zijn gevangennamen in Pavia had Frans I vele Spanjaarden, die hem kwamen opzoeken terwijl hij op weg was naar Madrid, genezen met dergelijke aanraking.¹³⁰

De strijd om de koninklijke en christelijke autoriteit/superioriteit deed zich soms ook subtieler voor. Zo zou in Chambord een bepaalde plaatsing en iconografie van een beeld van de Franse kroon een zekere superioriteit hebben uitgedrukt tegenover de keizer. Fourrier en Parot hebben beargumenteerd dat in Chambord een bepaald type kroon “à l’impériale” voorkwam dat zich onderscheidde van de kroon van het Heilig Roomse Rijk. Het nieuwe type van kroon evoceerde niet langer een tijdelijk rijk, maar illustreerde de aanspraak van de Franse koningen op een spiritueel rijk, dat van Christus. Door de positionering van dat type kroon bovenop het paleis drukten ze de superioriteit uit van *le roi très chrétien* ten opzichte van alle andere monarchen. Doordat ook nog andere kronen op het kasteel waren uitgebeeld, maar lager gepositioneerd stonden, zoals een kroon die meer gelijkend was op die van het Heilig Roomse Rijk (en terugging op de kroon van Karel de Grote), zagen Fourrier en Parot hier een symbolische provocatie in ten opzichte van de keizer.¹³¹

Ook in de wereld van Karel V nam het de christelijke denken een cruciale plaats in, zoals Juan Carlos D’Amico recent nog eens uitdrukkelijk herhaalde: “Depuis son adolescence, il avait

---

¹²⁷ Jean-Marie Le Gall, “L’impossible invisibilité du roi de France (1450-1600),” in *Il principe invisibile: la rappresentazione e la riflessione sul potere tra medioevo e rinascimento. Atti del convegno internazionale di studi (Mantova 27-30 novembre 2013)*, eds. Lucia Bertolini et al. (Turnhout: Brepols, 2015), 462.

¹²⁸ Relation du voyage de l’empereur depuis le 21 décembre 1539, jour de son départ d’Orléans, jusqu’au 7 janvier 1540, jour de son départ de Paris (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 654-5).

¹²⁹ In dat verband kunnen we ook verwijzen naar een passage uit een werk van Lucien Bély: “Lors de ce voyage, le roi de France tint à marquer sa superiorité sur l’empereur dans son propre royaume, comme le rappellerent beaucoup plus tard les autorités municipales de Lyon: “Lorsque Charles Quint passa par la France, le roi [François Ier] leur avait mandé qu’ils n’étaient obligés de parler à genoux qu’à lui seul.” Bély, *La société des princes*, 390.

¹³⁰ Marc Bloch, *Les rois thaumaturges* (Parijs: Armand Colin, 1961), 309-17.

¹³¹ Thibaud Fourrier en François Parot, “Qu’est-ce que Chambord? Étude du décor sculpté et nouvelles interprétations,” *Mémoires de la Société des Sciences et Lettres de Loir-et-Cher* (2010): 21-55.

toujours été persuadé que la Providence l'avait prédisposé à remplir une mission sur la terre.”¹³² Daarvoor voerde Karel grote oorlogen en stelde hij een hele propagandamachine in het werk. Gedurende de hele reis zou de keizer een grote godsvrucht vertonen. Geloven we een van zijn biografen, Zenocarus, dan was de reis voor de keizer in de eerste plaats vermoeiend omwille van diens vele devotionele praktijken die hem erg veel tijd en nachtrust kostten. De dood van de keizerin zinderde na en de keizer was verzonken in een diepe melancholie. Zenocarus vertelde in zijn biografie hoe hij, toen hij als secretaris van Cornelis de Schepper werkzaam was en met hem meetrok naar Frankrijk, de keizer had gezien tijdens diens verblijf in Parijs. Hij vertelde hoe de keizer een deel van zijn nachten al biddend doorbracht, op zijn knieën, in een met zwart aangeklede kamer, tussen zeven brandende kaarsen.¹³³ Bij dergelijke getuigenis is echter enige kritische zin wel op zijn plaats. De biografie van Zenocarus stelde de keizer immers haast voor als een heilige (sanctitate staat bijvoorbeeld al in de titel). Net zoals een andere biograaf, Sandoval, legde Zenocarus een erg grote nadruk op Karels vroomheid.¹³⁴

Hoe dan ook was iedere dag in het leven van de keizer gevuld met de nodige gebeden en missen. Daar vormde de reis doorheen Frankrijk geen uitzondering op. Soms namen die missen bijzondere proporties aan zoals in Bordeaux waar op 1 december het jaarlijkse *chapitre* gehouden werd voor de Orde van het Gulden Vlies in de Sint-Andreaskathedraal (de naamdag van patroonheilige van de Orde, de apostel Andreas, viel op 30 november).¹³⁵ Een belangrijk onderdeel tijdens de reis (net zoals in 1378 met het bezoek van Karel IV aan Parijs) waren de bezichtigingen van de verschillende relieken. Zo bezichtigde Karel V in de Sainte-Chapelle in Parijs onder andere de doornenkroon van Christus.¹³⁶ In Saint-Denis bezocht Karel dan weer de verschillende koningsgraven.

De gevoeligheid van de religieuze kwestie tussen Karel V en Frans I wordt misschien wel het beste geïllustreerd door de afwezigheid van gezamenlijke misvieringen door de twee vorsten. Een religieuze dienst bracht immers het probleem naar voren wie als eerste het evangelie of de sacramenten kreeg aangeboden. In een situatie waar Karel V de mis bijwoonde met de *dauphin* en de hertog van Orléans, zoals bijvoorbeeld in Cambrai, bleek dat minder een probleem:

“Et l'évangile chantée ledict seigneur révéredissime estant en souplis et rochet de costé dudict autel print la texte et très révérenment le présenta à ladicte maiesté et en après à messieurs le daulphin et consequemment au duc d'Orléans lesquelz par leur

¹³² Juan Carlos D'Amico, “Charles Quint et la religion chrétienne: les différentes images de l'empereur,” in *Les Habsbourg en Europe: circulations, échanges et regards croisés*, eds. Alexandra Merle en Éric Leroy Du Cardonnoy (Reims: Épure, 2018), 44.

¹³³ “Ego verò cùm Caesari quater in Gallia Aquitania, & Celtica per veredos equos, circà annum vitae eius quadragesimum, & ipso anno quadragesimo, ex Belgica cùm Scepero occurrissem, antequàm Aquitanicum, & Celticum illud iter perficeret (quod illum Parisios recta equis commodatitiis, & Gallicis in pulla vete equitantem ducebat) frequenter nocte per duas, tresque horas utroque genu inclinatum, orantem repperi, cum septem caereis facibus, in cubiculo nigris undiquamque pannis tecto, accensis.” Snouckaert (Zenocarus) van Schauwenburg, *De republica vita, moribus, gestis, fama, religione, sanctitate: imperatoris, Caesaris, Augusti, Quinti, Carolis, Maximi, Monarchae*, III: 169.

¹³⁴ Burke, “Karel V (her)bekeken,” 454-5.

¹³⁵ Devienne, *Histoire de la ville de Bordeaux*, 105.

¹³⁶ “Le lendemain [2 januari] alla visiter la Sainte Chapelle royalle dudict palais, auquel liu par monsieur l'archevesque de Vienne maistre de son oratoire luy furent monstrees les saintes reliques de nostre redemption” *L'ordre tenu et gardé à l'entrée [...] en la ville de Paris*, Cii.v-Ciii.r.

benignité et courtoisie feirent quelque difficulté le recevoir voullans la singularité estre deferee à ladicte maiesté. Neantmoins à la très grande instance d'icelle le receurent semblablement. Et pareillement fut fait de la paix aux Agnus Dei.”¹³⁷

Vooral de Italiaanse diplomaten hadden oog voor wie elkaar vergezelde bij de misvieringen. De ochtend na de intrede van Karel V in Loches woonden de twee soevereinen de mis niet samen bij. Frans I deed dat voorafgaand aan de keizer.¹³⁸ Tijdens de intocht in Parijs trok de keizer ook zonder de Franse koning naar de Notre-Dame. Ook de volgende morgen bad de Franse koning als eerste in de Sainte-Chapelle en pas daarna de keizer.¹³⁹ Het verhaal van de misvieringen loopt een beetje gelijkaardig aan dat van de maaltijden. Vaak bad de keizer samen met de koningszonen, de *connétable* of de koningin van Frankrijk, maar nergens zijn we met enige zekerheid ingelicht over een misviering die zowel door Karel V als Frans I gezamenlijk werd bijgewoond.¹⁴⁰

In dit hoofdstuk hebben we aan de hand van meerdere invalshoeken willen wijzen op het beeld dat beide vorsten rond hun figuur wilden creëren. Verschillende elementen passeerden de revue: het geschenk van een oude wagen van een overleden generaal aan een zieke koning, het symbolische standbeeld van Hercules, zowel de terughoudendheid als de intimiteit in de handelingen van de keizer, de soberheid in de maaltijd in contrast met het grandioze van sommige banketten, de sereniteit in de klederdracht van de keizer tegenover de luxueuze Franse klederdracht, de continue aandacht voor het bewijs van de vroomheid van de monarchen in de vorm van een koninklijke aanraking of door als eerste de mis bij te wonen etc. Sommige van die aspecten vloeiden vast en zeker voort uit bepaalde gewoontes en tradities of werden veroorzaakt door een bepaalde situatie. Andere aspecten moeten juist heel bewuste acties geweest zijn en tekenen van die ‘enscenering’ waarmee vorsten hun beeldvorming en imago trachtten te versterken en bij te dragen aan de monarchale legende rondom hun figuur.

---

¹³⁷ *Déclaration des triumpantz honneurs et recoel faitz [...] en la cité et duché de Cambray*, Di.

¹³⁸ Et che la mattina seguente la majesta del re si levo et udi la messa senza l'imperatore et se ne ando alla samblea dove era preparato il desinar, et che la majesta dell'Imperatore levata et udi la messa accompagnata dal Dolfino, Orlens et contestabile anco lei gli ando [...].” Carlo Sacrati, Blois, 14.12.1539 (Fontana, *Renata di Francia*, 96).

¹³⁹ “Hoggi poi hanno udi to messa in la Santa Chiapella senza altre cerimonie, et il re prima della Maesta Cesarea, la quale alla sua fu accompagnata da monsignor contestabile et dalla regina et udi to se ne andarono a desinar al Lovero [...].” Carlo Sacrati, Parijs, 02.01.1540 (Fontana, *Renata di Francia*, 99).

¹⁴⁰ Bijvoorbeeld voor Parijs: “La Magestad del Emperador y la Reyna oyeron misa en la capilla del palacio, y el Rey se vino á Lubra [...] Acabada la misa, el Emperador vio las reliquias que en aquella capilla hay, que son muchas [...] Su Magestad oyo misa en el palacio solo [...] Su Magestad á misa á la grande yglesia. Fueron á acompañarle los hijos del Rey [...] oyeron la Reyna y el Emperador misa juntos en la capilla de palacio [...]” *Relation du voyage de l'Empereur depuis le 21 décembre 1539 jusqu'au 7 janvier 1540* (Gachard, *Relation des troubles de Gand*, 656-8). Het voorbeeld voor Poitiers: “[...] ouyr la messe en ladicte eglise cathedrale, et messieurs les enfans de France, connestable [...]” *Triumphe d'honneur [...] en la ville de Poictiers* (Rivaud, *Entrées épiscopales*, 221). De vlugschriften van de intocht in Orléans vermelden niet echt specifiek of de vorsten gezamenlijk dan wel apart de mis bijwoonden. Lambert, *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellay-Langey*, VI: 391.

EINDCONCLUSIE

De moeilijkheid voor iedereen die met onze hedendaagse blik naar de reis van Karel V doorheen Frankrijk in 1539-1540 kijkt, is om te identificeren wat de betekenis van het gebeuren was voor de deelnemers. Het valt als weinig realistisch te beschouwen dat beide soevereinen zoveel moeite deden om zonder enige bijbedoeling op dergelijke, niet onmiddellijk goedkope manier samen te komen. Net als de ontmoeting op het Goudlakenkamp in 1520 tussen Hendrik VIII en Frans I, kunnen we de reis van Karel V echter moeilijk in klassieke diplomatieke termen 'significant' noemen. De relaties tussen Habsburg en Valois verslechterden immers al vlug in de loop van 1540-1541.

In de eerste plaats wilde dit onderzoek het gebeuren van 1539-1540 herwaarderen en een omvangrijk overzicht bieden over onder andere de voorbereidingen van de reis, de politieke tegenstellingen tijdens de winter van 1539-1540, de verschillende intredes en de *gift exchange*. Daarbij hebben we de centrale these trachten te onderbouwen dat de ontmoeting tussen Frans I en Karel V niet zozeer moest bijdragen aan hun vriendschappelijke relaties, maar wel aan hun eigen beeldvorming en hun monarchale superioriteit moest versterken. Beide vorsten stelden zich elk op hun eigen manier voor en versterkten de monarchale, mystieke legende rondom hun figuur.

De interactie die we daarbij aan het werk zagen tussen de twee vorsten, kunnen we het best omschrijven als een onderlinge kamp waarin beiden elkaar in deugden wilden overtreffen. Karel V kon gezien de escalerende situatie in Gent, de alliantie van de hertog van Gelre met Engeland en de evolutie in het Heilig Roomse Rijk niet veel langer wachten om zijn Spaanse gebieden te verlaten. De weg door Frankrijk bood hem naast een relatief snelle doortocht naar de Nederlanden, ook de mogelijkheid om zijn imperiale autoriteit uit te dragen in het land van zijn oude vijand. Karel V, de eeuwige reiziger, kon bovendien de schijnbare 'uitnodiging' die hij van Frans I had gekregen, als 'trouwe vriend' moeilijk weigeren. Wat in haast alle geraadpleegde bronnen naar voor kwam, waren de beperkte omvang van het keizerlijke gevolg en de eenvoudige zwarte klederdracht van de keizer vanwege de rouw om zijn overleden vrouw. Wat we bij Karel zien, is zo de vertoning van een absoluut vertrouwen in de goede zorgen van de medemonarch. Zijn oude rivaal voorzag hem nu immers van zijn eigen personeel en troepen. Het was dat ongebreidelde vertrouwen dat op zich al zijn veiligheid garandeerde, meer nog dan alle voorziene beloftes. Een van de machtigste mannen van Europa legde gedurende twee maanden een grote sereniteit, vroomheid en gematigdheid aan de dag. Het was een heel ander beeld dan dat van de agressor die drie jaar eerder in de Provence tegen de Fransen had gevochten. Niet alleen de latere kroniekschrijvers als Sandoval en Zenocarus versterkten dat vrome en gematigde beeld. De naaste raadgever van Karel V, Granvelle, trok al eerder uit Spanje als wegbereider naar Frankrijk om duidelijk te maken dat de keizer snel wilde reizen zonder ook maar iets te vragen. Ook Karels gevolg kenmerkte zich door soberheid en de zwart klederdracht, in tegenstelling tot de Franse, weelderige stijl. Ondertussen hield de keizer nauw contact met Maria van Hongarije en de hertog van Aarschot om de intocht in Valenciennes te kunnen voorbereiden en af te stemmen op de ontvangsten die hij in Frankrijk had gekregen.

De reis draaide echter evenzeer rond Frans I als rond Karel V. De Franse koning nam de rol op van hoofse gastheer en renaissancevorst. Het vertrouwen dat Karel V in hem stelde moest gepast beantwoord worden, maar bood Frans I ook de mogelijkheid zijn eigen koningschap in de verf te

zetten. Luisterrijke ontvangsten werden zo voor de keizer voorbereid. De koningszonen reden de keizer tegemoet naar de grens. Allerlei eerbewijzen zoals het vrijspreken van gevangenen of de aanbidding van de baldakijn en de overhandiging van de sleutels werden voorbehouden voor de keizer. We mogen door die elementen evenwel niet verblind worden. De intochten in Frankrijk waren vrij ongezien voor een buitenlandse gast, maar misten warmte. De steden wilden de keizer wel ontvangen, maar behielden de nodige reserves. De alternatieve route in Parijs was hier een getuigenis van. Waar de intochten in Cambrai en Valenciennes de allure hadden van ware volksfeesten, lijken dergelijke festiviteiten tijdens de reis in Frankrijk toch eerder beperkt te zijn geweest.

Ogenschijnlijk plaatste Frans I zich tijdens de passage op de achtergrond. Echter, alleen al door het evenement enerzijds niet te willen politiseren door gesprekken te voeren en anderzijds toch een grandioze ontvangst voor de keizer voor te bereiden, kon Frans I al genoeg het verschil benadrukken met zijn penibele gevangenschap in 1526 in Spanje. Hij liet nog wel op meerdere manieren zijn eigen volmaakte koningschap naar voren komen. We denken hierbij onder andere aan de genezende aanraking, de vele geschenken die hij de keizer en zijn gevolg gaf, maar ook aan de verwoede pogingen van een zieke monarch om toch maar statig op een paard te gaan zitten. Karel V was in Frankrijk overgeleverd aan de beslissingen die Frans I en Montmorency hadden gemaakt. Ook al wenste de keizer een snelle doorreis, het Franse hof trachtte in zekere mate toch de reis te rekken. In de eerste plaats kon daarbij het eigen mecenaat benadrukt worden. De omweg langs Fontainebleau en de talrijke bezoeken aan vele andere koninklijke kastelen langs de Loire en elders in Frankrijk toonden de architecturale en artistieke verwezenlijkingen van het koningschap van Frans I. Dat het voor de Franse koning vooral om zijn eigen koninkrijk en prestige draaide, mag misschien ook blijken uit het feit dat hij uiteindelijk niet meetrok naar Cambrai of Valenciennes. Ook al had hij in het verleden beloofd de keizer eens op te zoeken in zijn gebieden, nu leek het hem niet wenselijk. In de schaduw van de Franse koning stond natuurlijk ook Montmorency die op het hoogtepunt van zijn carrière zijn prestige evenzeer wilde benadrukken.

Eén centraal element in het koningschap van Frans I bleek natuurlijk steeds weer de aanspraak op Milaan. De hoop leefde bij de Franse koning en Anne de Montmorency dat het hertogdom eindelijk opnieuw kon verkregen worden, ware het niet voor Frans I, dan toch ten minste voor zijn jongste zoon, Charles, die de keizer als eerste tegemoet liep in Spanje. Het vooruitzicht op een voordelige vrede leefde kortstondig in de verbeelding van beide soevereinen en hun raadgevers. Als renaissanceprins en goede gastheer betaamde het Frans I evenwel niet om politieke gesprekken te voeren tijdens de passage van de keizer. Herhaaldelijke beloftes daaromtrent waren dan ook voor de reis uitgesproken. Frans I wist bovendien maar al te goed dat een tijdens de reis gemaakte afspraak achteraf makkelijk verdraaid kon worden. De keizer moest niet te veel lastig gevallen worden met moeilijke kwesties. Hiertoe werd het hele gebeuren dan ook deels afgeschermd van bemoeizuchtige diplomaten.

Het verhaal gaat evenwel nog verder. Voor Frans I bood de keizerlijke passage ook de kans bij uitstek om een volstrekt zelfbewust en assertief beeld van de militaire, materiële en menselijke middelen onder zijn gezag ten toon te spreiden. Het was een evenement waarbij aan een breed publiek, ook buiten degenen die eraan meededen, kon getoond worden wat een bekwaamheid,

zelfvertrouwen en vermogen hij had. Het draaide om het imponeren en intimideren van de tegenstander om zo diens medewerking in de toekomst te verzekeren. De sterkte van de Franse monarchie werd getoond. De bevolking werd zo goed als mogelijk gemobiliseerd en voorgesteld als een samenhangend geheel dat tegen elke vijand zou opgewassen zijn. Karel V en Frans I waren in de winter van 1539-1540 zeker niet op oorlog gericht, maar van een volledige vrede was zeker ook geen sprake. Frans I maakte alvast tijdens de reis voldoende duidelijk hoe hij de toekomst zag. Het valt in dat verband moeilijk als toeval te beschouwen dat Frans I voor de ontmoeting met de keizer naar Loches trok, de plaats waar Ludovico Sforza dertig jaar eerder was gestorven. De enorme militaire mobilisatie in Orléans enkele dagen later toonde bovendien aan de keizer dat de Franse kroon klaar was om een volgende vijand te verslaan. Evenzeer toonde Karel V met de (beperkte) mobilisatie in Valenciennes en de nieuwe vestigingen aldaar dat hij klaar was voor een volgend treffen. De boodschap van Frans I tijdens de reis bestond uit een voorstel tot een duurzame vrede, maar hield ook een waarschuwing in. Als Karel de regels en de geest van het bestand van Nice niet zou naleven en in de toekomst niet aan Milaan zou denken, kon hij aangevallen worden.

De competitieve relatie tussen Karel V en Frans I, drukte zich uit in extravagante claims van vertrouwen en vriendschap enerzijds en in het elkaar in deugdelijkheid te willen overtreffen anderzijds. Aan die houding was al vorm gegeven door de bijeenkomst van Nice en de ontmoeting in Aigues-Mortes in 1538, maar ze kwam nu tot volle expressie tijdens de reis van Karel V. Concreter hebben we de onderlinge strijd tussen beide soevereinen geïllustreerd aan de hand van de *gift exchange*. Ook op dat vlak gold een wedijver tussen de twee vorsten. De symbolische geschenken van een oude wagen van de overleden Habsburgse generaal Hendrik III van Nassau-Breda van Karel V aan Frans I en de luxueuze en peperdure stoffen die Frans I in Loches aan Karel V gaf passen in dat kader. De keizer had echter de grootste moeite om de vele geschenken van Frans I altijd gepast te blijven beantwoorden. Tegelijk zagen we wel dat er al een vrij uitgebreide geschenkenuitwisseling gebeurde voor de reis, bijvoorbeeld tussen het hof van Maria van Hongarije en dat van Frans I. De onderlinge ijver tussen beide vorsten zorgde ook op andere vlakken voor moeilijkheden. Het feit dat Karel V en Frans I amper in elkaars gezelschap maaltijden tot zich namen of samen de mis bijwoonden, is illustratief in dat verband.

Het aantal mensen dat betrokken werd in de organisatie zowel aan Franse zijde, als in de Nederlanden aan Habsburgse zijde, was enorm. Ook het labuur en de middelen, nodig om een dergelijk evenement te organiseren, waren ongezien. Niet alles verliep echter perfect en niet alle ontvangsten waren altijd even grandioos zoals de vlugschriften of koninklijke kroniekschrijvers wilden laten uitschijnen. We hebben meermaals trachten te wijzen op de verschillen in wat enerzijds de vlugschriften vertelden en wat anderzijds diplomaten over de festiviteiten vertelden. De effectieve input van steden kon ook wel al eens verschillen. De intocht in Cambrai kan hierbij als duidelijk voorbeeld dienen om aan te tonen dat de intredes van Karel V in Frankrijk soberder waren dan de normale intochten van de eigen soeverein. Over de verschillende intochten in Frankrijk is echter nog veel meer lokale geschiedschrijving nodig. De ontmoeting van 1539-1540 vanuit het perspectief van de stad of de toeschouwer bekijken, levert hoe dan ook een heel ander verhaal op. Hebben we enkel oog voor de opklarende hemel in Parijs op nieuwjaarsdag 1540 als teken van God voor de komst van de keizer? Of besteden we in de

plaats daarvan aandacht aan de mensenmassa en de vermeende dodelijke chaos in Parijs? Een geschiedenis schrijven vanuit het lokale perspectief is waarlijk een heel ander verhaal vertellen over de passage van Karel V. In dit onderzoek hebben we echter nog onvoldoende kunnen kijken naar hoe de vorstelijke beeldvorming nu effectief overkwam bij de (stedelijke) bevolking. Hoe percipieerden zij die onmogelijke omwenteling tussen Habsburg en Valois?

Niet alleen Karel V en Frans I waren in die periode bezorgd om hun imagobeheer. Terwijl Karel V tijdens het hoogfeest van de Epifanie naar de tornooien in het Louvre kon kijken, trouwde Hendrik VIII uit politieke overwegingen met Anna van Kleef. Hendrik was bevreesd om door de Franco-Habsburgse toenadering geïsoleerd te raken op het Europese toneel. Daarom trachtten zijn diplomaten voor onrust te zorgen tussen Frankrijk en Habsburg. De kortstondige arrestatie van de ‘verrader’ Brancetour kan hiervan als voorbeeld gelden. Ook een stad als Cambrai hechtte belang aan zijn imago. De stad probeerde om van de passage van de keizer gebruik te maken om de eigen neutrale status te benadrukken. De Farneses tot slot trachtten evenzeer een plek voor zichzelf te winnen op het Europese politieke toneel. Hun eigen grandioze daden werden vaak door kunstenaars zoals Taddeo Zuccaro in herinnering gebracht, bijvoorbeeld in de Villa Caprarola. Het leverde vaak een aparte interpretatie op van de evenementen. Ook over de intocht in Parijs op 1 januari 1540 bracht de jonge legaat Alexander Farnese een eigen, harmonieuze interpretatie naar voren. Met dit onderzoek hebben we een voorzichtige poging ondernomen om de geschiedenis te herschrijven en een eigen interpretatie te geven aan het bijzondere gebeuren in de winter van 1539-1540. Daarbij hebben we echter in tegenstelling tot de Farneses een meer genuanceerd beeld proberen te brengen over de reis door op heel verschillend en uiteenlopend bronnenmateriaal terug te vallen.

BIBLIOGRAFIE

Afkortingen

- ADN: Archives Départementales du Nord, Rijsel
AGR: Algemeen Rijksarchief, Brussel
BL: British Library, Londen
BnF: Bibliothèque nationale de France, Parijs
C.A.F.: Paul Marichal, *Catalogue des actes de François Ier*
CSPS: Pascual de Gayangos, ed. *Calendar of State Papers, Spain*
HHStA: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wenen
KBR: Koninklijke Bibliotheek, Brussel
L&P: James Gairdner en R. H. Brodie, eds. *Letters and papers, foreign and domestic, Henry VIII*
ÖNB: Österreichische Nationalbibliothek, Wenen
RDBVP: Guérin, *Registres des délibérations du bureau de la ville de Paris*

Onuitgegeven bronnen

BELGIË

Algemeen Rijksarchief

Audiëntie

50	Correspondance de Charles Quint avec sa sœur Marie de Hongrie des années 1537 (juillet) à 1539 (décembre).
1540	Briefwisseling met Cornelis de Schepper, raadsheer van Karel V. 1530-1544.

Microfilms, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wenen), Landerabteilungen Belgien

PA36	Reg. Charles V-Marie de Hongrie (1539).
PA37	Reg. Charles V-Marie de Hongrie (1538-1541).

FRANKRIJK

Archives Départementales du Nord

Série B Chambre des comptes de Lille

386-7	Conférence pour les limites après la Trêve de Nice en 1538 à La Fère.
2411-2441	Recette générale des finances. Comptes et pièces comptables de Henri Sterck, receveur général de Charles-Quint (1539-1543).
3360-3362	Chambre aux deniers de la maison d'Autriche. Comptes de Jean de Ghyn « penninckmaistre », c'est-à-dire maître de la chambre aux deniers de Marie d'Autriche, reine douairière de Hongrie (1531-1540).
9964-9965	Domaine de Hainaut. Valenciennes. Comptes du domaine par Jean Pierrart, receveur de la Salle de Valenciennes (1539-1540).

Bibliothèque nationale de France

Fonds français

Geraadpleegd 25.05.2020. <https://archivesetmanuscripts.bnf.fr>.

ms. 2980	Recueil de lettres et de pièces originales.
ms. 3021	Recueil de lettres et de pièces originales.
ms. 3035	Recueil de lettres et de pièces originales.
ms. 3086	Recueil de lettres et de pièces originales.
ms. 4318	Cérémonies observées à l'entrée des roys et des princes.
ms. 5503	Recueil d'actes de Louis XII, François I ^{er} , Henri II, dauphin.
ms. 18515	Godefroy, Théodore. "Entrée de Charles Quint à Paris, extrait des Registres du Parlement, 1539." In <i>Recueil sur le cérémonial, formé en grande partie par les soins de Théodore Godefroy (1323-1654) "III mélanges"</i> .

Bibliothèque Municipale de Douai

ms. 1183	Loys de la Fontaine ('Wicart') en Hubert Cailleau. <i>Recueil des antiquités de la ville de Valenciennes</i> . Geraadpleegd 25.05.2020. https://bvmm.irht.cnrs.fr .
----------	---

SPANJE

Biblioteca Nacional de España, Madrid

ms. 7435

Jacques de Herbays, *Description des voyages, faits et victoires de l'empereur Charles V de ce nom*. Geraadpleegd 25.05.2020.
<http://bdh.bne.es>

ITALIË

Archivio di Stato di Firenze

Mediceo del Principato 1176a.

Agnolo di Matteo Niccolini aan Ugolino Grifoni, Parijs, 23.12.1539. Geraadpleegd 08.05.2020. <http://bia.medici.org>.

Uitgegeven bronnen

- Baum, Johann Wilhelm. *Theodor Beza nach handschriftlichen Quellen dargestellt*. Leipzig: Weidmannsche, 1843.
- Bellay, Martin du en Guillaume du Bellay. *Mémoires de Martin et Guillaume Du Bellay*. Uitgegeven door Victor-Louis Bourrilly en Fleury Vindry. Parijs: Libraire Renouard, 1912.
- Bourdeille, Pierre de seigneur de Brantôme. *Oeuvres complètes*. Uitgegeven door Ludovic Lalanne. Parijs: Jules Renouard, 1867.
- Buchanan, George. "Ad Carolum V Imperatorum, Burdegalae hospitio publico susceptum, nomine Scholae Burdegalensis." In *Opera omnia*. Leiden: Langerak, 1725.
- Cardauns, Ludwig, ed. *Nuntiaturen Morones und Poggios, Legationen Farneses und Cervinis 1539-1540*, Nuntiatuurberichte aus Deutschland 1533-1559 5. Berlijn: Verlag von A. Bath, 1909.
- Castiglione, Baldassarre. *De hoveling*. Vertaald door J. Hoeksma en A. Zijderveld. Zutphen: W.J. Thieme & Cie, 1930.
- Cellini, Benvenuto. *La vie de Benvenuto Cellini écrite par lui-même (1500-1571)*. Vertaald en uitgegeven door Nadine Blamoutier. Parijs: Mercure de France, 2009.
- Cuissard, Charles. "Présent fait à l'empereur Charles-Quint lors de son entrée à Orléans en 1539." *Mémoires de la Société d'agriculture, sciences, belles lettres et arts d'Orléans* 74 (1905): 7-8.
- Der Historischen Commission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, ed. *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe*. Wenen: F. Tempsky, 1889.
- Fernández Álvarez, Manuel. *Corpus documental de Carlos V*. Madrid: Espasa-Calpe, 2003.
- Fontana, Bartolomeo. *Renata di Francia duchessa di Ferrara sui documenti dell'archivio Estense, del Mediceo, del Gonzaga e dell'archivio secreto Vaticano (1537-1560)*. Rome: Forzani, 1893.
- Gachard, Louis-Prosper. *Itinéraire de Charles-Quint de 1506 à 1531. Journal des voyages de Charles-Quint, de 1514 à 1551, par Jean de Vandenesse*. Collection des voyages des souverains des Pays-Bas 2. Brussel: Hayez, 1874.
- Gachard, Louis-Prosper. *Itinéraires de Philippe le Hardi, Jean sans Peur, Philippe le Bon, Maximilien et Philippe le Beau*. Collection des voyages des souverains des Pays-Bas 1. Brussel: Hayez, 1874.
- Gachard, Louis-Prosper. *Relations des troubles de Gand sous Charles-Quint, par un anonyme; suivie de trois cent trente documents inédits sur cet événement*. Brussel: Hayez, 1846.
- Gairdner, James en R. H. Brodie, eds. *Letters and papers, foreign and domestic, Henry VIII, volume 14, part 2*. Londen: Her Majesty's Stationery Office, 1895.

- Gairdner, James en R. H. Brodie, eds. *Letters and papers, foreign and domestic, Henry VIII, volume 15*. Londen: Her Majesty's Stationery Office, 1896.
- Gayangos, Pascual de, ed. *Calendar of State Papers, Spain, Volume 6 Part 1, 1538-1542*. Londen: Her Majesty's Stationery Office, 1890.
- Gayangos, Pascual de, ed. *Calendar of State Papers, Spain, Volume 5 Part 2, 1538-1542*. Londen: Her Majesty's Stationery Office, 1888.
- Godefroy, Théodore. *Le cérémonial françois*. Parijs: Sebastien Cramoisy, 1619-1649.
- Gorter-Van Royen, Laetitia, Jean-Paul Hoyois en Heide Stratenwerth, eds. *Correspondance de Marie de Hongrie avec Charles Quint et Nicolas de Granvelle*. Turnhout: Brepols, 2009-2018.
- Guérin, Paul. *Registres des délibérations du bureau de la ville de Paris*. Parijs: Imprimerie Nationale, 1886.
- Guiccardini, Francesco. *Opere inedite di Francesco Guiccardini*. Uitgegeven door Luigi Guicciardini. Firenze: Presso M. Cellini e Comp., 1867.
- Guiffrey, Georges ed. *Chronique du roy François premier de ce nom*. Parijs: Jules Renouard, 1860.
- Kaulek, Jean ed. *Correspondance politique de mm. de Castillon et de Marillac, ambassadeurs de France en Angleterre (1537-1542)*. Parijs: Félix Alcan, 1885.
- Lambert, Abbé. *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellay-Langey*. Parijs: Nyon, 1753.
- Lestocquoy, Jean. *Correspondance des nonces en France Carpi et Ferrerio 1535-1540*. Parijs: Editions E. de Boccard, 1961.
- Marichal, Paul. *Catalogue des actes de François Ier*. Collection des ordonnances des rois de France 4. Parijs: Imprimerie Nationale, 1890.
- Muir, Kenneth. *Life and letters of Sir Thomas Wyatt*. Liverpool: Liverpool University Press, 1963.
- Nolhac, Pierre de. "Une relation inédite de l'entrée de Charles-Quint à Paris." In *Mélanges Bertaux: recueil de travaux*, 221-4. Parijs: Editions E. de Boccard, 1924.
- Ribier, Guillaume. *Lettres et mémoires d'estat*. Parijs: François Clouzier, 1666.
- Riche, Guillaume le en Michel le Riche. *Journal de Guillaume et de Michel le Riche, avocats du Roi à Saint-Maixent (de 1534 à 1586)*. Uitgegeven door Armand de la Fontenelle de Vandoré. Saint-Maixent: Reversé, 1846.
- Rivaud, David. *Entrées épiscopales, royales et princières dans les villes du Centre-Ouest de la France XIVe-XVIe siècles*. Genève: Droz, 2013.
- Sandoval, Fray Prudencio de. *Historia del emperador Carlos V, rey de España*. Uitgegeven door Gregorio Urbano Dargallo. Madrid: 1847.
- Santa Cruz, Alonso de. *Crónica del Emperador Carlos V*. Uitgegeven door Antonio Blázquez y Delgado-Aguilera en Ricardo Beltrán y Rózpide. Madrid: Imprenta del Patronato de Huérfanos de Intendencia e Intervención militares, 1920-1925.
- Soyer, Jacques. "Lettres de rémission accordées par l'empereur Charles-Quint lors de son passage à Orléans (20 décembre 1539)." *Bulletin du Comité des travaux historiques et scientifiques* 1-2 (1908): 344-53.
- Turba, Gustav. *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe*. Wenen: Historischen Commission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1889.
- Villa, Antonio Rodríguez. *El emperador Carlos V y su corte según las cartas de Don Martín de Salinas, embajador del infante Don Fernando (1522-1539)*. Madrid: Fortanet, 1903-5.
- Weiss, Charles. *Papiers d'état du cardinal de Granvelle d'après les manuscrits de la Bibliothèque de Besançon*. Parijs: Imprimerie Royale, 1841-1852.

Gedrukte bronnen

- Beaucaire-Péguillon, François de. *Rerum Gallicarum commentarii*. Lyon: Claude Landry, 1625.
- Belleforest, François de. *Grandes annales de France*. Parijs: Gabriel Buon, 1579.
- Chesne, André Du. *Les antiquités et recherches des villes, châteaux et places les plus remarquables de toute la France*. Parijs: Jean Petit-Pas, 1608.

- D'Avity, Pierre. *Le monde, ou la description de ses quatre parties*. Parijs: C. Sonnius, 1660.
- Dan, Pierre. *Le trésor des merveilles de la maison royale de Fontainebleau*. Parijs: S. Cramoisy, 1642.
- Dupleix, Scipion. *Histoire générale de France*. Parijs: Sonnius, 1630.
- Girard Du Haillan, Bernard de. *Histoire generale des roys de France*. Parijs: Claude Sonnius, 1627.
- Maire, François Le. *Histoire et antiquitez de la ville et duché d'Orléans*. Orléans: Maria Paris, 1645.
- Marot, Clément. *Les cantiques de la paix*. Parijs: Estienne Roffet, 1540.
- Paradin, Guillaume. *Histoire de nostre temps*. Lyon: Jean de Tournes en Guillaume Gazeau, 1550.
- Snouckaert (Zenocarus) van Schauwenburg, Willem. *De republica vita, moribus, gestis, fama, religione, sanctitate: imperatoris, Caesaris, Augusti, Quinti, Carolis, Maximi, Monarchae*. Gent: Gislenus Manilius, 1559.
- Varillas, Antoine. *Histoire de François premier*. Parijs: Barbin, 1685.

Vlugschriften (Voor een volledig overzicht van de vlugschriften, cf. Inleiding, p. 22-24)

- La solenne et triomphante entrata de la Cesarea Maesta, nella Franza: con li superbi apparati, & archi triumphali, con tutte le historie pitture, & motti latini, che in essi erano, con l'ordine de tutte le feste, che sono fatte per tutte le terre de la Franza*. Ferrara: G. Francese, 1540; Rome, 1540.
- Triumphes d'honneur faitz par le commandement du roy à l'empereur en la ville de Poictiers, ou il passa venant d'Espaigne en France pour aller en Flandres le neufviesme jour de decembre l'an mil cinq cens. XXXIX. au vray*. Parijs: Jean Du Pré, 1539.
- La triomphante et excellente entrée de Lempereur faicte en la ville d'Orléans par le commandement du Roy, ou est contenu l'ordre garde et obserue en icelle. Avec la harengue faicte par le baillif d'Orléans à l'empereur et la response de l'empereur au baillif*. Parijs: Charles l'Angelier, 1540.
- Le double et copie d'unes lettres envoyées d'Orléans à ung abbé de Picardie contenant la vérité le triumphe faict audit lieu d'Orléans à l'entrée et reception de l'empereur contre ce qui auparavant en a esté imprimé qui est faux*. Parijs: Boutiques de Gilles Corrozet et Jehan du Pre, 1540.
- El grande y muy sumptuoso recibimiento que hizieron en Paris al invictissimo emperador y rey nuestro señor*. Valladolid: Diego Fernández de Córdoba, 1540.
- L'ordre tenu et gardé à l'entrée de très hault et très puissant prince Charles Empereur toujours auguste en la ville de Paris, capitale du royaume de France L'ordre du banquet faict au Palais. Lordonnance des iustes et tournoy, faict au chasteau du Louure. La description des arcz triumphans, magnificences... faictz en icelle ville... M.D.XXXIX*. Parijs: Boutiques de Gilles Corrozet et Jehan du Pre, 1540.
- La magnifique et triomphante entrée du très illustre et sacré empereur Charles cesar toujours auguste, faicte en la excellente ville et cité de Paris, le jour de lan en bonne estreinne*. Lyon: François Juste, 1540.
- La sontuosa intrata di Carlo V sempre augusto in la gran citta di Parigi con gli apparati, triumpho, feste, archi triumphali, liuree, presenti, cirimonie, ecclesiastice & pompe regale, fatte a sua Maesta in Francia*. Servitore N.A., 1540.
- Warhaftige auch gantz glaubwürdige neue Zeytung, wie Keyserlich Majestat, jüngst verschynen, den fünfften Januarii dises XL. Jars, zu Paris in Franckreych ankommen ist. Auch mit was Pomp und Bracht er empfangen und geehrwyrdigt worden sey. Alles gegenwertig gesehen, erfahren und schriftlich verfasset, wie nachfolgends klärlich angezeygt wirdt*. Augsburg: Henryich Steyner, 1540
- Déclaration des triumpantz honneurs et recoeul faictz à la Majesté Imperiale à sa joyeuse et premiere entrée, ensemble aux illustres princes messieurs le daulphin et le duc d'Orléans en la cité et duché de Cambray, en l'an de grace 1539 au mois de janvier le 20e jour dudict moys*. Cambrai: Bonaventure Brassard, 1540.
- La triomphante et magnifique entrée de l'Empereur Charles tousjours auguste cinquiesme de ce nom, accompagné de messeigneurs le dauphin de France et duc d'Orléans en sa ville de Valentennes*. MDXXXIX. Rouen: Jean L'homme, 1540.

Databanken

Medieval and Early Modern Data Bank. Geraadpleegd 21.04.2020. www2.scc.rutgers.edu/memdb.

Literatuur

- Allix, Juliette. "L'armure de François Ier: histoires d'un présent diplomatique." *Les Cahiers de l'École du Louvre* 6 (2015): 15-26.
- Amalric, Jean-Pierre. "La querelle sans fin: Charles Quint et François Ier de la captivité à l'hospitalité (1525-1540)." In *De la unión de coronas al Imperio de Carlos V*, uitgegeven door Ernest Belenguer Cebriá, 453-71. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001.
- Anderson, Matthew Smith. *The rise of modern diplomacy 1450-1919*. Londen: Longman, 1993.
- Anglo, Sydney. "Le Camp du Drap d'Or et les entrevues d'Henri VIII et de Charles-Quint." In *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*, uitgegeven door Jean Jacquot, 113-34. Parijs: CNRS, 1960.
- Antony, Daniel. *Nicolas Perrenot de Granvelle, premier conseiller de Charles-Quint*. Besançon: Sekoya, 2006.
- Aquilon, Pierre. "L'entrée de Charles Quint à Loches le 12 décembre 1539." In *Loches au XVIe siècle. Aspects de la vie intellectuelle, artistique et sociale*, uitgegeven door Les Amis du Pays Lochois en Centre d'Etudes Supérieures de la Renaissance, 23-65. Marseille: Laffitte, 1979.
- Arnade, Peter. "The emperor and the city: the cultural politics of the joyous entry in early sixteenth century Ghent and Flanders." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 54 (2000): 65-92.
- Autrand, Françoise, Lucien Bély et Philippe Contamine. *Histoire de la diplomatie française. I. Du moyen âge à l'Empire*. Parijs: Tempus, 2007.
- Autrand, Françoise. "Mémoire et cérémonial: la visite de Charles IV à Paris en 1378 d'après les *Grandes Chroniques de France* et de Christine de Pizan." In *Une femme de lettres au moyen âge*, uitgegeven door Liliane Dulac en Bernard Ribémont, 91-103. Orléans: Paradigme, 1995.
- Baelde, Michel. *De collaterale raden onder Karel V en Filips II (1531-1578). Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw*. Brussel: Paleis der Academiën, 1965.
- Bailly, Marie-Charlotte Le. "Koning Croesus en de Gentse opstand van 1539-1540 door de ogen van een Brabantse Romein. Cornelius de Fine en zijn *Ephemerides Historicae*." *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 54 (2005): 135-61.
- Barbiche, Bernard en Ségolène de Dainville-Barbich. "Les légats à latere en France et leur facultés aux XVIe et XVIIe siècles." *Archivum Historiae Pontificiae* 23 (1985): 93-165.
- Baulant, Micheline. "Prix et salaires à Paris au XVIe siècle. Sources et résultats." *Annales* 31, nr. 5 (1976): 954-95.
- Bély, Lucien. *L'art de la paix en Europe. Naissance de la diplomatie moderne*. Parijs: Presses Universitaires de France, 2007.
- Bély, Lucien. *La société des princes XVIe-XVIIIe siècle*. Parijs: Fayard, 1999.
- Benzoni, Gino. "Ludovico Sforza, detto il Moro, duca di Milano." In *Dizionario biografico degli italiani*, 66. Rome: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2006.
- Bergounioux, Louis-Alexandre. *Un précurseur de la Pléiade, Hugues Salel (1504-1553), Œuvres poétiques*. Parijs: Editions Occitania, 1930.
- Berthon, Guillaume. "Triboulet a frères et soeurs" – Fou de cour et littérature au tournant des XVe et XVIe siècles." *Babel* 25 (2012): 97-120.
- Biraben, Jean-Noël en Didier Blanchet. "Essai sur le mouvement de la population de Paris et de ses environs depuis le XVIe siècle." *Population* 53, nr. 1-2 (1998): 215-48.
- Bjai, Denis. "De adventu Caesaris in Galliam. Échos littéraires à la traversée de la France par Charles Quint." In *François Ier et la vie littéraire de son temps (1515-1547)*, uitgegeven door François Rouget, 61-78. Parijs: Classiques Garnier, 2017.

- Bjaï, Denis. "De adventu regis in urbem Aureliam." In *François Ier imaginé*, uitgegeven door Bruno Petey-Girard, Gilles Polizzi en Trung Tran, 113-28. Genève: Droz, 2017.
- Bloch, Marc. *Les rois thaumaturges*. Parijs: Armand Colin, 1961.
- Blockmans, Wim en Esther Donckers. "Self-representation of court and city in Flanders and Brabant in the fifteenth and early sixteenth centuries." In *Showing status: representation of social positions in the late middle ages*, uitgegeven door Wim Blockmans en Antheun Janse. Turnhout: Brepols, 1999.
- Blockmans, Wim. *Keizer Karel V, 1500-1558: de utopie van het keizerschap*. Leuven: Van Halewyck, 2000.
- Boom, Ghislaine de. *Les voyages de Charles Quint*. Brussel: Office de Publicité, 1957.
- Bossuyt, Ignace. "De kathedraal van Kamerijk als muzikaal centrum tijdens de renaissance." *De Franse Nederlanden* 13 (1988): 49-63.
- Bost, Mélanie en Alain Servantie. "Joyeuses entrées de l'empereur Charles Quint: Le Turc mis en scène." *eHumanista* 33 (2016): 29-49.
- Boucher, Jean-Jacques. *Chambord*. Parijs: Fernand Lanore, 1980.
- Bourdieu, Pierre. *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*. Parijs: Fayard, 1982.
- Bourdieu, Pierre. *Outline of a theory of practice*. Vertaald door Richard Nice. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Brandi, Karl. *Keizer Karel V: vorming en lot van een persoonlijkheid en van een wereldrijk*, vert. Nicolaas B. Tenhaeff. Amsterdam: Meulenhoff, 1942.
- Brekelmans, F.A. "Hendrik III (1483-1538), graaf van Nassau." In *Nationaal Biografisch Woordenboek*, IX: 334-6. Brussel: Koninklijke Academiën van België, 1981.
- Brero, Thalia. *Rituels dynastiques et mises en scène du pouvoir. Le cérémonial princier à la cour de Savoie (1450-1550)*. Firenze: Sismel - Edizioni del Galluzzo, 2017.
- Bridgman, Nanie. "La participation musicale à l'entrée de Charles Quint à Cambrai le 20 janvier 1540." In *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*, uitgegeven door Jean Jacquot, 235-54. Parijs: CNRS, 1960.
- Brigden, Susan. "Pastime with good company: the visit of the prince of Salerno to England, July 1540." *University of Oxford, History working paper* 2 (2013): 1-29.
- Bryant, Lawrence M. "La cérémonie de l'entrée à Paris au Moyen Âge." *Annales. Economies, sociétés, civilisations* 41, nr. 3 (1986): 513-42.
- Bryant, Lawrence M. "The medieval entry ceremony at Paris." In *Medieval and early modern spectacle and the theater of power*, uitgegeven door Janos M. Bak, 88-118. Berkeley: Berkeley University Press, 1990.
- Bryant, Lawrence M. *The king and the city in the Parisian royal entry ceremony: politics, ritual and art in the renaissance*. Geneva: Droz, 1986.
- Burke, Peter. "Karel V (her)bekeken." In *Karel V 1500-1558. De keizer en zijn tijd*, uitgegeven door Hugo Soly, 399-475. Antwerpen: Mercatorfonds, 1999.
- Butazzi, Grazietta. "Il modello spagnolo nella moda europea." In *Le Trame della moda*, uitgegeven door Anna Giulia Cavagna en Grazietta Butazzi, 80-94. Rome: Bulzoni, 1995.
- Cadenas y Vicent, Vicente de. *Diario del emperador Carlos V: itinerarios, permanencias, despacho, sucesos y efemérides relevantes de su vida*. Madrid: Hidalguía, 1992.
- Capouillez, Marcel. *Deux grands seigneurs du 16ème siècle Jean & Maximilien de Hennin-Liétard comtes de Boussu*. Hornu: Ledent, 1977.
- Cardauns, Ludwig. *Von Nizza bis Crépy: Europäische Politik in de Jahren 1534 bis 1544*. Rome: Regenberg, 1923.
- Cauchies, Jean-Marie. *Louis XI et Charles le Hardi. De Péronne à Nancy (1468-1477): le conflit*. Brussel: De Boeck, 1996.
- Cauchies, Jean-Marie. *Philippe le beau, le dernier duc de Bourgogne*. Turnhout : Brepols, 2003.
- Cazaux, Christelle. *La musique à la cour de François Ier*. Parijs: Ecole Nationale des Chartes, 2002.
- Certeau, Michel de. *Histoire et psychanalyse entre science et fiction*. Parijs: Gallimard, 2002.
- Chartrou, Josèphe. *Les entrées solennelles et triomphales à la renaissance (1484-1551)*. Parijs: Presses Universitaires de France, 1928.

- Chatenet, Monique en Pierre-Gilles Girault. *Fastes de cour. Les enjeux d'un voyage princier à Blois en 1501*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2010.
- Chatenet, Monique, "Charles-Quint à Paris." In *Histoire du Louvre. 1. Des origines à l'heure napoléonienne*, uitgegeven door Geneviève Bresc-Bautier en Guillaume Fonkenell, 126-7. Parijs: Fayard, 2016.
- Chatenet, Monique. *La cour de France au XVIe siècle: vie sociale et architecture*. Parijs: Picard, 2002.
- Checa Cremades, Fernando. "De beeldvorming rond Karel V." In *Karel V 1500-1558. De keizer en zijn tijd*, uitgegeven door Hugo Soly, 477-99. Antwerpen: Mercatorfonds, 1999.
- Cockshaw, Pierre. "L'assassinat du duc Jean de Bourgogne à Montereau. Étude des sources." In *Les Pays-Bas bourguignons, histoire et institutions: mélanges André Uyttendaele*, uitgegeven door Jean-Marie Duvosquel, Jacques Nazet en André Vanrie, 145-62. Brussel: Archives et bibliothèques de Belgique, 1996.
- Colomer, José Luis. "Black and the royal image." In *Spanish fashion at the courts of early modern Europe*, uitgegeven door José Luis Colomer en Amalia Descalzo, 77-112. Madrid: Centro de Estudios Europa Hispánica, 2014.
- Commynes, Philippe de. *Mémoires*. Uitgegeven door Joël Blanchard. Genève: Librairie Droz, 2007.
- Contamine, Philippe. "Les rencontres au sommet dans la France du XVe siècle." In *Im Spannungsfeld von Recht und Ritual, Soziale Kommunikation in Mittelalter und Früher Neuzeit*, uitgegeven door Heinz von Duchhardt en Gert Melville, 273-89. Keulen: Böhlau, 1997.
- Cooper, Richard. "L'histoire en fête: les humanistes promoteurs de la gloire du Poitou." In *Les grands jours de Rabelais en Poitou*, uitgegeven door M.-L. Demonet, 13-30. Genève: Droz, 2006.
- Cooper, Richard. "The theme of war in French renaissance entries." In *Ceremonial entries in early modern Europe. The iconography of power*, uitgegeven door J.R. Mulryne, Maria Ines Aliverti en Anna-Maria Testaverde, 15-35. Londen: Routledge, 2015.
- Crouzet, Denis. *Charles Quint. Empereur d'une fin des temps*. Parijs: Odile Jacob, 2016.
- D'Amico, Juan Carlos. "Charles Quint et la religion chrétienne: les différentes images de l'empereur." In *Les Habsbourg en Europe: circulations, échanges et regards croisés*, uitgegeven door Alexandra Merle en Éric Leroy Du Cardonnoy, 21-44. Reims: Épure, 2018.
- Decavele, Johan. *Keizer tussen stropdraggers, Karel V 1500-1558*. Leuven: Davidsfonds, 1990.
- Decrue De Stoutz, Francis. *Anne de Montmorency: grand-maître et connétable de France, à la cour, aux armées et au conseil du roi François Ier*. Parijs: Plon, 1885.
- Devienne, Dom. *Histoire de la ville de Bordeaux*. Bordeaux: Simon de la Court, 1771.
- Dinaux, Arthur. "Entrée joyeuse de l'empereur Charles-Quint en sa ville de Valenciennes." *Archives historiques et littéraires du Nord de la France et du Midi de la Belgique* 4 (1842): 349-66.
- Dunn, David H., ed. *Diplomacy at the highest level. The evolution of international summitry*. Londen: Macmillan Press, 1996.
- Dupont, Abbé. *Histoire ecclésiastique et civile de la ville de Cambrai et du Cambresis*. Cambrai: Berthoud, 1760.
- Durme, Maurice Van. "Les Granvelle au service des Habsbourg." In *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas*, uitgegeven door Krista De Jonge en Gustaaf Janssens, 11-82. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2000.
- Ebben, Maurits en Louis Sicking. "Nieuwe diplomatieke geschiedenis van de premoderne tijd. Een inleiding." *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127, nr. 4 (2014): 541-52.
- Eisenmenger, Daniel. "'Cosa digna de memoria ver dos tan grandes principes [...] amigos de honra, y tan poderosos.' Summit meetings in early modern history: the example of Charles V and Francis I." *Pliegos de Yuste* 11-12 (2010): 55-60.
- Fagel, Raymond. "El camino español por mar. Los soldados españoles en los Países Bajos durante la época de Carlos V." In *Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa 1530-1558*, uitgegeven door José Martínez Millán, 363-76. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001.
- Fagel, Raymond. *De Hispano-Vlaamse wereld. De contacten tussen Spanjaarden en Nederlanders 1496-1555*. Brussel: Archief- en Bibliotheekwezen in België, 1996.

- Fantysová-Matějková, Jana. "The Holy Roman Emperor in the toils of the French protocol: the visit of Charles IV to France." *Imago Temporis. Medium Aevum* 6 (2012): 223-48.
- Feinberg, Richard. "Institutionalized summitry." In *The Oxford handbook of modern diplomacy*, uitgegeven door Andrew F. Cooper, Jorge Heine en Ramesh Thakur, 303-18. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Fernández Álvarez, Manuel. "Francia vista por Carlos V." *Hispania* 2 (1968): 93-108.
- Fletcher, Catherine. "The Ladies' Peace revisited: gender, counsel and diplomacy." In *Queenship and counsel in early modern Europe*, uitgegeven door Helen Matheson-Pollock, Joanne Paul and Catherine Fletcher, 111-34. Londen: Palgrave Macmillan, 2018.
- Foronda y Aguilera, Manuel de. *Estancias y Viajes del emperador Carlos V.* Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1914.
- Fourrier, Thibaud en François Parot. "Qu'est-ce que Chambord? Étude du décor sculpté et nouvelles interprétations." *Mémoires de la Société des Sciences et Lettres de Loir-et-Cher* (2010): 21-55.
- François, Michel. *Le cardinal François de Tournon.* Parijs: E. de Boccard, 1951.
- François, Michel. *Loches au XVIe siècle. Aspects de la vie intellectuelle, artistique et sociale.* Marseille: Editions Laffitte, 1979.
- Frey, Linda en Marsha Frey. "Fatal diplomacy, 1541." *History Today* 40, nr. 8 (1990): 10-5.
- Fur, Didier Le. *François Ier.* Parijs: Perrin, 2018.
- Gachard, Louis-Prosper. *Rapport à Monsieur le ministre de l'intérieur : sur différents documents concernant l'histoire de la Belgique, qui sont conservées dans les archives de l'ancienne chambre des comptes de Flandre, à Lille.* Brussel: Hayez, 1841.
- Gaillard, Gabriel-Henri. *Histoire de François Ier.* Parijs: Blaise, 1819.
- Gall, Jean-Marie Le. "François Ier et la guerre." *Réforme, Humanisme et Renaissance* 79 (2014): 35-63.
- Gall, Jean-Marie Le. "L'impossible invisibilité du roi de France (1450-1600)." In *Il principe invisibile: la rappresentazione e la riflessione sul potere tra medioevo e rinascimento. Atti del convegno internazionale di studi (Mantova 27-30 novembre 2013)*, uitgegeven door Lucia Bertolini et al., 453-70. Turnhout: Brepols, 2015.
- Gall, Jean-Marie Le. "Les pompes funèbres des souverains étrangers à Notre-Dame de Paris, XVIe-XVIIIe siècles." *Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine* 59, nr. 3 (2012): 96-123.
- Gall, Jean-Marie Le. *Les guerres d'Italie (1494-1559): une lecture religieuse.* Genève: Droz, 2017.
- Gamrath, Helge. *Farnese: pomp, power and politics in Renaissance Italy.* Rome: L'Erma di Bretschneider, 2007.
- Geertz, Clifford. "Centers, kings and charisma. Reflections on the symbolics of power." In *Rites of power: symbolism, ritual and politics since the middle ages*, uitgegeven door S. Wilentz, 57-93. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985.
- Geligne, Nicolas. *Le pape, l'empereur et le roi. L'entrevue de Nice (1538).* Nice: Serre Editeur, 2019.
- Gennep, Arnold van. *The rites of passage.* Chicago: University Press, 1960.
- Giry-Deloison, Charles. *1520. Le camp du drap d'or. La rencontre d'Henri VIII et de François Ier* (Parijs: Somogy, 2012).
- Goldstein, Erik. "Origins of summit diplomacy." In *Diplomacy at the highest level. The evolution of international summitry*, uitgegeven door David H. Dunn, 23-40. Londen: Macmillan Press, 1996.
- González Palencia, Ángel. *Don Luis de Zuñiga y Avila: gentilhomme de Carlos V.* Badajoz: Arqueros, 1930.
- Goosens, Aline. *Slachtoffer van verraad en intrige. Graaf Lamoraal van Egmond. 1522-1568*, vert. Herman Vandormael. Leuven: Davidsfonds, 2007.
- Gorter-Van Royen, Laetitia. "Maria van Hongarije en de strijd om Gelre." In *Verdrag en tractaat van Venlo*, uitgegeven door Frank Keverling Buisman, 59-82. Hilversum: Verloren, 1993.
- Greenblatt, Stephen. *Renaissance self-fashioning. From More to Shakespeare.* Chicago: Chicago University Press, 1980.
- Guenée, Bernard en Françoise Lehoux. *Les entrées royales françaises de 1328 à 1515.* Parijs: C.N.R.S., 1968.
- Hamon, Philippe. *L'argent du roi: les finances sous François Ier.* Parijs: Institut de la gestion publique et du développement économique, 1994.

- Hamy, Alfred. *Entrevue de François premier avec Henry VIII à Boulogne-sur-Mer, en 1532*. Parijs: Lucien Gougy, 1898.
- Heal, Felicity. *The power of gifts, Gift-exchange in early modern England*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Hennings, Jan en Tracey A. Sowerby. "Introduction. Practices of diplomacy." In *Practices of diplomacy in the early modern world, c. 1410-1800*, uitgegeven door Tracey A. Sowerby en Jan Hennings. Londen: Routledge, 2017.
- Jacobs, Marc. "King for a day. Games of inversion, representation, and appropriation in ancient regime Europe." In *Mystifying the monarch. Studies on discourse, power, and history*, uitgegeven door Jeroen Deploige en Gita Deneckere, 117-38. Amsterdam: University Press, 2006.
- Jacquart, Jean. *François Ier*. Parijs: Fayard, 1994.
- Jacquot, Jean ed. *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*. Parijs: CNRS, 1960.
- Jacquot, Jean. "Panorama des fêtes et cérémonies du règne." In *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*, uitgegeven door Jean Jacquot, 413-91. Parijs: CNRS, 1960.
- Jarousseau, G. "Le présent offert à Charles Quint par la ville de Poitiers en 1539." *Collections et curiosités* 2 (1957): 13-5.
- Jeanneret, Michel. *Des mets et des mots. Banquets et propos de table à la Renaissance*. Parijs: José Corti, 1987.
- Jonge, Krista De, Marcel Capouillez, Cécile Ansieau en Dominique Driesmans. *Le château de Boussu*. Namen: Ministère de la Région wallonne. Direction générale de l'aménagement du territoire, du logement et du patrimoine. Division du patrimoine, 1998.
- Jouvellier, Pierre. *L'empereur Charles-Quint à Orléans en 1539*. Gien: Imp. Jeanne-d'Arc, 1961.
- Jung, Marc-René. *Hercule dans la littérature française du XVIe siècle*. Genève: Droz, 1966.
- Kamen, Henry. *The duke of Alba*. Bury St Edmunds: St Edmundsbury Press, 2004.
- Keniston, Hayward. *Francisco de los Cobos: secretary of the emperor Charles V*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1960.
- Kerkhoff, Jacqueline. *Maria van Hongarije en haar hof 1505-1558: tot plichtsbetrachting uitverkoren*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2008.
- Khrushchev, Nikita. *Khrushchev remembers. The last testament*. Vertaald en uitgegeven door Strobe Talbott. Boston: Little, Brown and Company, 1974.
- Knecht, Robert Jean. "'Haulse (Paris) haulse bien hault ta porte,' the entry of the emperor Charles V into Paris, 1540." In *Renaissance reflections: essays in memory of C.A. Mayer*, uitgegeven door Pauline Mary Smith en Trevor Peach, 85-105. Parijs: Champion, 2002.
- Knecht, Robert Jean. "Charles V's journey through France, 1539-1540." In *Court festivals of the European Renaissance: art, politics and performance*, uitgegeven door James R. Mulryne en Elizabeth Goldring, 153-70. Londen: Routledge, 2017.
- Knecht, Robert Jean. "Francis I and Paris," *History* 66 (1981): 18-33.
- Knecht, Robert Jean. "The field of cloth of gold." In *François Ier et Henri VIII: deux princes à la Renaissance*, uitgegeven door Roger Mettam en Charles Giry-Deloison, 37-51. Rijsel: Publications de l'Institut de Recherches Historiques du Septentrion, 1995.
- Knecht, Robert Jean. *Renaissance warrior and patron: the reign of Francis I*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Knecht, Robert Jean. *The French renaissance court*. Londen: Yale University Press, 2008.
- Knecht, Robert Jean. *Un prince de la renaissance, François Ier et son royaume*. Parijs: Fayard, 1998.
- Labrot, Gérard. *Le palais Farnèse de Caprarola. Essai de lecture*. Parijs: Klincksieck, 1970.
- Laenen, Joseph. *Les archives de l'état à Vienne au point de vue de l'histoire de Belgique*. Brussel: Kiessling, 1924.
- Langlois-Paiement, Ariane. "Transformations thématiques et stylistiques dans les entrées solennelles de Charles Quint (1515-1541): l'idée du triomphe, survivance ou re-naissance." Masterproef, Université de Montréal, 2008.

- Lavéant, Katell Véronique Marie-Pierre. "Théâtre et culture dramatique d'expression française dans les villes des Pays-Bas méridionaux (XVe-XVIe siècles)." PhD diss., Universiteit van Amsterdam, 2007.
- Lecuppre-Desjardin, Elodie. *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*. Turnhout: Brepols, 2004.
- Levin, Michael J. *Agents of empire: Spanish ambassadors in sixteenth-century Italy*. Ithaca: Cornell University Press, 2005.
- Loiseleur, Jules. *Résidences royales de la Loire*. Parijs: Dentu, 1863.
- Lunitz, Martin. *Diplomatie und Diplomaten im 16. Jahrhundert. Studien zu den ständigen Gesandten Kaiser Karls V. in Frankreich*. Konstanz: Hartung-Gorre, 1988.
- Macé, René. *Voyage de Charles-Quint par la France*. Uitgegeven door Gaston Raynaud. Parijs: Alphonse Picard, 1879.
- Maltby, William. *Alba. A biography of Fernando Alvarez de Toledo, third duke of Alba 1507-1582*. Londen: University of California Press, 1983.
- Marchand, Charles. *Charles Ier de Cossé, comte de Brissac et maréchal de France, 1507-1563*. Parijs: Champion, 1889.
- Mariotte, Jean-Yves. "François 1er et la ligue de Smalkalde: de la trêve de Nice à la paix de Crespy: 1538-1544." *Revue suisse d'histoire* 16 (1966): 206-42.
- Marot, Clément. *Œuvres Poétiques*. Uitgegeven door Gérard Defaux. Parijs: Bordas, 1992.
- Martinez Millán, José ed. *La corte de Carlos V*. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2000.
- Martínez Millán, José. "Conseils et factions curiales durant le règne de l'empereur Charles-Quint (1500-1558)." In *Conseils et conseillers dans l'Europe de la Renaissance (v. 1450- v. 1550)*, 109-45. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2012.
- Mattingly, Garrett. "An early-non aggression pact." *The Journal of Modern History* 10, nr. 1 (1938): 1-30.
- Mattingly, Garrett. *Renaissance diplomacy*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1955.
- Maulde La Clavière, René de. *La diplomatie au temps de Machiavel*. Parijs: Ernest Leroux, 1892.
- Mauss, Marcel. *The gift: forms and functions of exchange in archaic societies*; Vertaald door W.D. Halls. Londen: Routledge, 1990.
- McGinnis, Paul en Arthur McGinnis. *George Buchanan: the political poetry*. Edinburgh: Scottish History Society, 1995.
- Mérindol, Christian de. "Entrées royales et princières à la fin de l'époque médiévale: jeux de taxinomie, d'emblématique et de symbolique." In *Les entrées. Gloire et déclin d'un cérémonial*, uitgegeven door Christian Desplat en Paul Mironneau, 27-47. Biarritz: J & D Editions, 1997.
- Mérindol, Christian de. "Théâtre et politique à la fin du Moyen Âge. Les entrées royales et autres cérémonies. Mises au point et nouveaux aperçus." In *Théâtre et spectacles hier et aujourd'hui: Moyen Âge et Renaissance, Actes du 115e Congrès national des sociétés savantes, Section d'histoire médiévale et de philologie*. 179-212. Parijs: CTHS, 1991.
- Michon, Cédric. "Jean de Lorraine (1498-1550)." In *Les conseillers de François Ier*, uitgegeven door Cédric Michon, 383-99. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2011.
- Michon, Cédric. "Les richesses de la faveur à la renaissance: Jean de Lorraine (1498-1550) et François Ier." *Revue d'histoire moderne & contemporaine* 50, nr. 3 (2003): 34-61.
- Michon, Cédric. *François Ier: les femmes, le pouvoir et la guerre*. Parijs: Belin, 2015.
- Mirot, Léon. "L'hôtel et les collections du connétable de Montmorency." *Bibliothèque de l'école des chartes* 79 (1918): 311-413.
- Moeglin, Jean-Marie en Stéphane Péquignot. *Diplomatie et relations internationales au Moyen Âge: IXe-XVe siècles*. Parijs: Presses Universitaires de France, 2017.
- Montaigne, Michel de. *Les essais*. Uitgegeven door Pierre Villey. Parijs: PUF, 1992.
- Morel-Fatio, Alfred. *Historiographie de Charles-Quint suivie des mémoires de Charles-Quint*. Parijs: Champion, 1913.

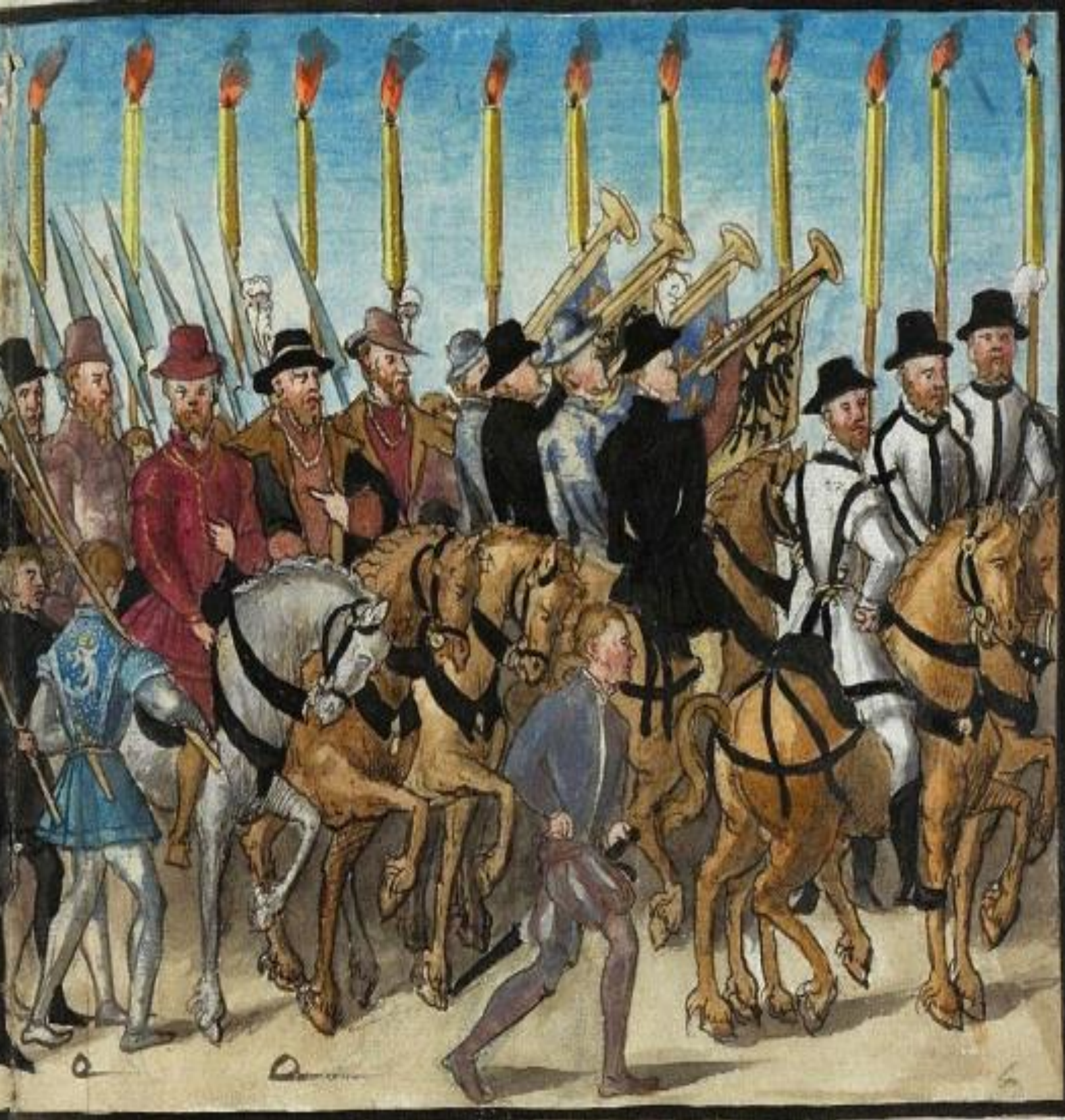
- Murphy, Neil. *Ceremonial entries, municipal liberties and the negotiation of power in Valois France*. Leiden: Brill, 2016.
- Nassichuk, John. "Poétique de la diplomatie: Hugues Salel et l'entrée de Charles Quint en France (1539-1540)." *Bulletin de l'Association d'étude sur l'humanisme, la réforme et la renaissance* 55 (2002): 51-67.
- Nevejans, Pierre. "Le corps souffrant et ses enjeux diplomatiques." *Bulletin du Centre de recherche du château de Versailles* (2016). Geraadpleegd 09.04.2019. <http://journals.openedition.org>.
- Niedermann, Christoph. "Marie de Hongrie et la chasse." In *Marie de Hongrie. Politique et culture sous la renaissance aux Pays-Bas*, uitgegeven door Bertrand Federinov en Gilles Docquier, 115-23. Morlanwelz: Musée royal de Mariemont, 2008.
- Ochoa Brun, Miguel Ángel. *La diplomacia de Carlos V*. Historia de la diplomacia Española 5. Madrid: Ministerio de asuntos exteriores, 2003.
- Paillard, Charles. "Le voyage de Charles-Quint en France en 1539-1540 d'après les documents originaux." *Revue des Questions Historiques* 25 (1879): 506-550.
- Parker, Geoffrey. *Emperor. A new life of Charles V*. Londen: Yale University Press, 2019.
- Partridge, Loren W. "Divinity and dynasty at Caprarola: perfect history in the room of Farnese deeds." *The Art Bulletin* 60, nr. 3 (1978), 494-530.
- Pastor, Ludwig. *The history of the popes*, XI. Londen: Kegan Paul, 1912.
- Patier, Xavier. *Le roman de Chambord*. Parijs: Rocher, 2019.
- Person, Xavier Le. "A moment of 'resverie': Charles V and Francis I's encounter at Aigues-Mortes (July 1538)." *French History* 19, nr. 1 (2005): 1-27.
- Pettegree, Andrew. "A provincial news community in sixteenth-century Europe." In *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands*, uitgegeven door Judith Pollmann en Andrew Spicer, 33-48. Leiden: Brill, 2006.
- Philipp, Marion. *Ehrenpforten für Kaiser Karl V.: Festdekorationen als Medien politischer Kommunikation*. Münster: LIT Verlag, 2011.
- Pinson, Yona. "L'évolution du style renaissant, dans les entrées de Charles Quint à Valenciennes (1540-1549)." *Gazette des Beaux-Arts* 131 (1989): 201-13.
- Pope-Hennessy, John. *Cellini*. Londen: Macmillan, 1985.
- Potter, David. "Anne de Pisseleu (1508-1580), duchesse d'Étampes, maîtresse et conseillère de François Ier." In *Les conseillers de François Ier*, uitgegeven door Cédric Michon, 535-56. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2011.
- Potter, David. *Henry VIII and Francis I: the final conflict, 1540-47*. Leiden: Brill, 2011.
- Poumarède, Gérard. "Le 'villain et sale assassinat' d'Antonio Rincon et Cesare Fregoso (1541). Un incident diplomatique exemplaire?" In *L'incident diplomatique, XVIe-XVIIIe siècle*, uitgegeven door Lucien Bély en Gérard Poumarède, 7-44. Parijs: Pedone, 2010.
- Powell, Jason. "Thomas Wyatt and the Emperor's Bad Latin." *Notes and Queries* 49 (2002): 207-9.
- Rabe, Horst. *Karl V. Politische Korrespondenz, Brieflisten und Register*. Konstanz: Universität Konstanz, 1999.
- Rahn, Thomas. "Grenz-Situationen des Zeremoniells in der Frühen Neuzeit." In *Die Grenze. Begriff und Inszenierung*, uitgegeven door Marc Bauer en Thomas Rahn, 177-206. Berlijn: Akademie Verlag, 1997.
- Redondo, Augustín. "Un témoignage espagnol sur la cour de France en 1539." *Mélanges de la Casa de Velázquez* 2 (1966): 333-7.
- Redondo, Jacqueline. "Le voyage de Charles-Quint en France en 1539-1540." Diplôme d'Études Supérieures, Parijs, 1963.
- Reina, Gabriele. "Le imprese araldiche dei Visconti e degli Sforza (1277-1535): Storia, storia dell'arte, repertorio." PhD diss., Université de Lausanne, 2018.
- Rentet, Thierry. "Anne de Montmorency (1493-1567). Le conseiller médiocre." In *Les conseillers de François Ier*, uitgegeven door Cédric Michon, 279-311. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2011.

- Rentet, Thierry. *Anne de Montmorency, Grand maître de François Ier*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2011.
- Richardson, Glenn. "As presence did present them': personal gift-giving at the Field of Cloth of Gold." In *Henry VIII and the court: art, politics and performance*, uitgegeven door Thomas Betteridge en Suzannah Lipscomb, 47-63. Farnham: Surrey, 2013.
- Richardson, Glenn. "Hunting at the courts of Francis I and Henry VIII." *The Court Historian* 18, nr. 2 (2013): 127-41.
- Richardson, Glenn. *The field of cloth of gold*. Londen: Yale University Press, 2013.
- Richet, D. "Le cours officiel des monnaies étrangères circulant en France au XVIe siècle." *Revue Historique* 225 (1961): 359-96.
- Rivaud, David. "Le vol de l'aigle', églogue pastorale du Jean Boiceau de la Borderie sur l'accueil de Charles Quint dans les villes de France (1539)." *Cahier du GRES (Groupe de Recherche sur les Entrées solennelles)* 3 (2008): 57-71.
- Rivaud, David. *Entrées épiscopales, royales et princières dans les villes du Centre-Ouest de la France XIVe-XVIe siècles*. Genève: Droz, 2013.
- Rivaud, David. *Les villes et le roi: les municipalités de Bourges, Poitiers et Tours et l'émergence de l'État moderne (v. 1440-v. 1560)*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2007.
- Robertson, Jean. "L'entrée de Charles Quint à Londres, en 1522." In *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*, uitgegeven door Jean Jacquot, 169-82. Parijs: CNRS, 1960.
- Roy, Lyse en William Kemp. "France qui son cueur luy présente': les relations de l'entrée de François Ier à Paris en 1515." *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 76, nr. 3 (2014): 471-500.
- Roy, Maurice. *Artistes et monuments de la renaissance en France*. Parijs: Champion, 1929.
- Rubello, Noemi. "La présence des princes: gli incontri tra sovrani come momenti d'eccezione nei rapporti diplomatici tra gli Stati (XVI secolo)." In *Diplomazie. Linguaggi, negoziati e ambasciatori fra XV e XVI secolo*, uitgegeven door Eleonora Plebani, Elena Valeri en Paola Volpini, 139-60. Milaan: FrancoAngeli, 2017.
- Rublack, Ulinka. "Renaissance dress, cultures of making, and the period eye." *West 86th: A Journal of Decorative Arts, Design History, and Material Culture* 23, nr. 1 (2016): 6-34.
- Ruble, Alphonse. *Le mariage de Jeanne d'Albret*. Parijs: Adolphe Labitte, 1877.
- Russell, Joycelyne G. *Peacemaking in the renaissance*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1986.
- Russell, Joycelyne. *Diplomats at work. Three renaissance studies*. Wolfeboro Falls, Alan Sutton Pub., 1992.
- Russell, Joycelyne. *The Field of Cloth of Gold: men and manners in 1520*. Londen: Routledge, 1969.
- Saint-Génois, Jules Baron de en Gerrit Antonius Yssel De Schepper. *Missions diplomatiques de Corneille Duplicius De Schepper, dit Scepperus*. Brussel: Hayez, 1856.
- Salamagne, Alain. "L'entrée de Charles Quint à Valenciennes en 1540, politique et décor." In *Vérité et fiction dans les entrées solennelles à la Renaissance et à l'Âge classique*, uitgegeven door John Nassichuk, 27-57. Parijs: Hermann Editeurs, 2018.
- Saulnier, Louis-Verdun. "Charles Quint traversant la France: ce qu'en dirent les poètes français." In *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*, uitgegeven door Jean Jacquot, 207-33. Parijs: CNRS, 1960.
- Saulnier, Louis-Verdun. "Charles-Quint modèle du 'Bon Prince d'après René Macé, chroniqueur officiel de François Ier." *Studi Francesi* 3 (1959): 424-8.
- Schepper, Hugo De. "Audiëntie en secretarie van de Geheime Raad (1413-1794)." In *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*, uitgegeven door Erik Aerts, 1: 367-85. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1994.
- Schiller, Gertrud. *Iconography of christian art*. Londen: Lund Humphries, 1971.
- Schimmelpfenning, Bernhard. "The two coronations of Charles V at Bologna, 1530." In *Court festivals of the European festivals. Art, politics, and performance*, uitgegeven door J. Ronnie Mulryne en Elizabeth Goldring, 137-52. Aldershot: Ashgate, 2002.
- Schnerb, Bertrand. *Jean sans peur: Le prince meurtrier*. Parijs: Payot, 2005.

- Schwedler, Gerald. *Herrschartreffen des Spätmittelalters: Formen, Rituale, Wirkungen*. Ostfildern: Thorbecke, 2008.
- Shaw, Christine. "The papal court as a centre of diplomacy from the Peace of Lodi to the Council of Trent." In *La papauté à la Renaissance*, uitgegeven door Florence Alazard en Frank La Brasca, 621-38. Parijs: Champion, 2007.
- Simón, María del Carmen. "La théâtralité des repas royaux dans l'Espagne des XVIe et XVIIe siècles." In *La sociabilité à table. Commensalité et convivialité à travers les âges*, uitgegeven door Martin Aurell, Olivier Dumoulin en Françoise Thelamon, 159-68. Rouen: Publications de l'Université de Rouen, 1992.
- Šmahel, František. *The Parisian summit, 1377-78. Emperor Charles IV and king Charles V of France*. Praag: Karolinum, 2015.
- Smith, Marc H. "Familiarité française et politesse italienne au XVIe siècle. Les diplomates italiens juges des manières de la cour des Valois." *Revue d'Histoire diplomatique* 3-4 (1988): 193-232.
- Smith, Marc Hamilton. "La première description de Fontainebleau." *Revue de l'Art* 91 (1991): 44-6.
- Soly, Hugo. "Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijd: communicatie, propaganda, spektakel." *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (1984): 341-61.
- Sowerby, Tracey A. "Early modern diplomatic history." *History Compass* 14, nr. 9 (2016): 441-56.
- Steur, Charles. *Insurrection des Gantois sous Charles-Quint*. Brussel: Hayez, 1834.
- Suzanne Getz, Christine. *Music in the collective experience in sixteenth-century Milan*. Aldershot: Ashgate, 2005.
- Tallon, Alain. *L'Europe au XVIe siècle. États et relations internationales*. Parijs: Presses Universitaires de France, 2010.
- Tenenbaum, Charles. "Une diplomatie globale: conférences et sommets mondiaux." In *Le multilatéralisme. Nouvelles formes de l'action internationale*, uitgegeven door Bertrand Badie en Guillaume Devin. Parijs: La Découverte, 2007.
- Terrasse, Charles. *François Ier, le roi et le règne*. Parijs: Editions Bernard Grasset, 1970.
- Thibaudeau, Antoine. *Abrégé de l'histoire du Poitou*. Parijs: Demonville, 1784.
- Tiffany Ferer, Mary. *Music and ceremony at the court of Charles V: the Capilla Flamenca and the art of political promotion*. Woodbridge: Boydell Press, 2012.
- Turner, Victor. *The ritual process: structure and anti-structure*. Chicago: Penguin Books, 1969.
- Vergnaud-Romagnési, Charles-François. *Entrée de Charles-Quint à Orléans en 1539*. Parijs: Roret, 1846.
- Voss, Ingrid. *Herrschartreffen im frühen und hohen Mittelalter: Untersuchungen zu den begegnungen der ostfränkischen und westfränkischen Herrscher im 9. und 10. Jahrhundert sowie der deutschen und Französischen Könige vom 11. bis 13. Jahrhundert*. Keulen: Böhlau, 1987.
- Watanabe-O'Kelly, Helen. "The early modern festival book: function and form." In *Europa triumphans. Court and civic festivals in early modern Europe*, uitgegeven door J. R. Mulryne, Helen Watanabe-O'Kelly en Margaret Shewring. Aldershot: Ashgate, 2010.
- Watkins, John. "Toward a New Diplomatic History of medieval and early modern Europe." *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 38, nr. 1 (2008): 1-14.
- Wijngaard, Jacqueline. "Rapport sur l'analyse de la correspondance politique du XVIe siècle conservée aux archives de Vienne." *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 128 (1962): 65-76.
- Wunderli, Peter. "Der Wald als Ort der Asozialität: Aspekte der altfranzösischen Epik." In *Der Wald in Mittelalter und Renaissance*, uitgegeven door Josef Semmler, 69-112. Dusseldorf: Droste, 1991.
- Wursten, Dick. "Did Clément Marot really offer his *Trente Pseaulmes* to the emperor Charles V in January 1540?" *Renaissance Studies* 22, nr. 2 (2008): 240-50.
- Zemon Davis, Natalie. *The gift in sixteenth century France*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

BIJLAGE

Het motet 'Venite populi terre' van Jean Courtois, geschreven naar aanleiding van de intrede van Karel V in Cambrai op 20 januari 1540. Overgenomen uit: *Déclaration des triumpantz honneurs et recoeil faitz à la Majesté Imperiale à sa joyeuse et premiere entrée, ensemble aux illustres princes messieurs le daulphin et le duc d'Orléans en la cité et duché de Cambrai, en l'an de grace 1539 au mois de janvier le 20e jour dudict moys.* Cambrai: Bonaventure Brassard, 1540 (Parijs, BnF, Rés. Lb30 179).

Venite populi terre venite populi terre venite populi terre et videte opera dei exultate gaudio et leticia et leticia quia fecit deus prodigia sua magna auferes bella usque ad finem terre usque ad finem terre

Venite populi terre Venite populi terre et videte opera dei exultate gaudio et leticia exultate gaudio et leticia quia fecit deus prodigia sua magna auferes bella usque ad finem terre

Enite populi terre Venite populi terre et videte opera dei exultate gaudio et leticia et leticia quia fecit deus prodigia sua magna auferens bella usque ad finem terre.

Enite populi terre Venite populi terre et videte opera dei exultate gaudio exultate gaudio et leticia et leticia quia fecit deus prodigia sua magna auferens bella.

Terte usque ad finem terre.

re ecce principes terre cōuenerūt in vnum et ciuitas pacis cū duce suo

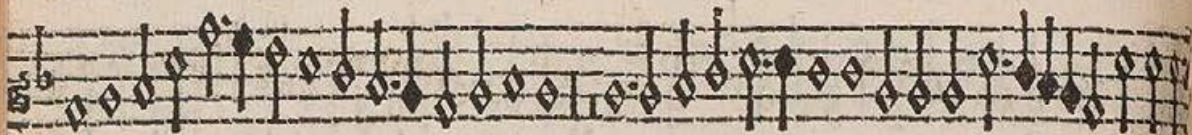

cū duce suo incedit obuiam eis.

Scda pars.

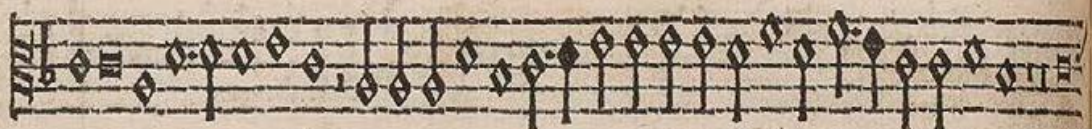
Venies et virgines

nes senes cū iunioribus iuuenes et virgines senes cū iunioribus

oribus cantate canticū nouū

re ecce principes terre cōuenerūt in vnum et

ciuitas pacis cū duce suo incedit obuiam eis.

Venies et virgines senes cū iunioribus iuuenes et virgines senes cū

iunioribus cantate canticum nouū canticum. no. Terre.

re ecce principes terre cōuenerūt in vnum cōuenerunt in vnum et ciuitas pacis cū
 duce suo cū duce suo incedit ob uiam eis eis.

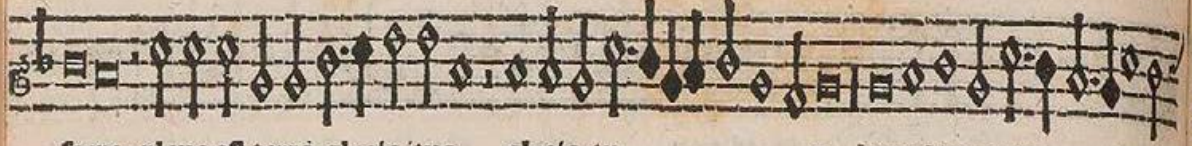
Venies et virgines senes cū iunioribus ū cum
 iunio ribus cantate canticum nouum canta te canticū no-

re ecce principes terre cōuenerūt in vnum in v num et ciuitas pacis cur
 duce suo cū duce suo incedit obuiam eis incedit obuiam eis.

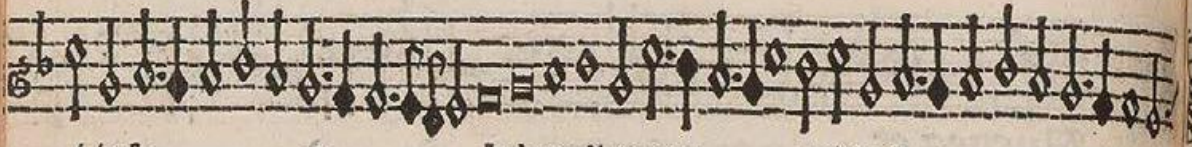
Venies et virgines senes cū iunioribus ū
 cantate can ticū no-

um psallite in iubilati o ne Ave Cesar aue maiestas

sacra plena est terra gloria tua gloria tu a benedicta acta de-

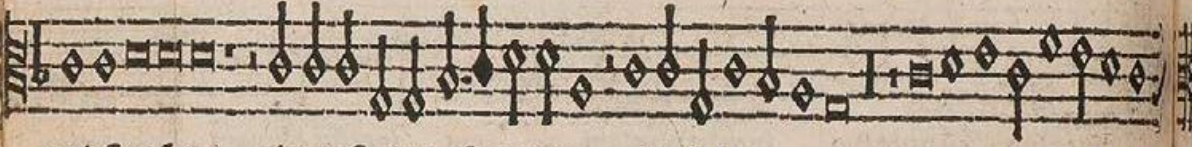
i in fe cu la benedicta acta dei in fe cu-

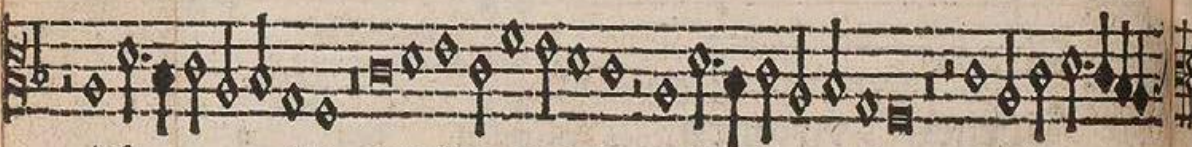
la Amen amen.

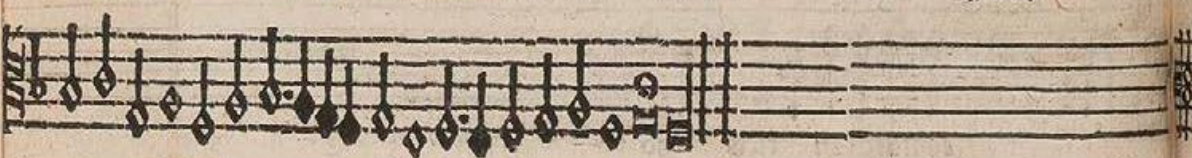
um psallite in iubilatio ne in iubila tione Ave Cesar aue

maiestas sacra plena est terra gloria tua gloria tu a benedicta acta dei

in fe cula benedicta acta dei in fe cula Amen

amen.

cum psallite in iubilatio ne in iubilatione Ave Cesar aue maiestas
 sacra plena est terra gloria tua si benedicta acta de i in
 se cula benedicta acta de i in se cula Amen
 men.

cum psallite in iubilatio ne in iubilatione Ave Cesar aue maiestas sa-
 cra plena est terra gloria tua benedicta acta dei in secula in se-
 cula be nedicta acta dei in secula in se cula
 Amen amen.